

**SARAJEVSKA
MEGILA**

**ELIEZER
PAPO**

Centar za stvaralaštvo mladih

Beograd 2001

© Copyright
Eliezer Papo
Hayim Vital 35/12,
Jerusalem,
ISRAEL

E-mail: Andaluz@pob.huji.ac.il

Eliezer Papo

Sarajevska megila

**skica za portret jednog svijeta
u trinaest poteza**

Posvećeno uspomeni na baku Milenu bez koje moj unutrašnji svijet ne bi bio isti.

*Danas živim samo za Tebe,
i osjećam da samo danas živim.
Bila si tren u kome sam proživio sve.
Bila si sve - a trajala si tren.*

*Palim ovu svijeću za spomen tebi,
a znam da ni hiljadu svijeća nema
plamen jedne Tvoje riječi.
Znam da ni hiljadu svijeća
nema svjetlo Tvog oka.*

*Svedno, neka ova svijeća gori za Tebe -
a Ti - Ti ćeš vječno goriti u meni.*

Sadržaj

Posveta	5
Sadržaj	7
Napomena	8
Potez prvi:	
Stari novi počeci u zemljama tuđim	9
Potez drugi:	
Nona	27
Potez treći:	
Između sna i jave	47
Potez četvrti:	
Haham	57
Potez peti:	
Dan naplate	65
Potez šesti:	
Utuk na utuk	73
Potez sedmi:	
Nemir	99
Potez osmi:	
Par	109
Potez deveti:	
Sarajevska megila	125
Potez deseti:	
Inat	199
Potez jedanaesti:	
Popis	213
Potez dvanaesti:	
Stari partizan	223
Potez trinaesti:	
Stari novi počeci ili kud koji mili moji	233

Likovi ovog djela nemaju nikakve veze sa stvarnošću – jednako kao što je nisu imali ni kada su se stvari desile.

Istorijskim događajima pomenutim u ovom romanu nije se manipulisalo više nego što je to uobičajeno u udžbenicima istorije.

Autor

“Ali čak i kad budu u zemlji neprijatelja svojih – neću ih odbaciti, i neću omrznuti na njih da ih dokrajčim i da dokinem savez svoj s njima – jer Ja sam Gospod Bog njihov. Nego ću im se opomenuti zavjeta sa starima, koje sam izveo iz zemlje Misir, pred očima naroda – da im budem Bog – Ja, Gospod.”

(III Knjiga Mojsijeva, 26:44, 45)

Potez prvi:

Stari novi počeci u zemljama tuđim

Devet stotina i četrdeset treća godina po Hidžri,¹ hiljadu i pet stotina i šezdeset i peta godina po Hristu – i pet hiljada i tristo dvadeset i peta godina otkako se Adam uzdigao do prve objave.

Dubrovnik, pristanišna vreva. Brod koji je upravo stigao iz Soluna iskrcava putnike i robu. Nekoliko putujućih trgovaca nadgleda iznošenje vlastite imovine. Što je sigurno sigurno. Sluge dubrovačkih trgovaca preuzimaju robu upućenu

¹ Arapski: *hidžra* – preseljenje, Muhamedovo preseljenje iz Meke u Medinu koje mudraci Islama smatraju početkom islamske ere.

njihovim gazdama. Nekoliko gošpara došli su u luku da sami preuzmu robu. Očigledno se radilo o važnim pošiljkama. Među onima koji se iskrcavaju s broda je i nekoliko Jevreja. Avram Arama, mlad čovjek nemirna duha, objašnjava starijem i opreznijem Jakovu Altarsu zašto odmah nastavlja put za Sarajevo, ne čekajući da krene trgovački karavan koji će od turske granice do Sarajeva imati oružanu pratnju.

- *Izlažeš opasnosti i sebe i ženu.*
- *Kakvoj opasnosti? Roba ionako ide s vama – i ja ću je u Saraj-Bosni preuzeti.*
- *Lako je za robu. Glava, dragi moj, glava...*
- *Putujem iz Turske u Tursku. Turski sam podanik. Idem iz Saloniki za Saraj-Bosnu.*
- *Nije ti ovo Saloniki, vidjećeš i sam – odgovori mu Jakov koji je već nekoliko puta bio u ovim krajevima.*

Znao je da ovo u šta ide nije Solun. Zato mu se i žurilo. Da pokuša da negdje napravi nešto po svom poimanju svijeta - a ne da zauvijek igra unaprijed napisanu ulogu. Sa Jakovom je pričao na hebrejskom, koliko da Blanku poštedi brige. Posmatrao je Dubrovnik. Zidine, kule, crkve. *Ovako je sigurno izgledala Španija – pomisli. Nasmija se sam sebi. Izgledala? Španija vjerovatno i danas izgleda tako, samo što mi nismo više tamo. Bože, pomisli, ako je čovjek u svemu tako ličan – da li je filozofija uopšte moguća? Gledaj Blanka - obrati se ženi - ovako sigurno izgleda i Španija. Grad je bio lijep. Od kamena. Dopadao joj se. Španija? Nije ovako zamišljala Španiju. Njena Španija je mnogo više ličila na Saloniki.*

Prespavali su kod mjesnog učitelja. Bio je sretan da ugosti jednog Aramu. Jakov ga je odveo učitelju. *Nije zgodno da se sa ženom povlačiš po konacima – rekao je. Zahvalio mu*

se. Ljudi su mu činili usluge sami od sebe. Valjda zato što ništa nije ni tražio ni očekivao. *Možda misle da ne učestvujem dovoljno u vlastitom životu* – pomisli. Odmahnu rukom. Ništa strašno, ponekad je i sam mislio tako. Sutradan, u cik zore, nastavili su put. Unajmio je vodiča koji je prilično dobro govorio turski. Dovoljno da se sporazumiju. Ni on sam nije govorio puno bolje. U putu se ispostavilo da su talijanski, koji je Jakša, tako se zvao vodič, govorio odlično, i španski, koji je Avramu bio maternji, dovoljno slični da bi se mogli sporazumjeti pričajući jedan s drugim na dva jezika. Kad nije išlo drugačije ubacivali su turske riječi. Odmakli su dobrih par sati od Dubrovnika. Već su odavno bili u Turskoj. Odjedanput se, ni otkuda, stvoriše pred njima deseterica naoružanih ljudi.

- *Predajte sve stvari od vrijednosti* – obrati im se visok brkat čovjek, očito vođa družine.
- *Ja sam samo vodič* – odgovori Jakša prvi, hinjeći nezaintersovanost.
- *Ako, ti ćeš platit' što uvodiš Turke u zemlju. K'o da ih mi nemamo dovoljno.*

Ostali se nasmijaše odobravajući. Iako je stanje bilo prilično jasno, Jakša prevede Avramu vođin zahtjev.

- *Kakav je to način. Ja sam otomanski podanik. Reci im da sam sultan jamči Jevrejima sigurnost...*
- *Mislim da je bolje da im ne spominješ sultana.*

Avram shvati da se pred njima nalaze hrišćanski odmetnici. *Bože kako je to sve čudno* – pomisli. *Ovde Ismael pritisao Esava - tamo Esav izгнаo Ismaela - a Izrael između njih, kao između čekića i nakovnja.*

Dok joj je muž, po običaju, prevodio pojedinačno na opšte – Blanka odluči da preuzme stvari u svoje ruke:

- *Muhadžirlariz²* – reče im pokazujući na Avrama i sebe – *Ispanjaden³ muhadžirlariz.*
- *Vukane* – obrati se vođi jedan iz družine – *ova veli da su oni muhadžeri.*
- *Toliko turski i ja razumijem.*
- *Iz Španije.*
- *Čuo sam, Marko, k'o i ti, i evo mi sve nešto smiješno, đe su od vol'kog svijeta našli vamo pobjeć'. Falim te Bože. Nek i ovamo neko bježi. – Nek je, Bože mi oprosti, nekom gore nego nama – pa da mu je i ovo naše, vako kako je, dobro.*

Jakša je mudro ćutao. Avram i Blanka nisu razumjeli ni riječi razgovora. Marko nije bio zadovoljan Vukanovim sudom. Bilo mu je jasno da kako je krenulo – još malo pa će ih pustiti da idu svojim putem. *Što sam se onda, kog vraga, odmet'o*, mislio je već danima, gledajući kako Vukan pušta žrtve kao da je kakav kralj koji se bori za povratak na presto – pa kraljevski dijeli pravdu – a ne odmetnik. *Ako si odmetnik - onda si odmetnik, ako si kaluđer - onda si kaluđer*, ponavljao mu je. *Nemo'sh nikako bit' malo kaluđer malo odmetnik*. Vukan mu je odgovarao: *Nismo mi odmetnici. Mi smo ajduci. Svoji na svom. Branimo sebe i svoje, i napadamo tuđina koji nas je porobio*. Ovi su mu putnici izgledali dobrostojeći. Ako i nemaju robe kod sebe sigurno imaju nekog da ih otkupi. Okrenu se Vukanu:

- *A što su bježali iz Španije kad je Španija riščanska ako nisu Turci?*
- *Od dobra nisu sigurno* – odsječe mu ovaj, ne skidajući pogleda sa Avrama. Gledali su se u oči dugo i netremice. Dopadalo mu se što stranac ne skreće pogled.

² Turski: *muhacirlariz* – mi smo izbjeglice.

³ Turski: *Ispanyaden* – iz Španije.

Dvoumio se da li je u pitanju hrabrost ili glupost. *Mora da mu je svedno, k'o i meni - zaključiti – biće da se svačeg nagled'o.*

- *Je li ti, Dubrovčanine – upita Marko Jakšu – koje su vjere ove tvoje ptičice?*
- *Oni su Žudije.*
- *Jesu li oni kršćani ili Turci?*
- *Žudije su vjera za sebe, ni rišćani ni Turci. U Gradu imaju i svoju ulicu i svoju crkvu đe se Bogu mole po svom zakonu.*
- *E samo nam je još jedna vjera falila. Malo li je dva krsta i džamija.*
- *Neka Marko, pusti ljude, nisu Turci – nisu naš posao, prekide vođa njegovo umovanje.*
- *Pa vidiš da ih Turci dovlače.*
- *Ako, oni pred svojim Turcima bježe – pa i ako ih ovi naši primaju ne čine ništa što ne bi i mi. Zaključivši raspravu okrenu se Jakši: Prevedi ovom svom Žudiju da je došo u kuću s više gospodara. Biće mu teško dok se ne navikne – a još teže kad se navikne.*

Put za Sarajevo su nastavili pod dojmom onog što se desilo. Avram nije prestajao pričati o odmetničkom vođi. Ponavljao je kako mora naučiti jezik zemlje, kako želi upoznati te ljude koji su ga podsjećali na Makabejce i njihov ustanak protiv jelinske vlasti.

- *Hej, oni ustaju protiv Turske – znaš li ti, Blanka, šta je Turska? Pa Turska je danas kao nekad Rim. A ovi ustaju protiv Rima. Baš kao Rabi Akiva. Kao Bar Kohba.*

Ponekad joj se činilo da Avram govori kao dječak – a ne kao odrastao muškarac. Stupao je kroz život s dječijim uvjerenjem da se sve može i da će se uvijek snaći. Uvijek je nečim bio oduševljen, i uvijek se borio protiv nečega.

Voljela ga je upravo takvoga. Kada je svojevremeno šapnula noni,⁴ znajući da će tako i sinjor padre⁵ već čuti, da joj se između svih ponuda s kojima su provodadžike obigravale kuću najviše dopada Avram - bilo je to upravo zbog ove njegove sposobnosti da se preda trenutku i da živi trenutak. Njen otac je bio haham, rabin – i često je, noseći mu ručak u ješivu, rabinsko učilište, imala priliku čuti Avrama u nekoj od njegovih rasprava s drugim mladim talmide hahamim.⁶ – Uvijek je mijenjao svijet, govorio o Avramu, Isaku, Jakovu, Mojsiju i Aronu kao da su najobičniji današnji rabini, o proroštvu kao o dnevnoj molitvi - a o Carstvu Izraela kao o nekoj današnjoj jevrejskoj zajednici. Stvari iz drevne prošlosti za njega su bile stvarne baš kao i današnje – ako ne i stvarnije.

Stigli su. Avram je izgledao sretno – a gdje je on sretan sretna je i ona.

Jevrejska zajednica u Sarajevu nije brojala više od četrdesetak članova: desetak porodica, i nekoliko putujućih trgovaca koji su ostavili svoje porodice u Solunu – dok su sami živjeli između Sarajeva i Soluna, uvijek na putu – u Solun po *espap*⁷ - pa u Sarajevo da ga prodaju, potom opet u Solun - da bi Roš a-Šana⁸ ili moadim⁹ proveli u porodici, donoseći istom prilikom i novu robu. U Sarajevu, kao i u većini gradova Otomanskog Carstva, Jevreji nisu živjeli u getu. – Naprotiv, bilo im je dozvoljeno da kupe ili iznajme

⁴ Ladino: *nona* – baka.

⁵ Ladino: *sinyor padre* – gospodin otac.

⁶ Hebrejski: *talmide haḥamim* – doslovno: učenici mudraca; uznapredovali učenici ješive.

⁷ Turski: *espap* (od arapskog *asbab*) - roba.

⁸ Hebrejski: *roš ha-ššana* – dvodnevni praznik nove godine hebrejskog kalendara.

⁹ Hebrejski: *mo'adim* – praznici, zajedničko ime za tri hodočasna praznika Pesah, Šavout i Sukot.

kuće ili sobe gdje god bi željeli, jednako kao i podanicima ostalih vjerezakona. Sami su Jevreji, međutim, tražili puta i načina da objedine po nekoliko jevrejskih porodica u jednom kurtižu.¹⁰

Svakog jutra i u svako predvečerje dolazili su malobrojni gradski Jevreji u kuću Rafaela Kamhija, koja se nalazila u samoj čaršiji, da bi molili Šaharit – jutarnju molitvu - ili Minha i Arvit, popodnevnu i večernju molitvu. Ove javne molitve bile su istovremeno i neka vrsta skupštine, budući da su im skoro uvijek prisustvovali svi članovi zajednice. Sinjor Rafael, vlasnik ovog privremenog hrama, nikada nije prvi stizao na molitvu. – Smatrao je da nije u skladu s njegovim ugledom i čašću da on, sinjor Rafael, čeka druge manje važne članove. – Radije je iščekivao u kući da se u hramu pojave osam - devet molitelja, a onda bi i sam stupio u prostoriju, govoreći s vrata: *behavot, behavot* – izvolite, izvolite. Kal, kako Sefardi nazivaju hram, bio je, zapravo, tek povećća soba sa dva ulaza: jednim, koji je izlazio na avliju - i drugim, koji je izlazio na ulicu. Čini se da su prvobitni vlasnici kuće, koji su i sami bili trgovci, ovu prostoriju koristili kao magacin. Kada je sinjor Rafael sprva iznajmio – a potom i kupio ovu kuću, odlučio je, kao dobar Jevrejin sa osjećajem za opšte stvari, da ovu izdvojenu prostoriju pretvori u hram. *Nema sumnje da je to dobro ulaganje*, mislio je, *prvo: stvar je sama po sebi dobro djelo, drugo: lakše je moliti se u vlastitoj kući nego trčati stalno na neko udaljeno mjesto – i treće* (i sigurno ne najnevažnije): *ako se, s Božjom pomoću, jednog dana ovdje uistinu ukorijeni kakva-takva zajednica - ljudi će znati ko je bio osnivač prvog hrama – a samim tim i jedan od utemeljivača zajednice*. Na jugoistočni zid prema kome se okretalo u molitvi, upravljajući srce i misli u Jerušalajim,¹¹ Grad

¹⁰ Ladino: *kurtijo* – kompleks kuća sa zajedničkim dvorištem.

¹¹ Hebrejski: *Yerušalayim* – Jerusalem.

Svetinje, stavio je sinjor Rafael skupocjeni ehal, ormar u kome se čuvaju svici Tore, od abonosa, što ga je donio iz Soluna. Ehal je bio ukrašen ukucanom srmom i užlijebljenim sedefom – a na njegovu nadvratku, između prelijepih arabeski, stajala je opominjuća poruka: 'Da lifne mi ata omed' – 'Znaj pred kim stojiš' - dok je na dverima sedefom bilo ispisano: 'Ki mi-Sijon tese Tora, udvar Adonaj mirušalajim' – 'Jer će iz Siona izaći Tora, i riječ Gospodnja iz Jerusalima'.¹² Ovaj ehal bio je jedina stvar od vrijednosti u ovom hramu. Sve ostalo izgledalo je vrlo obično – i gotovo sirotinjski. Jevrejska zajednica još uvijek nije bila zvanično uknjižena – jer da bi se mogla izgraditi prava sinagoga bilo je neophodno ishodovati carski ferman,¹³ koji bi sam stajao više nego što je ova mala zajednica mogla skupiti s najboljom voljom – da se i ne govori o ostalim troškovima kao što su građa i izgradnja. Osim toga, niko još uvijek nije mogao znati hoće li opština pustiti korijen u Sarajevu ili ne. Moglo se desiti da svi ovi ljudi moradnu napustiti grad, svako svojim poslom – jednako kao što su i došli. Stoga, držali su svi, bilo je bolje, sad za sad, ostaviti stvari onakvim kakve jesu. Dio članova zajednice smatrao je da bi najvažnije bilo dovesti hahama. Drugi su smatrali da bi vjeroučitelj bio još važniji. Treći su, ipak, držali da bi trebalo početi sa gradnjom sinagoge, potom dovesti hahama koji bi sprva služio i kao vjeroučitelj. Bilo je i drugih mišljenja, broj kojih se, iz nepoznatih razloga, podudarao s brojem opštinaru.

Danas, jedan od prvih molitelja bio je sinjor Isak Kalderon, koji je i sam bio prilično bogat trgovac. Osim njega i sinjor Rafela koji su odskočili imanjem, ostatak zajednice činili su manje-više siromašni ljudi koji su u nepoznato i pošli 'trbuhom za kruhom'. Ulazeći, Isak s vrata poče glasno

¹² Biblija, Isaija 2:3.

¹³ Turski: *ferman* – carski ukaz.

zapijevati uvodne psalme. Jedan od prisutnih, Danijel Pinto, ne mogavši da se uzdrži šapnu na uvo Meiru Kavesonu koji je sjedio do njega:

- *E da mi je samo znati što je ovaj odjednom postao sadik.*¹⁴
- *Neće biti da je bez nevolje* – odgovori ovaj, pa se odmah ugrize za jezik. Bio se zarekao da neće suditi postupke drugih ljudi. To je najbolji način da čovjek ublaži božanski sud prema sebi samom.

U međuvremenu i drugi počеше pristizati u hram – pa se uskoro stvori i minjan, kvorum od deset muškaraca bez koga se ne može držati javno bogoslužjenje. Isak se pope na teva,¹⁵ predvođeci zajednicu u skupnoj molitvi.

U zraku se moglo osjetiti da se sa Isakom dešavalo nešto nesvakidašnje – tako da i po završetku molitve niko od prisutnih nije požurio da otvori radnju i krene na posao – nego svi ostadoše u hramu. Kako niko nije bio spreman da prvi postavi pitanje odgovor na koje su svi čekali – a, istovremeno, niko nije bio spreman da napusti sinagogu bez da zadovolji vlastitu radoznalost – svako se poče zabavljati nečim. Jedan nikako nije uspjevao složiti rese taleta, molitvenog ogrtača. Drugi je čistio cipele. Dvojica su započela neki razgovor. Na koncu, sinjor Isak odluči da otkrije razlog svoje zabrinutosti svojoj braći po zakonu:

- *Ne znam, poče, danas moram u mehkemu,¹⁶ pred kadiju po pitanju onog Džafera halvadžije što se udavio u Dunavu.*
- *Kakve ti veze imaš s njim?* – upita sinjor Rafael.
- *Duguje mi sto pedeset akči.*¹⁷

¹⁴ Hebrejski: *šadiq* - pravednik.

¹⁵ Hebrejski: *teva* – podij na sredini sinagoge.

¹⁶ Turski: *mehkeme* (od arapskog *mahkama*) – zgrada u kojoj zasjeda šerijatski sud.

¹⁷ Turski: *akçe* – najsitniji otomanski srebreni novac.

- *Jeli mu ostao kakav nasljednik?*
- *Ima jednog sina, maloljetnog – a za tutora mu je metnut onaj Šamani Karađozoglu.*
- *Imaš li svjedoke da si mu dao pare – ili si bio dovoljno blesav da mu pare daš u četiri oka? Pare se uvijek daju pred svjedocima – a najbolje je kad su svjedoci karpasis¹⁸ - da ne ispadne da Jevreji lažu jedni za druge.*
- *Imam dva svjedoka - i obojica su almešas:¹⁹ Ferhad i Memi.*
- *Pa šta se onda sekiraš?*
- *Prvo: ko je rekao da se sekiram? – i drugo: kako da se ne sekiram. – Mogu reći u čaršiji da Jevreji otimaju od siročadi, da nemam srca, da lažem – hiljadu i jednu stvar mogu reći....*
- *Ali... imaš svjedoke...*
- *Ko mi jamči da će svjedoci kazati istinu?*
- *Dobro, njih što se tiče – njima ni iz džepa ni u džep, ništa ih ne košta da kažu kako jest.*
- *Jest, ali može biti da... šta ja znam... da imaju nešto s tutorom.*
- *Ni on nema razloga da ti ne da što te spada. – Na kraju krajeva nisu njegove pare. Iz mog iskustva, ako te to može umiriti, ja sam od turskog suda dobio moje pare. Ako se sjećaš onog Osmana koji mi je dugovao sto i osamdeset akči za espap što sam mu prodao. - On je, kad sam ga tužio šerijatskom sudu, sve lijepo priznao kadiji – i ovaj mu je naredio da meni isplati moje. – Od onda, pravo da ti kažem, imam povjerenja u šerijatski sud.*
- *Tako ti je i deda, sigurno, imao povjerenje u španske sudove. Zanimljivo je kako naši ljudi čim malo otkoče*

¹⁸ Hebrejsko-španski: *karapasis* (*karpas* - zelen ili celer, *is* – španski dodatak za množinu) – preneseno ime za muslimane u govoru sarajevskih Sefarda.

¹⁹ Ladino: *almeshas* – šljive, drugi nadimak za muslimane odomaćen među sarajevskim Sefardima.

odmah počnu širiti oko sebe taj osjećaj da je sve u redu
– upade Danijel Pinto u njihov razgovor.

SinJOR Rafael je odavno uočio da je taj Danijel Pinto jedan od onih buntovničkih duhova koji sami nemaju mira – pa ga ne daju ni drugima, i smatrao ga je osnovnom preprekom budućem uspostavljanju opštine pod svojim vođstvom. Zato je držao da je važno da ga učutka - kako bi svima pokazao da ne misli trpiti sklonost ka bezvlašću.

- *Ko je tebi rekao da se petljaš u razgovor – sasiječe ga.*
- *Isti onaj ko je tebe postavio da se petljaš u Isakove lične stvari. Šta si ti sebi zamislio? Da nam budeš glava?*

SinJOR Rafael je bio zatečen mladićevom provalom bijesa. *Čim ih makneš iz ustaljenog reda – prođe mu kroz glavu - iz ljudi izbiju skrivene strane. Zato je potrebno što prije uspostaviti red i u novim okolnostima – zaključiti.* Mladić je još uvijek vezao:

- *Izgleda da se od repova koji bi da budu glave, od trgovaca koji bi da budu narodne vođe i sitnih šičardžija koji bi da sve i sviju podrede svojim ciljevima i ne može pobjeći...*

SinJOR Meiru, dobrohotnom starijem čovjeku koji nije težio vlasti - ali ju je uvijek poštovao i prihvatao, učini se da je mladić pretjerao, pa pohita da se u njegovo ime izvine uvrijeđenom sinJOR Rafaelu.

- *Nemoj mu zamjeriti, sinJOR Rafaele – takav je ovaj naraštaj, više ništa nije kao nekad...*

SinJOR Rafael napravi pokret kao da će prihvatiti izvinjenje i prekinuti neugodnu situaciju – ali Danijel gurnu sinJOR Meira u stranu riječima:

- *Ma kome se ti pravdaš i zašto - pa, okrenuvši se sinjor Rafaelu, nastavi povišenim glasom - pa ja sam i otišao iz Soluna zato što više nisam mogao podnijeti da ja, moja porodica i ostatak zajednice budemo ovisni o odlukama kratkovidnih glavara koji se ne rukovode ničim do li željom da osiguraju privilegije koje su stekli i dobitke koje su nanjušili. Nisam više mogao podnijeti da se riječi mjere dubinom džepova onog ko ih je izgovorio. Došao sam ovamo, na kraj svijeta, gdje nema ni zajednice, ni vijeća, ni hahama ni haham-bašija²⁰ - gdje nema ništa - da probam živiti od svojih deset prstiju - bez da mi iko kaže šta, koliko i kada.*
- *Mladiću - sinjor Rafel će očinski, (ako je htio sačuvati autoritet pred članovima zajednice morao je pokazati odgovornost i razumijevanje za svijetu, uključujući i ovog Danijela - kog bi, inače, najradije otprio u nepoznatom pravcu) - i vukovi žive u čoporu... - ali ga Danijel ne pusti da završi rečenicu:*
- *Eno, on ovo naziva životom. Pa jeli ti vidiš kako mi provodimo dane? Uveče u strahu govorimo: 'kamo sreće da je jutro' - a po danu: 'kamo da je noć'. - I tako stalno. Uvijek sigurni samo u ono što je prošlo - jer samo nam to niko ne može oteti, i stalno u strahu od današnjice, od sutrašnjice, od novog, od nepoznatog, od budućnosti. Životi su nam postali trka s vremenom, ko će bolje i dalje pregurati prije sljedeće propasti.*

Sinjor Rafaelu se učini da je možda bolje da pustiti mladića da se istutnji. Svako sukobljavanje bi samo izazvalo novu navalu njegovog prkosa i potkopavajućeg buntovništva - pa razvuče lice u osmijeh praštanja i razumijevanja koji je isijavao nadmoćnošću starijeg i iskusnijeg nad neiživljenom

²⁰ Hebrejsko-turski: *haham-başı* (*haham* - murdac, *başı* - glavni) - glavni rabin određene provincije.

snagom neiskusne mladosti. Uhvati mladića pod ruku, kao da će mu nešto reći. Danijela ovaj paternalistički gest uzbudi više od bilo kakvih riječi – ali, prozrevši starčeve misli, odluči da ne pristane da sve što je netom izrekao bude poništeno tumačenjem koje bi izrečenom dalo sinjor Rafelovo ponašanje. Odluči da usukobljavanje i buntovništvo, koji se i jesu mogli shvatiti znakovima mladalačke nepomirenosti sa svijetom, zamijeni proročkim karanjem zrelog muškarca. Očekivao je da će ova promjena pristupa izbaciti starca iz takta – pa nastavi, mnogo tiše i ozbiljnije, obraćajući se svima:

- *Čini mi se da bi se, kad bi bilo moguće proživjeti čitav život u jednoj sedmici, u jednom danu, u jednom dahu – većina Jevreja opredjelila za jedan takav trenutak mira i rahatluka umjesto ovog života ispunjenog strahovima, bojaznima i nesigurnošću. Živimo u neprestanom strahu da će nam neko oduzeti živote, porodice ili dobra. Od tolikog straha za život nemamo vremena da ga živimo. Naši životi su kao u onoj priči o siromašnoj majci koja je svom sinu ljubimcu kupila skupu igračku, jednu od najskupljih – a onda ga, u strahu da je ne polomi, nikad nije puštala da se njome igra – uvijek stražareći viš' njega upozoravajući prekorno: 'Polako, nemoj je polomiti, nemoj tako naglo, znaš li ti, bolan ne bio, koliko ta igračka košta... eno... nemoj je tako uzimati, ispašće ti daleko bilo – pa šta smo onda napravili...' - E tako i mi živimo: životi nam u baštama – a mi na prozorima, na straži.*

Pogodio je. Sa lica sinjor Rafela odjedanput je nestalo očinskog razumijevanja, a smijenila ga je nepatvorena srdžba.

- *Jevrejin bez straha? U kom svijetu ti živiš? – prekide ga.*

- *Šimšon, David, Jiftah, svi junaci Tanaha²¹ su bili borci i slobodni ljudi.*
- *Vremena Tanaha su prošla. Snage za borbu nemamo – a naši neprijatelji, jimah šemam,²² višestruko su brojniji i moćniji od nas – tako da, htjeli ne htjeli, zavisimo od milosrđa naših dušmana – uključiti se starac u raspravu, protivno svojoj malopredašnjoj odluci.*
- *Rekao si tri stvari – sada će Danijel očinskim glasom (znao je da vlastoljubive ljude najviše pogađa kada se prema njima odnosi onako kako se oni odnose prema drugima) – i, za divno čudo, ni jedna jedina od njih nije tačna.*
- *Danijele! – Vala ga pretjera, pokuša sinjor Meir još jedanput spriječiti sukob.*

No Danijel nije htio prekidati igru. Uživao je u novootkrivenoj spoznaji da je najbolji način da se drugog spriječi da upravlja tvojim bijesom u vlastitu korist, pretvarajući te u dijete - da ga se mirnim, savjetujućim, očinskim glasom, polako ali sigurno razbjesni. Sada je htio pokušati da dovede do toga da staračeva vlastoljubivost skrivena iza brige za opšte dobro izbije, na vidjelo. Htio je da svi vide ono što je on vidio u duši staratelja za opšte i brižnika zajedničkih briga. Zato nastavi mirnim i staloženim, optužujućim i nadmoćnim glasom:

- *Pusti me da govorim. Natan je rekao kralju Davidu što ga spada - a ovom Rafaelu ću kazati ja.*
- *Gledaj ti novog Natana Proroka - sinjor Rafael će podrugljivo, Natan Prorok... ni manje ni više...*
- *Smiješno ti je što sam sebe usporedio s Natanom – a, to što sam tebe uporedio s Davidom – to ti ni na trenutak nije bilo čudno. Tom se dijelu usporedbe nisi nasmijao.*

²¹ Hebrejski: *Tanah* - Biblija.

²² Hebrejski: *jimah šemam* – neka im se ime zatre.

Ja uopšte ne sumnjam da vi, sebične starkelje, sebe i vidite kao nastavljače loze Davidove i vladare Izraela. Jadan li je narod kojim vi kraljujete – nastavi Danijel proročkim stilom koji mu se sve više dopadao. Što se biblijskih vremena tiče – ona jesu prošla – ali se mogu i obnoviti. Jednog dana narod Izraela će ponovo biti slobodan. Živjećemo slobodni u svojoj zemlji. A to što ti i tebi slični tvrdite da nemamo snage... Otkud znate? Jeste li uopšte probali napraviti nešto što zahtijeva snagu – pa niste uspjeli? – Jok, nego čekate da vam padne s neba – a u međuvremenu samo nalazite nove načine da objasnite stvarnost na način koji laska vašim taštinama i koji opravdava vaš nerad rukovođen prvenstveno strahom da ne izgubite i ono što imate – kao da uopšte nešto imate.

- *A ti, mašijah...²³ proroče... – sinjor Rafael će bijesno, nesvjesno prepoznajući otkud je posuđen mladićev stil - šta si ti napravio – pa da imaš obraza da se bacaš blatom na one koji nas vode? - Na vrh nam je glave Bar-Kohbi – ili, tačnije, Bar-Kosiba²⁴ tvoga kova, prevratnika bez ikakvog osjećaja za stvarnost. Zadnja stvar koja nam danas treba je neki lažni mašijah.*
- *Ko ti govori o mesiji? Ja trenutno ne idem dalje od slobode, časti i ponosa. Govorim o ponosu Izraela, naroda i čovjeka, koji smo izgubili jer nas vode takvi kao što si ti.*
- *Da nas vode takvi kao ti ne bi nas ni bilo.*
- *Bolje je ne biti – nego li živjeti u stalnom strahu.*
- *Nije li rečeno 'Bolje je živu psu nego li mrtvu lavu'.²⁵*
- *Iz cijelog Tanah navodite samo ona mjesta koja opravdavaju vašu ravnodušnost. – Ali zar sam Tanah*

²³ Hebrejski: *mašiyah* - pomazanik, kralj.

²⁴ Od neuspjeha ustanka koji je Bar-Kohba (Sin Zvijezde), od podigao protiv Rima – često mu se ime mijenja u pogrđno Bar Kosiba (Sin Laži).

²⁵ Biblija, Knjiga Propovjednikova 9:4.

ne kaže da je kazna koju su zaslužili naši oci privremena – i da ćemo se jednog dana vratiti u svoju zemlju i izgraditi razrušeno Svetište?

- Naravno, svi čekamo da se ta obećanja ispune. Sveti, blagosloven neka je, zna svoj čas – ' i ko je taj ko će Njemu kazati šta radiš'?
- A šta ako su ta obećanja data pod uslov? Šta ako i druga strana, dakle mi, treba zavrnuti rukave i učiniti nešto ne bi li blagosloveni Bog ispunio svoj dio ugovora?
- Mi samo treba da budemo dobri Jevreji.
- Što po tebi, naravno, znači da trebamo postati još pobožniji...
- Da! Trebamo se truditi da živimo što jevrejskije.
- A ako se božanska obećanja ni tada ne ispune – onda treba da budemo još i još pobožniji?
- Upravo tako.
- I? Dokad tako?
- Dok se Sveti, blagosloven On, ne smiluje i ne vrati nas na Sijon.
- Otkud sad pa milost? Rekao si da je naša dužnost da budemo još pobožniji. Znači kad jednom postanemo dovoljno pobožni – gotovo, ne treba milost, ne treba ništa, Bog će odmah ispuniti svoj dio ugovora i osloboditi nas. – Zar ne?
- Druge nade nemamo.
- Gluposti! – Otkad smo prognani sa naše zemlje sve smo pobožniji i pobožniji – i svedno nemamo ni ono što su u vrijeme Tanaha imali najveći grješnici našeg naroda – slobodu da živimo po svojim zakonima.
- Pa zbog grijeha tih grješnika smo je i izgubili.
- Zbog kog grijeha tačno? Imenuj ga jasno i glasno da znamo šta nam je činiti, oko čega se kajati, šta priznavati i ostavljati, šta mijenjati – u kom pravcu ići.
- Zbog svih grijeha.

- *'Očevi su jeli grožđe – a sinovima zubi trnu'²⁶ – to hoćeš da kažeš?*
- *Slušaj, ako baš hoćeš da ulaziš u pojedinosti – onda ovako: zbog njihovih ličnih grijeha naši očevi bjehu protjerani - a nas bi, da nemamo svojih aferima,²⁷ Bog već odavno vratio na Sijon.*
- *Kojih aferima?*
- *Grijeha, naših grijeha*
- *Kojih grijeha – imenuj ih.*
- *Grijeha uopšte, šta se tu ima imenovati.*
- *Kako se onda pokajati za takav grijeh? Nekim opštim pokajanjem – kao dosad smo grijeshili uopšteno – a odsad uopšte više nećemo?*
- *Svako za sebe - jer svako sam najbolje zna u čemu on grijehi.*
- *Odlično, i kad svako lijepo završi sa svojim pokajanjem – njega će njegov Bog vratiti u njegov Izrael?*
- *Ma šta ja tebi objašnjavam i nešto ti se pravdam – ljutito će sinjor Rafael prekidajući raspravu – kao da sam ja kriv što su stvari ovakve kakve su – i kao da ti nisi kriv.*

Prisutni, nenaviknuti na otvorene i javne sukobe, slušali su razgovor otvorenih usta – zbunjeni u tolikoj mjeri da osim sirotog sinjor Meira niko i ne pokuša ozbiljnije, kao što red i običaj nalažu, da utiša usukobljene i zataška cijelu stvar prije nego što se razvila u žučnu raspravu. Čini se da riječi koje su pale nikom nisu bile strane. Isak, koji je imao prećih poslova, izađe – a da ostali, zaokupljeni raspravom, to i ne primjete.

Videći da joj muža zadugo nema iz hrama, Rahel, žena sinjor Rafaelova, otvori vrata koja su djelila njihov dom od

²⁶ Biblija, Knjiga Proroka Jezekilja 18:2.

²⁷ Persijski: *aferim* – pohvala, ovdje: 'hvale' dostojna djela.

sinagoge – pa se, uvidjevši da su muškarci još uvijek unutra, postidje i brzo ih zatvori. Njena pojava kao da raskinu čini. Kao sa sprovoda, ili sa nekog tajnog obreda, izadoše iz hrama bez pozdrava i pretjeranog zagledanja, svako zadubljen u svoje sumnje vezane za zajedničku sudbinu.

Dok se Avram raspitao gdje se Jevreji mole, i dok je našao mahalu – a potom, po opisu, i kuću - minjan se već razišao. Sinjor Rafaela je zatekao za jutarnjim obrokom. Obradovao se dolasku mladog talmid hahama u grad. Pozvao ga je da se sa ženom smjesti u njegov dom – dok ne nađu nešto pristojno. Uputio ga je i na ljude koji će mu pokazati raspoložive kuće. Avram se, naravno, odazva pozivu. Prvi Šabat u Sarajevu proveli su u domu Kamhijevih – a do sljedećeg je njihova vlastita kuća u Sagrdžijama, pored Kavesonovih i Kalderonovih, već bila spremna za prihvata Kraljice Subote.

“Na tri stuba učvršćen je ovaj svijet:
na Tori, na žrtvenoj službi jerusalim-
skog Hrama i na dobrim djelima – a
ima i onih koji kažu: na bakama tako-
đe.”

(Anonimna berajta)²⁸

Potez drugi:

Nona

Po sjednici šerijatskog suda na kojoj su svjedoci posvjedočili istinu – pa je kadija naredio nasljednikovom tutoru da isplati Isaku stotinu i osamdeset akči na ime pokojnikovog duga, Isak sa olakšanjem uvidje da su njegova strahovanja bila neopravdana. Radostan uputi se kući, u Sagrdži-mahalu. Na avlijskim vratima dočeka ga dona²⁹ Alegra, njegova žena.

- *Šta bi?* – upita ga nestrpljivo.
- *Dobro je.*

²⁸ Hebrejski: *berayta* – usmena tradicija koja nije ušla u kodifikaciju.

²⁹ Ladino: *dona* – gospa, gospođa.

- *I to je sve što znaš reći? 'Dobro je'... – a što se ja ovde od jutros živa pojedoh, trčim s prozora na vrata, s vrata na prozor – sve u nadi da ćeš poslati neku vijest, šta bi, kako je prošlo. Neki drugi muž, kome je stalo do žene, poslao bi neki haber, ne bi me sigurno pustio da ovako umirem na paraćeske³⁰ od neizvjesnosti.*
- *Ovog sam trena, ženska glavo, izašao sa suda, i evo sam odmah došao kući da ti javim.*

Nije saslušala do kraja njegovu ispriku, kao što nikad nije slušala nikoga. Radije, poče jadikovati:

- *A i taj Turčin, nikad ne našao mira, još se hiljadu puta da Bog da utopio, nije imao pametnijeg posla nego da se utopi sada kad nama duguje tolike pare.*
- *Ja, jest, utopio se ne bi li nama napakostio – odgovori sinjor Isak.*

Ni to ona ne ču - nego, ulazeću u kuhinju, poče s novom salvom jadikovki:

- *Teško meni i kad se udadoh, bolje bi bilo da su me bacili u more... Gledaj samo gdje je on mene doveo, na kraj svijeta. Kraj svijeta. Bolje bi bilo da se nisam ni rodila. Sam Bog otako je stvorio ovo mjesto nije više ovamo pogledao. Zato ga i zovu Saravjo – el Djo s'aravjo – Bog se razbjesnio, i stvorio ovu selendru.*

Ovde sinjor Isak nije više mogao da se suzdrži – nego prasnu u smijeh. Alegrine duhovite i nadahnute primjedbe ne samo da ga nisu pretjerno uzbuđivale - nego su čak stvarale neku posebnu kućnu atmosferu i davale osjećaj sigurnosti, opuštenosti i rahatluka kakav poznati, provjereni i dobro uvježbani odnosi i inače pružaju. Dok bi drugi muž pobjegao od takve žene - on je u ovu svoju bio zaljubljen upravo zbog njenog 'trondanja' koje je, zajedno sa njegovim

³⁰ Persijski: *parakesik* – odsječeni, komadić; *na paraćesike* – na rate.

kratkim odgovorima, s vremenom, za njih dvoje postalo tajnim jezikom ljubavi i privlačenja. Ne obraćajući pažnju na njegov smijeh ona nastavi krajnje ozbiljno:

- *Sve su moje prijateljice u Solunu, imaju kuće, služavke, društvo, život - a ja, šta ja imam? Četiri zida da se sita izrazgovaram i muža koji u po bjela dana padne s neba bez najave. I sad, šta da mu dam da jede? Kao da sam ja neka vještica pa mogu znati kad će kome dunuti da dođe...*

Jesi li gladan? – povika mu iz kuhinje.

- *I da sam bio – dosad bi me prošla volja.*

- *Eno, nije gladan, i šta ja sad da radim sa cijelim spremljenim ručkom koji kad se ohladi ništa ne valja...*

Ne osvrćući se više na uobičajene i smirujuće primjedbe dona Alegrine, sinjor Isak zapali tutun, pa bacajući oblačke dima i posmatrajući ih opušteno počeo da planira i kombinuje. Kad bi Benjamin, 'njegov' sin, 'el ožo de su kara', 'očnji vid' – kako mu je tepao, htio poći za Raguzu porodični bi se posao još više razgranao, jer tad već ne bi bilo potrebe za posrednicima. U Selaniku: njegova braća, u Konstantinopolju: ujak – i u Raguzi: Benjamin. Obezbjediti papire dubrovačke republike ne bi trebalo biti posebno teško. Jedini preostali problem bila je Klara; 'la patoča', sluta, kako ju je on zvao - Benjaminova žena. Klara je bila anusa, prisilno pokrštena Jevrejka – koja je prije nekoliko godina pobjegla iz Španije zajedno sa ocem - i sad, ni po koju cijenu, nije bila spremna živjeti u katoličkom gradu zbog straha da bi crkva mogla otkriti da je krštena i spaliti je zbog jeresi judaiziranja. Svi Isakovi pokušaji da je uvjeri kako ne postoji način da u Raguzi saznaju da je ona odbjela kršćanka ostali su bezuspješni. - Ništa nije pomagalo. Ona ni za živu glavu nije htjela u sjen Inkvizicije – a Benjamin nije bio spreman rasturiti porodicu jednostranim odlukama. To je bila jedna od stvari koje Isak nije bio spreman razumjeti. *Je li Alegra htjela doći ovamo kad sam*

ja odlučio da idemo? – pitao je svog mjezimca hiljadu puta. Pogledaj, do dana se današnjeg žali što smo napustili Solun, što ovo, što ono. – Ko ti je rekao da uništavaš porodicu? - Ti odlučiš šta je najbolje za cijelu porodicu - i tačka. Ženi je mjesto s mužem. Šta znači to 'ja neću da idem'? Ni Hava³¹ nije htjela izaći iz Gan Edena³² - pa je na kraju, svedno, izašla. Jesam li ja htio baš sve što sam u životu uradio? – Bezbeli da nisam! - E, pa, onda, molim lijepo. Benjamin, koji nije htio ulaziti u raspravu sa ocem obično je odgovarao jednostavnim: Pošalji Mošea. - Ali, Isak nije baš mnogo vjerovao u Mošeove trgovačke sposobnosti. Osim toga, postojao je i dodatni problem koga, istini za volju, Isak ne bi priznao nikome – a posebno ne Benjaminu, a koji se sastojao u činjenici da je Isak i sam znao da postoji jedna krajnja tačka do koje je mogao tjerati po svome bez da se puno osvrće na mišljenje ostatka porodice. U Alegrinom slučaju ta je tačka bio njen mjezimac: Moše. Otkad su bili najmanji, ona je štitila Mošea – a on Benjaminu. Poslati Mošea u Raguzu značilo je odvojiti ga od Alegre – a to je bilo jednako kao ubiti u njoj volju za životom. Najgluplje u svemu bilo je što je Benjamin, poznavajući dobro karakter svog, oca bio siguran da ovaj nikad neće priznati da bi i majčino mišljenje moglo imati bilo kakvog uticaja na porodične odluke – pa je uvijek igrao na kartu njegovog ponosa – i uvijek dobijao.

Dvoje starih sjedoše da jedu. Ona trondajući zbog opšteg stranja, glupog mjesta u koje ju je doveo, glupih običaja njegovih surovih i neprosvjedenih ljudi – a on slušajući je na pola uha i nastavlajući sa svojim planovima. U tom momentu nahrupiše u kuću unučići - Isak i David, Moševini sinovi. S njihovim dolaskom Alegra stupa u stanje neke neopisive sreće, poslanja i uzvišenosti duha:

³¹ Hebrejski: *Hawa* – Eva.

³² Hebrejski: *Gan ha-'Eden* – Edenski Vrt.

- *Hodite, zlata nonina, oči moje, sve dobro moje – žive i zdrave nona da vas vidi. Što ste danas toliko zakasnili, što vas onaj mazalalto,³³ ne urekao se, od vašeg oca nije ranije poslao? Ajde, pustite me sad da pospremim sto i donesem noni jednu kafu – pa ću vam onda ispričati jednu priču.*
- *Ali da bude duga, nono, da bude duga – zagalamiše obojica.*
- *Duga, najduža, da ne može biti biti duža, duše moje, nikakvo zlo da vas ne snađe.*

Isak koji nije mogao prikriti zadovoljstvo tako slatkim i živim unucima uze Izakita u krilo, pa ga upita:

- *Šta smo čitali u peraša³⁴ od ove sedmice?*

David, smještajući se i sam u nonino³⁵ krilo, požuri da odgovori prvi:

- *O Moše Rabenu,³⁶ i kako je ubio onog Misirca koji je tukao onog Jevrejina, i kako su Sinovi Izraelovi došli u Misir, i kako ih je faraon, jimah šemo,³⁷ pretvorio u robove, i kako ih je htio pobiti, i kako se Moše rodio...*
- *Da, tata nam je sve to čitao - potvrdi i mali Isak.*
- *Pa što si onda počeo s tim kako je Moše Rabenu ubio Misirca?*
- *Zato što ću i ja kad porastem isto tako potući sve one koji nas biju, i poslije će mi Bog govoriti – i ja ću nas, onda, vratiti u zemlju Izraela.*

³³ Hebrejsko-španski: *mazalalto* (*mazal* – sreća, *alto* – visok) – doslovno: visokosretni; blagoslov, u smislu: sretan bio.

³⁴ Hebrejski: *peraša* – sedmično čitanje Tore.

³⁵ Ladino: *nono* – deda.

³⁶ Hebrejski: *rabbenu* – naš učitelj.

³⁷ Hebrejski: *yimah šemo* – neka bi mu se ime zatrla.

- *Sefatajim jišaku!*³⁸ *Neka bi tako htio Bog – odvrati starac, skrivajući suze koje su mu zaiskrile u očima – pa se onda okrenu malom Isaku pitajući: A ti, šta ćeš ti biti kad porasteš?*
- *Ja bih htio da budem haham kao Šelomo ameleh*³⁹ *- jer nona kaže da ako je neko haham – onda mu sve ostalo dođe samo od sebe – i pare i sve...*
- *Ko to kaže? – upita starac šeretskim glasom.*
- *Nona.*
- *Eh, nona – šta nona zna?*
- *Nona zna sve.*

U tom trenutku pojavi se i sinjora Alegra – pa, uzimajući unuke u krilo, poče da im priča:

- *Otac vam je pričao o našem učitelju Mošeu, nek mu je mir, izabraniku roda ljudskoga, po kome nam je Sveti, blagosloven neka je, dao svoju Toru. Za njega je rečeno da u Izraelu više neće ustati prorok ili vidjelac sličan Mošeu. No, kada se među prognanim Jevrejima Španije pojavio Rambam - Rabi Moše ben Majmon, neka je uspomena na njega štit i blagoslov, uvidjevši njegovu nepobitnu veličinu narod skova poslovicu 'Od Mošea do Mošea nije ustao niko kao Moše'. Nije se time, gluho i daleko bilo, htjelo poistovjetiti Rambama sa Mošeom čijom rukom nam je data Tora – ali je istina da se od kad je Tora data – pa sve do Rambama nije pojavio u našem narodu niko ko bi sa takvom jasnoćom obznanio tajne Zakona. Bilo kako bilo, i Rabi Moše ben Majmon sa svom svojom mudrošću bio je prinuđen napustiti Španiju kad su njom zavladao novi vadari koji nisu poštovali ni svoju Knjigu koja im jasno kaže da Jevreji vjeruju u jednog Boga i obdržavaju*

³⁸ Hebrejski: *sefatayim yišaqu* – doslovno: 'neka bi ti usta bila poljubljena' – uzvik odobravanja, kao bravo ili aferim.

³⁹ Hebrejski: *Šelomo ha-mmeleh* – Kralj Solomon.

Njegove propise - pa i nije čudo što nisu poštovali tuđe knjige. Oni su naredili svim Jevrejima da prihvate njihovu vjeru. Jevreji stadoše bježati za Magrib – a među njima i Rabi Mošeova porodica. Odatle su otišli za zemlju Izraela koju su zatekli u ruševinama. Na koncu skrasili su se u Misiru gdje je Rambam, s vremenom, postao i glavni hećim⁴⁰ sultana Saladina – i, kao i mi danas, živio u tuđoj zemlji i trpio. A što je čovjek mudriji to mu dođe teže da trpi vlast bezumnih. Jednog dana Rambama posjeti jedan lični prijatelj, derviški šeh, koji nikako nije mogao preboljeti da tako mudar čovjek ostane izvan okrilja njegove vjere, i koji je koristio svaku priliku da nagovori Rambama da se poturči. Ni ovaj put nije bilo drugačije. Usred nevezanog razgovora o ovome i onome šeh, onako kao usput, upita Rambama:

'E jedino što nikako ne razumijem je zašto bi se neko tako mudar kao što si ti opirao očiglednoj istini da je Muhamed prorok kog i same vaše knjige najavljuju'. Rambam, ne htijući se izravno suprotstavljati vjeri zemlje u kojoj je bio gost, pribježe staroj mudrosti – i na pitanje odgovori pitanjem: 'A kako znaš da je sve baš tako kao što su te učili od malena?'

'Pa imamo siguran lanac predaje' - odgovori šeh.

'Dobro, ako ti tako kažeš', prihvati Rambam – 'ali ja bih, ipak, volio provjeriti'.

Dogovoriše se da će se prvog sljedećeg petka naći u nekoj džamiji. Poslije molitve poče javno čitanje Kurana - i Rambam zatraži da mu se ukaže čast da on bude taj koji će čitati, i za kojim će prisutni ponavljati ajete. Kako po njihovom zakonu ništa ne priječi kitabiju⁴¹ da čita Kuran, a i kako je Rambam bio opštepoznat

⁴⁰ Turski: *hekim* (od arapskog *ḥakim*) – ljekar.

⁴¹ Arapski: *kitabiy* – u Islamu naziv za osobu koja vjeruje u jednog Boga i neku od pred-qur'anskih pismenih objava.

i poštovan, kako zbog mudrosti - tako i zbog sevapa⁴² koje je zaradio liječeći bolesnike obiju vjera, ukazaše mu čast bez pogovora. Rambam, kome je arapski bio maternji, sjede za mimber⁴³ i krenu čitati stih po stih, a prisutni jednako ponavljahu za njim. U jednom trenutku kad su prisutni već bili zaneseni ljepotom njegovog čitanja, Rambam ubaci stih koji u Kuranu nije pisao: 'Ko god uistinu vjeruje u proroka moći će disati i stisnutih nozdrva'. Većina prisutnih ne samo da ponovi Rambamov izmišljeni stih, nego se najpobožniji među njima čak dadoše i u stvarnu provjeru snage svoje vjere – pa stadoše čepiti nozdrve. Rambam brže bolje nastavi sa čitanjem, znajući da se igra glavom. Po izlasku iz džamije, šeh, koji je kao učen čovjek, odmah uvidjeo Rambamovu 'grešku' – a kome, opet, prijateljstvo nije dopuštalo da razotkrije Rambamovu igru, upita:

'Je li, šta je ovo trebalo da znači?'

'Vidjećeš, dođi sutra, na Šabat, u sinagogu, pa će ti se sve kazati'.

Ne mogavši odolijeti umnoj radoznalosti, šeh pristade - i sutra, na Šabat Haje Sara⁴⁴ nađoše se u Rambamovoj ličnoj sinagogi, uređenoj u jednoj od velikih soba njegove kuće. Po redu i zakonu Rambama pozvaše da čita prvi, i on stupi na teva, izgovori propisane blagoslove – te pristupi čitanju peraša. Rekla sam peraša je bila Haje Sara, a ta peraša počinje stihom 'I bjehu godine života Sarina sto godina, i dvadeset godina i sedam godina – godine života Sarina'. I Rambam poče da čita:

'I bjehu godine života Sarina sto godina' – i tu spusti glas kao da se stih tu završavao.

⁴² Turski: *sevap* (od arapskog *ṭawab*) – dobro i bogougodno djelo.

⁴³ Arapski: *minbar* – govornica u džamiji sa koje se drže propovjedi.

⁴⁴ Hebrejski: *Hayye Sara* – 'Život Sarin', početne riječi 23 glave I Knjige Mojsijeve. U hebrejskoj liturgijskoj godini Subote se nazivaju po početnim riječima tora-odjeljka koji se čita te Subote.

'Nije tu kraj, nije tu kraj' – zagrajaše prisutni – te se Rambam još jednom vrati na početak stiha – da bi ga ovaj put prekinuo na riječima 'dvadeset godina'. 'Ponovo', 'ponovo' - sada se već čulo sa svih strana. Rambam okuša sreću i treći put: 'I bjehu godine života Sarina sto godina, i dvadeset godina i sedam godina'. Pošto je i treći put spustio glas na pogrešnom mjestu, sinagogom se poče širiti žagor neodobravanja. Ribi Avram, sin Rambamov, ustade, šapnu nešto na uho ocu - pa objavi: 'Otac se danas ne osjeća dobro, umjesto njega prvu alija čitaće Ribi Josef'. Rambam siđe sa teva, kao da se ništa nije desilo, i sjede na svoje mjesto. Po završenom bogoslužjenju šeh pristupi Rambamu i reče mu: 'Jasno mi je što si htio kazati. U džamiji su svi znali da si ti inovjernik, i trebalo je da otvore četvore oči i provjeravaju te znajući da nisi vičan našem zakonu. – Ipak ne samo da je većina ponovila za tobom ono što u Kuranu uopšte ne piše – nego su pojedini čak pokušali sprovesti u djelo uputu koja se protivi i pukom zdravom razumu. U sinagogi, Jevreji su trebali da se oslone na tebe. Em si najučeniji među njima, em te je sultan postavio da budeš rajis al jahud, glava Jevrejima, em je sama sinagoga tvoja i u tvojoj kući. Ipak, svi su poletjeli da te isprave – iako ne samo da nisi rekao nešto što bi bilo u suprotnosti sa zdravim razumom, nego si zapravo samo čitao iz Tore - jedino što si spustio glas na pogrešnom mjestu. Vidim što si reći htio, da i vi imate neprekinuti lanac predaje nad kojim bdijete. Razumijem te – i sad te dvostruko poštujem. – Prvo zato jer si znao dokazati ono u što vjeruješ, a drugo zato jer si to znao napraviti tako da sačuvaš sebi glavu – a meni obraz. Nek ti je prosta vjera, i neka samo Bog presudi između nas.'

I ukoliko je sve ovo istina neka nam dođe izbavljenje, a ako bi, pak, bila laž – tad nek nam dođe mašijah.

Ovdje je Dona Alegra završila svoju priču – ostavivši unuke otvorenih usta.

U ovim trenucima kad je postajala središtem pažnje unuka, i kad je sva okolina, uključujući i njega – sinjor Isaka, prestajala da postoji, a trajala samo ona, dona Alegra, i njena priča – Isak je teško prikrivao blagi osjećaj zavisti i takmičenja za ljubav unuka. Ovog puta, ni on se nije mogao oteti utisku koji je ostavila Alegrina priča. Ono što nikako nije razumijevao je odakle ona uopšte vadi sve te priče, i kako ih samo mijenja i izvrće – pa su se i one koje je čuo već sto puta, svejedno činile novima - a sve su uvijek, neka-ko, upućivale baš na ono što je Alegra imala na umu da kaže djeci, njemu, sinovima, snahama.

Isak i David, vraćeni iz lijepe stvarnosti priče, počеше da mole:

- *Nono, ajde nam ispričaj još jednu priču. Molimo te, samo još jednu. Bićemo dobri, sve ćemo pojesti i slušaćemo sve što nam kažeš – ali samo nam pričaj.*

Iako uopšte nije imala na umu da prekine pripovijedanje u kome je uživala barem koliko i djeca, s tim što je ona još dodatno uživala i u njihovom uživanju, kao i u činjenici da ju je i Isak slušao kao da je dobrih šezdesetak godina mlađi, Alegra počе pregovore ne bi li od njih iznudila priznanje koje se od djece, izgleda, drukčije i ne može dobiti:

- *Ajde nono, molimo te.*
- *Ne mogu.*
- *Ali, nono, samo još jednu.*
- *Ne mogu, ne znam ja ni jednu priču više.*
- *Znaš! – Ti znaš sve priče na svijetu, ti si najbolja nona na svijetu.*

To je bilo upravo ono što je Alegra htjela čuti, tako da se sada, ohrabrena činjenicom da je za nekoga ona ipak najbolja na svijetu, mogla mirno prepustiti vlastitom pripovijedanju.

- *Dobro, evo ispričaću vam još jednu:*

Poznato je da je Sveti, blagosloven On, u svojoj premudrosti uredio svijet tako da ne budu svi isti – jer bi, ako bi svi bili isti, svijet bio jedno mnogo dosadno mjesto – i ljudi ne bi mogli željeti, davati, primati, zavidjeti – ili činiti dobro jedni drugima – jer svi bi imali i željeli isto. U takvom svijetu svak bi umro od dosade. Stog je dobri Bog uredio da se neko rodi mudar, a neko, daleko bilo, blentav. Neko bogat, a neko siromašan. Zato bogati moraju uzdržavati siromašne – jer siromašni postoje da bi bogati s njima činili milost, jednako kao što je Bog učinio prema bogatima, pokazujući tako kako znaju da dobro kojim raspolaze nije njihovo nego im je povjereno. U Izraelu u vrijeme kraljeva Davida i Salamona, neka nam njihove zasluge budu štit, najsiromašniji Jevrej bio je bogatiji nego kraljevi drugih zemalja i naroda. U Jerusalimu je bila jedna rijeka od čistog zlata, i svako kome je bilo potrebno je dolazio i uzimao koliko mu je trebalo. Ali, po mnoštvu grijeha naših, Jevreji, zbog tolikog dobra, postadoše lijenčine i neradnici. Prestadoše učiti Toru, i počеше gubiti vrijeme na gluposti. Malo po malo zapustiše i molitve i blagoslove, a bilo je čak i onih koji su jeli neopranih ruku. – Ali kada su počeli skrnnaviti i sam Šabat i praznike – čak je božansko strpljenje došlo svome kraju – i Bog se na njih razljutio – a kad se Bog na nekog razljuti tom bi bolje bilo da na ovaj svijet nije ni dolazio. I tako, za kaznu, Bog Jevrejima dade vladara sa malo godina i još manje pameti – koji podjeli zemlju. – A kako se narod ni tada nije pokajao – Bog im je davao

sve goru i goru vlast, baš kao što su i zaslužili. Jednog dana kada se čaša naših grijeha prelila -Bog u svom bijesu razruši jerusalimski Hram i Grad, a naš narod bi izbačen iz zemlje koju je Bog obećao ocima našim. Hiljade Jevreja su bile pobijene. Orlovi su jeli meso sa njihovih leševa. Rijeka od zlata pretvorila se u krv – a oni Jevreji koji su sve te nevolje preživjeli bili su prognani iz Zemlje Izraela. Siroti naši preci uprtiše ono malo stvari što su mogli ponijeti, i uputiše se na svoj put - obećavajući da će se pokajati za svoja djela kako bi ih Bog vratio na Sijon. Videći ih takve tužne i ogorčene, Bog se pokaja zarad kazne kojom ih je kaznio – pa ih, ne bi li im bar malo nadoknadio za zlo koje su podnijeli, uputi u jednu zemlju u kojoj su ih ljudi primili vrlo lijepo. Jevreji koji su već bili izvukli pouku iz zla koje ih je snašlo sada se zdušno baciše na učenje Tore i držanje njenih zapovjedi – pa svi postadoše mudraci i znalci Zakona. – A kako mudrost ima sestru bliznakinju koja se zove bogatstvo – nije prošlo dugo, a mudrost koja je zasjele u jevrejske kuće pozva i svoju bliznakinju, te i ova poče obitavati među Jevrejima. Otada se kaže 'haham i merkader - alegria de la mužer' – 'čovjek mudar i vičan trgovini radost je svojoj ženi'. Ali kao što nema kćeri koja nema majke – tako nema pravila koje nema izuzetak. Najpoznatiji izuzetak španskog Jevrejstva bio je Ribí Avram Ibn Ezra. Taj Ribí Avram Ibn Ezra bio je učen u Tori, u svim mudrostima ovog svijeta, a uz sve to je još bio i pjesnik, i mnoge pjesme koje se i dan danas pjevaju po cijelom svijetu izašle su iz njegovog pera. Ali sa svom tom mudročću on je bio toliko siromašan da je to već ušlo u poslovicu, pa kad bi se htjelo reći da je neko ostao i bez crnog pod noktima govorilo se 'učinio se kao Ibn Ezra'. Jasno, milosrdni Jevreji nisu bili sretni da jedan od njihovih hahamim živi kao pas imajući samo ono što je već pojeo. Pokušao da mu nađu neki

posao – ali njegov um je bio toliko zaokupljn Torom da se nije mogao usresrediti na bilo kakav posao - nego bi sve zapostavio i sjeo da bilježi svoje misli, da čita ili razmišlja. Kada su ga zaposlili kao učitelja Talmuda on spremno prihvati posao, ali nije bio spreman uzeti za njega ni jedan jedini groš – jer naša Sveta Tora zabranjuje da se od znanja i učenja Zakona izvlači ovosvjetska korist. Oni koji su htjeli da mu stave na raspolaganje koju paru nisu znali kako to da sprovedu u djelo, jer nije se radilo o najobičnijem siromahu kome se u prolazu moglo tutnuti nešto u džep, pa da i on i onaj koji mu je dao budu sretni. Ovde se radilo o jednom Ibn Ezri, a ta je porodica dala tolike vođe i učenjake, a ovaj Ribi Avram je još, povrh svega, bio i jedan od najvećih mudraca svoga vremena. Mislili su mislili – dok se na kraju nisu domislili. Budući da je sinjor de Ibn Ezra svako jutro molio u istom hramu, odlučiše dobri Jevreji da stave na sred puta, trenutak – dva prije nego što će haham proći tuda, jednu kesicu s dukatima s kojima se mogao održavati duže vremena bez da uhaviza da se radi o sadaki. – Kako rekoše, tako i učiniše. Jednog jutra prije zore skupiše se oni dobri ljudi, metnuše pare u kesicu, i zaputiše se Ibn Ezrinom domu. Kako su se primakli njegovoj kući, sakriše se iza neke arabe, da ih ne bi vidio, iščekujući hahama. Kad su ga vidjeli kako izlazi iz kuće poslaše jednog između sebe da ga pretekne na putu i, po dogovoru, ispusti kesicu s dukatima neposredno prije nego haham tuda naiđe. U tom se trenutku stade rađati sunce obasjavjući cijelu okolinu i otkrivajući ljepotu Božijeg svijeta. Haham zastade na trenutak kako bi se divio svoj toj ljepoti - i u tom trenutku spozna da je sve što mi uzimamo zdravo za gotovo, u stvari, malo čudo. Haham pogleda sunce kao da ga vidi prvi put, i odjedanput ga spopade želja da napiše pjesmu u slavu Onoga koji je rekao

budi svjetlo – i bi svjetlo. Onda razmisli bolje, pa uvidje da ne samo svjetlost i sunce doživljavamo kao nešto što se samo po sebi podrazumijeva – nego i to što ih uopšte vidimo. Sve bi moglo postojati – a da mi to i ne znamo – jer ono što ne vidimo i ne znamo da postoji. Ovako je u sebi mislio naš dobri sinjor de Ibn Ezra: 'Oko čovjekovo je savršena stvar bez koje bi sav ljudski napredak bio nezamisliv, i to oko koje je toliko neophodno i bitno za naš život je i samo djelo našeg Tvorca'. Tada odluči da će napisati hvalu Onome 'koji samo reče – i bi svjetlo u čovjekovoj zjenici'. - Ali, kako shvatiti pravu veličinu vida kada je čovjek toliko naviknut na to svoje čulo da nikada i ne pomišlja o kakvom se čudu tu zapravo radi? Pa, kao što su rekli naši drevni mudraci: 'Tek iz mraka poznaje se svjetlo' – tako je i sinjor de Ibn Ezra odlučio da privremeno zaniječe vid svojih očiju kako bi uvidio svu veličinu čovjekovog vida. U tim je mislima hodio haham toga jutra – pa baš kada se primače podmetnutoj kesi s dukatima, zatvori oči, i uputi se u Kal kao slijepac.

Jevreji koji su sa svog skrivenog mjesta posmatrali događaj, ne moguše razumjeti šta se desilo. Odbiti platu za podučavanje Tore je zapovijest zakona. Odbijanje prijateljskih poklona se takođe moglo razumjeti - nije u skladu sa imenom jednog Ibn Ezre da prima tuđe poklone. – Ali ne pokupiti pare sa ulice, i to u svom njegovom siromaštvu - pa se, povrh svega, još praviti slijepcem – to je već bilo previše. Neki rekoše da je on hasid⁴⁵ drugi su tvrdili da je nešto poput derviša, dok su treći bili sigurni da je on samo jedan obični baksuz.

Kad su stigli za njim u kal, nađoše ga kako se moli s velikom usrdnošću. Poslije ga upitaše, onako izdaleka, kako to da jutros idući na molitvu nije primjetio na

⁴⁵ Hebrejski: *ḥasid* – bogougodnik.

ulici neke ljude koji su ga pozdravili, i slično. Tad im je otkrio svoju tajnu - kako je tog jutra odlučio napisati jednu pohvalu darovatelju vida - i kako je odlučio, ne bi li bolje uvidio veličinu ljudskog vida, da se učini slijepcem. Oni dobri ljudi ne moguše se suzdržati od smijeha - pa mu, kroz suze, ispričaše svoj naum i šta je od njega bilo - i na kraju mu rekoše: Nije džabe rečeno: 'Nema savjeta i nema mudrosti na suprot Gospodu'.⁴⁶ I još mu rekoše: 'Ribi Avram! - izgleda da te Bog više voli kao siromaha - a Njegovi putevi nisu kao naši putevi, niti su Njegove misli kao naše misli.

Izakito koji je mislio kako se priča ovde završava počeo da se umiljava: *Ajd' nam ispričaj još jednu... - David, veći, kom je iz Alegrinog tona bilo jasno da se priča nije još završila brecnu se na mlađeg brata:*

- *Nemoj kvariti priču, glupane, vidiš da još nije gotova...*
- *Nemoj mu vikati da je glupan - upozori ga Alegra s ljubavlju - jer obadvojica ste mali hahamitjus⁴⁷ - i, ako Bog da, još će vas nona vidjeti kao velike, kao mudrace i trgovce. - A obadvojica ste u pravu, jer ovo su uistinu dvije priče - samo što ih ja nekad pričam zajedno kao jednu.*

Pošto je nastavak priče bio obezbijeden, oba unuka nastaviliše slušati otvorenih usta.

- *Hahamu je priča koju je čuo bila sasvim dovoljna da uvidi kako je njegovo siromaštvo, koje njega nije posebno opterećivalo, postalo teret njegovoj braći u zakonu, pa kako je to bila posljednja stvar koju je želio,*

⁴⁶ Biblija, Priče Solomonove 21:30.

⁴⁷ Provincijalna deminutivna forma od hebrejskog *haham* - mali mudraci.

odluči da napusti grad u kome je živio – tražeći mira negdje drugdje. Tako je izašao na put – i od sela do sela, od grada do grada – na koncu stiže i u Toledo. U Toledo je u ono vrijeme živio i čuveni pjesnik Jeuda a-Levi, koji je uz veliko bogatstvo i prelijepu kćer imao i čangrizavu ženu kojoj se nijedan od mnogobrojnih prosaca koji su tražili ruku njihove kćeri nije dopadao. Jedni su za nju bili previše siromašni, drugi neobrazovani, a treći repe bez korijena. Ribi Jeuda, kao i svaki haham, htio je vidjeti svoju kćer isprošenu i udatu – ali njegova žena je ostajala pri svom. Ni jedan od prosaca nije bio dovoljno dobar za njenu kćer. Jednog dana dođoše provodadžije s novim ponudama – a ona po običaju odbi sve i jednu ponudu, nalazeći svakom proscu hiljadu i jednu manu. Tad se Ribi Jeuda razbjesni velikim bijesom i reče joj: 'Da znaš ženo, prošlo je vrijeme tvojih gluposti, tako živ bio Bog Izraela kome služim, zaručiću je s prvim ko danas uđe u hram – pa bio ko bio'. Njegova žena je znala da sada kad joj se muž zarekao imenom Božijim nema načina da spriječi njegovu nakanu - pa se dade u plač i kuknjavu. Ribi Jeuda, čim je stupio u hram, s vrata objavi prisutnima: 'Poželite mi sretno i birićetno'.

'Šta se zbilo?' 'Dobre vijesti?' – počеше ga ispitivati. 'Ćerka mi se udaje', reče im.

'U dobar čas, u dobar čas' – čulo se sa svih strana - 's kim'?

'S prvim ko uđe u Kal'.

Svi se vrlo začudiše tim njegovim riječima dok im ne objasni kako je do toga došlo. Božiji prst učini da baš u tom momentu, baš u taj Kal, stupi baš sinjor de Ibn Ezra. Ribi Jeuda, kad je spazio njegovo pohabano odijelo pomisli u srcu: 'Zar da svoju princezu dam ovom pukom siromahu?' – Ali se ubrzo povрати od te primisli, uvjeravajući sam sebe da nije bogatstvo najvažnije – nego učenost i smjernost. 'Zato', reče u

sebi, 'biće dosta ako ovaj moj zet bude mudar – a ja imam para za obojicu'. Kako bi provjerio učenost svog zeta Ribi Jeuda otvori Mišnu,⁴⁸ na jednom teškom mjestu - pa pristupi Ribi Avramu pitajući ga da li, može biti, zna šta hoće reći ova mišna.⁴⁹ Siroti Ribi Avram koji je odmah posumnjao da su Jevreji Toleda dočuli o njegovom dolasku, pa se žele pobrinuti o njegovim potrebama nudeći mu opet neki posao vezan za Toru za koji on ionako ne bi uzeo ni pare, odluči da će se praviti blesav dok ga ne puste na miru. – Stoga odgovori: 'Ja ne znam čitati'. Ribi Jeuda je sada već gorko žalio zbog svog zavjeta – no, kako ionako nije imao izlaza, stade se tješiti mislju da je ovaj siromašni i neuki Jevrej kog mu Bog šalje za zeta sigurno neka dobra duša - a zna se da ništa nije pretežnije od duše. Za dobru dušu i Tora lako prianja – pa će ga on, Ribi Jeuda, već lako naučiti Tori, a para je ionako imao za obadvojicu. Stoga mu reče: 'Jevrejin - a da ne zna da čita, haram – evo, ja će te naučiti'. Sjedoše, i Rabi Jeuda poče da mu pokazuje slova.

'Ovo je alef' – reče, pokazujući mu prvo slovo.

'Alef' - ponovi Ribi Avram.

'Ovo je bet' – pokaza mu drugo slovo.

'Bet' – potvrdi Ribi Avram.

'Ovo je gimel' – pokaza mu i treće.

'Gimel' – ponovi učenik.

Ohrabren, Ribi Jeuda ga upita: 'Ajde sad sam, kako se zove prvo slovo'?

'Get' - odgovori Ribi Avram kao iz topa – a get i nije slovo - nego pismo kojim muž otpušta ženu.

⁴⁸ Hebrejski: *Mišna* – prva kodifikacija usmene tradicije i rabinske jurisprudencije, II vijek-n. e..

⁴⁹ Hebrejski: *mišna* - ime kako za prvi kodeks usmene predaje i rabinske jurisprudencije – tako i za i za najmanju tekstualnu jedinicu istog (stoga malo i veliko slovo).

'Ne, kiridu miju,⁵⁰ get je nešto drugo... ti si htio reći bet – što je ime drugog slova, ali ja sam te pitao kako se zove prvo...?'

'Ja zaboravio' – odgovori Ribi Avram koji se već sasvim uživio u svoju novu ulogu.

'Ajde ja ću ti pomoći da se prisjetiš... aaa...'

'Amel' – prisjeti se, tobože, Ribi Avram.

Ribi Jeuda uvidje da je zet kog su mu poslali s neba ne samo jedan neuki siromašak – nego još i blento koji ne zna ni haber dil mundu.⁵¹ Pokora za grijeh – zaključi, pa nemajući baš mnogo izbora odluči da suđenika svoje nesretne kćeri pouči makar osnovnim molitvama i blagoslovima – a poslije kako im dobri Bog da. Tako je Ribi Jeuda proganjao Ribi Avrama iz dana u dan, pokušavajući da ga poduči osnovama Tore. Ribi Jeuda bi objašnjavao – a Ribi Avram miješao i izvrtao. Jedno popodne, uoči Jom Kipura,⁵² Ribi Jeuda se, po svom običaju, dade na pisanje nekog pijuta.⁵³ Prva četiri bajita⁵⁴ od kojih je svaka počinjala po jednim od pet hebrejskih slova koja grade njegovo ime kao da su već bile u peru – s takvom ih je lakoćom iznjedrio. Ali za peti bajit nije šale uspejvao stvoriti stih koji bi počinjao slovom he i uklapao se po smislu u ostatak pijuta – čime bi priveo kraju i notarikon.⁵⁵ S druge strane, sad već nije mogao odustati – jer bi nezavršeni notarikon bio dokaz da ga je napustilo nadahnuće, jer je bilo očigledno kojim putem je krenuo i šta je htio – pa nije uspio. Probavao je ovako i onako – ali kad ne ide ne ide. Što mu se bijes više gomilao – to je manje bilo

⁵⁰ Ladino: *kiridu miyu* – dragi moj.

⁵¹ Ladino: *haber dil mundu* – osnovne spoznaje o svijetu.

⁵² Od hebrejskog *yom ha-kkipurim* – dan od pomirenja, cjelodnevni strogi post.

⁵³ Hebrejski: *piyut* – pjesma kojom se slavi Bog ili uzdižu tora ideali.

⁵⁴ Hebrejski: *bayit* – strofa.

⁵⁵ Hebrejski: *notarikon* – anagram.

nade da će naći stih koji je tražio. Na koncu ostavi se cijelog nauma i uputi se kući na večeru uoči posta. Kako ovaj izađe, tako se Ribi Avram stvori viš' njegovog pisanija. Uze pijut, pročita ga – i u trenu, bez veće muke, dodade bajit koja je nedostajao. Kasnije, malo uoči večernje molitve, kada se Ribi Jeuda vratio u hram – imao je šta vidjeti. Na njegovoj tahti⁵⁶ stajao je pijut sa završenom petom strofom koja ne samo da se uklapala u ostatak pjesme rimom i miskalom⁵⁷ – nego i idejom i porukom. Zaprepašten, Ribi Jeuda se počeo raspitivati ko je dirao njegove spise. Odgovoriše mu: 'niko, samo je tvoj učenik nešto preturao okolo'. Ribi Jeuda pristupi zetu nezetu riječima:

'Znači, Ribi Avram Ibn Ezra...'

'Kako si znao?' - upita ga Ribi Avram, kog je sad već bilo malo stid.

'Lako', odgovori Ribi Jeuda, 'osim mene u cijeloj Španiji ima samo jedan čovjek koji ovako vlada pjesmom – Ribi Avram Ibn Ezra'.

I tako se Ribi Avram oženio ćerkom Rabi Jeude, na opštu sreću i zadovoljstvo.

Ovako je Alegra završila svoju priču, već se dižući da malog Isaka koji je u međuvremenu zaspao prenese u krevetac.

- *Bindiča boka!*⁵⁸ - reče joj Isak – lijepa priča.
- *Bindiču il Djo...*⁵⁹ – odgovorila mu je – koji tako čini s onima koji se boje Njegovog Imena.
- *Nono, jesi vidila*, upita je David, *da je Ribi Avram uzeo one pare što su mu oni ljudi spremili – on bi ostao u*

⁵⁶ Turski: *tahta* – daska; ovde: daska za pisanje.

⁵⁷ Hebrejski: *mišgal* – metrika.

⁵⁸ Ladino: *bindicha boka* – blagoslovena usta, slično

⁵⁹ Ladino: *bindicho el Dio* – blagosloven Bog.

svom gradu – i nikad se ne bi ni oženio ćerkom od Ribi Jeude.

- *Tačno, mi kiridu,⁶⁰ tačno - i odavde se lijepo vidi kako je sve što Bog čini s ljudima za njihovo dobro, pa i kad nam se ponekad učini da nam Bog uskraćuje neku želju – uvijek treba znati da je to samo da bi nam to poslije ustostručio ili nam dao nešto još bolje. Čovjek ne zna uvijek šta je za njega najbolje. Nekad čovjek moli od Gospodara Svijeta ovo i ono, i srdi se što Bog ne odgovara na njegove molitve – i tek poslije, s vremenom, uvidi da je ono što mu je došlo umjesto toga bilo i bolje i ljepše od onog što je iskao za sebe. Nisu džabe naši stari ovako molili: Sačuvaj me Bože prijatelja i mojih molitava - i podaj mi Ti, iz Tvoje ruke, po Tvojim mudrosti i dobroti.*

⁶⁰ Ladino: *mi kerido* – moj dragi.

Potez treći:

Između sna i jave

Uzvik *'Otvorajte u ime njegovog visočanstva kralja'* i buka na kapiji ga prenuše iz sna.

- *'Čega se grješnik boji – to će ga i snaći'*⁶¹ – promrmlja za sebe.
- *U ime Svete Inkvizicije otvorite vrata* – vikao je snažan muški glas.
- *Bože moj, Bože moj zašto si me ostavio?*⁶² reče malodušnim glasom koji je više ličio na prekora osobe koja se miri sa sudbinom nego na molitvu čovjeka zainteresovanog da utiče na tok stvari. *Ne bjehu li upravo ovo posljednje Isusove riječi*, pomisli, ne mogavši zadržati smijeh pred činjenicom da mu je upravo danas, poslije svih godina pretvaranja i prikrivanja tokom kojih je pokušavao barem iznutra ostati dobar Jevrejin – kad se napolju već morao izdavati za predanog katolika, poslije svih napora da spriječi dublji prodor nametnutog Hrišćanstva u vlastitu svijest – da

⁶¹ Biblija, Priče Solomonove 10:24.

⁶² Biblija, Psalam 22:2.

mu je upravo danas, prirodno i iznutra, nadošla jedna toliko novozavjetna primisao – *danas kad mi je Rim konačno dolijao kao i njemu.*

Bat koraka koji je dopirao iz vrta vrati ga u stvarnost.

- *Ušli su, i sada se penju da me uhapse – shvati, osjećajući istovremeno neko olakšanje koje donosi kraj preduge neizvjesnosti. Zlo koje je prošlo uvijek je manje od zla koje se očekuje – pomisli – hvala Bogu da progonitelji uglavnom nemaju dovoljno vremena i mašte da se posvete čovjeku, da saznaju čega se on najviše boji – pa da mu baš to naprave. – Sve drugo nije ni izbliza tako strašivo. Prihvatiću optužbu – odluči, ne bez ponosa – u svakom ću slučaju umrijeti. – Čemu se, onda, ponižavati? Na inkvizicijskim istragama ljudi su priznavali i ono što nikada nisu imali na umu učiniti – a kamo li stvari koje jesu počinili. Sveti Ured je instrument 'božanske pravde' - te su, shodno tome, njegova djela potpuno i neupitno dobra i ispravna – kao djela samog Boga. Istraga uvijek potvrđuje optužbu – jer suprotno bi značilo da je Sveti ured počinio grešku optužujući nevinu osobu. Koliko su samo puta zatočnici, vođeni željom da okončaju muke, priznavali nepodopštine koje ne samo da nisu počinili – nego su neke čak nepočinjive – a sve u želji da im što prije bude presuđeno, i da se već dokopaju auto dafea koji je, s vremenom, od noćne more i prijetnje postao blaženi kraj muka i stradanja. Koliki su samo izmislili jeres težu od njihove ne bi li kako zaslužili 'pomirenje' i oprost. Pripisati Svetom Uredu grešku nije izvodivo. Pa procedura procesa pri inkvizicijskom sudu uopšte ne zahtjeva sučeljavanje optuženih i svjedoka. Optuženi dokazuje svoju nevinost ne znajući ko ga je optužio – a često ne znajući ni za šta je optužen.*

U tom trenutku osjeti blag dodir na ramenu.

- *Avrame, Avramiko šta se s tobom dešava? – Opet govoriš u snu. Ustani, mi kerido, kafu sam ti spremila, uzmi malo slatka – i ajde polako da ne zakasniš u Kal.*
- *San, pomisli, ovo je bio samo san. A ja se još čudim što sve toliko traje, otkud mi vrijeme za tolike misli. Izadosmo mi iz Španije – ali Španija neće iz nas još zadugo. Ja je nisam ni vidio – a svejedno, evo, Španiju sanjam - a na španskom se budim... Sve je ovo zbog priča koje stalno slušam od anusim.⁶³ - Da juče nisam slušao sinjor Isaka Pereru i njegovo iskustvo sa Inkvizicijom ne bih sanjao to što sam sanjao. Ali, na koncu, kakva je razlika između sna i jave ze jednog Jevrejina? Nikakva! Drugi, na javi manje više slobodni – u snovima se uzdižu, rastu, kraljevi bivaju – a Jevreji? I u snu bježimo od neprijatelja. - A na javi? Još gore! Može biti da se sve ovo i ne dešava zapravo. Može biti da sve ovo sanja neka druga osoba. Možda je stvarna stvarnost sasvim drugačija. 'Eloaj nešama šenatata bi...' – 'Bože moj, duša koju si mi dao...' - poče govoriti, još uvijek ležeći.*

Diže se i poče polako sa jutarnjim blagoslovima, govoreći svaki neposredno uoči radnje na koju se odnosio – kako je talmudski zakon zahtijevao – mada se toga niko više nije pridržavao. *Svjetina je i ove blagoslove već odavno pretvorila u još jednu molitvu odsječenu od veze sa životnim trenucima na koje su se blagoslovi odnosili – prođe mu kroz glavu - ako još malo ostanemo u progonstvu cijela će Tora postati obredno štivo koje nema nikakve veze sa*

⁶³ Hebrejski: *anus* (u množini *anusim*) – doslovno: prisiljeni, skupno ime za prisilno pokrštene Jevreje.

životom - i tek onda geula⁶⁴ neće doći, jer jedini način da je primaknemo je da počnemo živjeti po Tori, koliko možemo. Za to ćemo biti nagrađeni mogućnošću da još više uputa Tore sprovedemo u djelo. Ako se dokažemo dostojnim tog povjerenja i sprovedemo u djelo još više uputa – Bog je i kail⁶⁵ i hazur⁶⁶ da nas izvede iz tjeskobe na širinu gdje ćemo se još više moći uskladiti sa Njegovim zapovjedima. I tako sve dok ne ispunimo cijelu Toru, kao što su rekli mudraci: Plata za misva je mogućnost da ispuniš još jednu – a plata za prestup mogućnost da ga ponoviš. Bože dragi, kako sve zavisi od nas! Da je pameti bilo bi dobro što je tako – a ovako...

Uze kuraču i siđe u divanhanu, gdje ga je već čekala Blanka. Iako je od njihovog vjenčanja prošlo već više od dvije godine, godina je samo otkako su u Sarajevu - još uvijek je nije mogao pogledati bez da osjeti želju. Čak i nakon netom završenog odnosa – dovoljan je bio jedan pogled na njene oči, kosu ili put – pa da ju ponovo poželi kao da je nikada nije imao. Ako je postojalo nešto čega se nije mogao nasititi – to su bile Tora i ona. Uvijek im se vraćao, i uvijek su imale svježinu prvog puta. Blanka, uvijek vesela i raspjevana, puna nekog bezrazložnog zadovoljstva životom takvim kakav je, neizmjereno sretna zbog jednostavnih stvari, predstavljala je suštu suprotnost svom mužu koji je uvijek brinuo neke velike brige, narodne, opšte-čovječanske ili čak božanske. Nije bila površna, ili glupa – ali njena mudrost nije bila teorijska – nego praktična. Nije se sastojala od tvrdnji, dokaza, protiv-dokaza, i zaključaka – nego od pregršti poslovice o ljudima i situacijama iz kojih je izvlačila pouku za sebe i druge, i koje su pomagale njenoj intuiciji da se odvaži i skrene - ili

⁶⁴ Hebrejski: *geula* – oslobođenje.

⁶⁵ Arapski: *qa'il* – voljan.

⁶⁶ Turski: *hazır* (od arapskog *ħadır*) – spreman, gotov.

osnaži i nastavi putem kojim već ide. Ako neki postupak ne bi mogla osnažiti nekom poslovicom posezala bi za jedno-stavnim: *Ljudi smo – nismo anđeli!*

- *Ajde, kerido mio, dezde minjana se ve un buen dija.*⁶⁷
Ajde, da ne zakasniš, teško meni. Evo kafica... i, ajd' sad, malo slatka... samo koliko da kažeš blagoslov.
- *Rekao sam ti sto puta da je otkad nastupi vrijeme molitve – pa dok je ne obaviš zabranjeno jesti.*
- *Pa ko ti je rekao da jedeš? – Jedna kašikica, dvije – zar se to zove jesti?*
- *Vratiću se – pa ćemo zajedno... poslije molitve... ješćemo zajedno – reče joj – pa izađe na avliju.*
- *Kada pasu una biraha!*⁶⁸ – blagoslovi ga Blanka, izlazeći za njim, - *nemoj sliziti u čaršiju bez doručka. Vrati se kući da jedeš ko čovjek. Posao nije ptica – neće odletjeti..*
- *Ne sekiraj se, pravo s molitve stižem kući.*

Uđe u hram s otvorenim ispruženim rukama izgovarajući stih '*Kako su dobri šatori tvoji Jakove*⁶⁹ - da bi ih kasnije prenio preko lica kao da se umiva, i sjeo. Pristupi mu Danijel Pinto. Njih su dvojica već postali nerazdvojni.

- *Buenuz dijas!*⁷⁰
- *Kun salud i vidas!*⁷¹
- *Jesi li čuo da su stigle dvije nove porodice Portugallaca?*
- *Skoro o'tamo?*

⁶⁷ Ladino: 'dezde manyana se ve un buen diya' – 'od jutra se dan poznaje'.

⁶⁸ Ladino: '*Kada pasu una beraha*' – 'Svaki korak po jedan blagoslov'.
⁶⁹ IV Knjiga Mojsijeva 24:5.

⁷⁰ Ladino: *Buenuz diyas* – Dobar dan.

⁷¹ Ladino: *Kon salud i vidas* – odzdrav: život u zdravlju.

Tek završavajući rečenicu Avram uvidje da, slično svojim rođacima (kod njih mu je to, ipak, bilo lakše primjetiti) ni on sam nije bio u stanju povezati nešto loše sa imenom Sefarad. Kad se govorilo o časti, mudrosti, ugodnom životu i bogatstvu ime Španije štedro se potezalo. Ali kada bi razgovor skretao na izgon, na autodafee, na prisilna pokrštavanja, na inkviziciju i silom pokrštene Jevreje – tad bi ime Španije naglo bilo zamijenjeno nekim neodređenim 'tamo' ili 'otamo'.

- *Da. Pobjegli su otamo prije nekoliko mjeseci. Prvo su stigli u Italiju, poslije u Tursku. Ostali u Selaniku sedmicu dana – i juče stigoše u Saraj.*
- *Što ne ostadoše u Selaniku?* - upita Avram, više tražeći odgovor za sebe – nego za nekog drugog, jer mu ni samom nije bilo baš najjasnije što se on, učeni izdanak čuvene porodice Arama kome su svi proricali budućnost hahama i vođe zajednice opredjelio za ovaj grad u nastajanju.
- *Imaju porodicu 'tamo' još uvijek, znaš kako je. Ne žele da oni koji su ostali plate za njih. Nadaju se da ako ponovo počnu živjeti kao Jevreji ovdje u Saraju – to ipak neće stići do onih tamo.*
- *Kako se prezivaju?*
- *Perera.*
- *Ašre dovre veteha, a-mafriim le-ameha,*⁷² *prekide ih sinjor Meir.*

Ostaviše razgovor i pridružiše se molitvi.

Poslije molitve Avram skoknu do kuće, kao što je obećao ženi – pa ponovo siđe u čaršiju da otvori radnju. Trgovao je

⁷² Hebrejski: 'Ašre dovre veteha, ha-mafri'im le-'ameha.' - 'Blago onima koji govore u Tvom domu i smetaju Tvom narodu.' - parodija na Psalam 84:5 'Ašre yošve veteha - 'od yehaleluha, Sela!' – 'Blago onima koji sjede u Tvom domu – još će te slaviti. Sela!'.

raznom robom, a i radnja je bila na dobrom mjestu, tik do Gazi-Husrev-begovog bezistana. Prodavao je uglavnom robu koju su mu njegovi slali iz Soluna.

Jevreji su u Sarajevu bili novi, a i grad je, manje-više, nastao tek nedavno sa turskim dolaskom. Na Balkanu su postojale velike jevrejske zajednice još iz vremena prije izгона iz Španije – ali sa velikim izgonom stigoše u Otomansko Carstvo još nekoliko desetina hiljada Jevreja. Samo u Solun stigoše 1492. dvadeset hiljada jevrejskih izbjeglica. Kako je i u Solunu, a i u drugim mjestima, broj novopridošlih vrlo brzo premašio broj mjesnih Jevreja – španske izbjeglice ne samo da se ne htjedoše prilagoditi običajima i normama mjesnih Jevreja – nego čak nastaviše i unutar sebe samih njegovati podjele s kojima su došli iz Španije. Svaka malo veća grupa bivših sugrađana ili 'zemljaka' iz iste oblasti htjela je osnovati zasebnu opštinu, nastaviti sa posebnim običajima i svojim iz Španije donešenim takanot.⁷³ Svaka je skupina htjela zasebnu sinagogu i svog hazana – ne bi li se sačuvale melodije i liturgijske posebnosti; svoj Bet a-Midraš, rabinsku akademiju - kako bi se ovjekovječila pravna razmimoilaženja; svoj Talmud-Tora ili nižu školu - i slično. Ubrzo se desilo da su umjesto da pridošli Jevreji nauče turski – kao jezik Carstva, ili barem grčki – kao jezik mjesnih Jevreja – upravo ovi potonji nauče španski. Čudni su putevi Gospodnji. Ljudski, često, još čudniji.

Avramov prvi komšija u čaršiji, radnje su im bile jedna do druge, bio je Mehmed – ni trgovac, ni notar – ali od svega pomalo. Čovjek pametan ali nedisciplinovan, uvijek pomalo prepadnut – ali, istovremeno, uvijek spreman da se našali sa strahovima drugih. Valjda je tako lakše podnosio

⁷³ Hebrejski: *taqana*, (u množini: *taqanoŭ*) – statut.

vlastite. Istini za volju nikad nije pretjerivao. Tvrdio je da ništa pretjerano nije dobro.

- *Sabah hair ola*⁷⁴ - pozdravi Avram prvi.
- *Allah razi ola*.⁷⁵
- *Ne znam znaš li, izgleda da su stigli neki vaši.*

Avramovo poznavanje jezika zemlje je, s vremenom, uznapredovalo u dovoljnoj mjeri da je mogao razumjeti gotovo sve što bi neko mogao poželjeti reći jednom strancu koji se nije mnogo miješao u tuđe stvari. Što se govora, međutim, tiče – još uvijek nije bio kadar izreći ni jednu jedinu rečenicu - a da sagovornik odmah ne razumije da mu se obraća Jevrejin. Ipak, sada nije bio siguran kako razumjeti ovo što mu je upravo saopštio Mehmed – kao obavještenje, kao pitanje 'reci mi nešto više o tome' – ili kao puki nebitni dodatak jutarnjem pozdravu. Stoga odluči da i sam posegne za neodređenim iskazom:

- *Nešto sam čuo.*
- *Ne sekiraj se biće sve u redu.*

Ponovo Avram osjeti da nije u stanju razumjeti namjeru koja stoji iza Mehmedovih riječi: zašto nešto ne bi bilo dobro ako između tolikog svijeta koji je stalno pristizao u ovaj grad dođe i nekoliko Jevreja? Drugo: zašto bi se on trebao sekirati ili ne sekirati oko toga? *Bože da li ga ja ne razumijem zato što sam stranac – ili oni ni sami sebe ne razumiju? Sve mi se čini da se svugdje govori kako bi se bolje i tačnije iskazalo ono što se misli – a ovde kao da se govori da bi se bolje i temeljitije sakrilo ono što se ima na umu.* No, šta da se radi, valjalo je naučiti živjeti sa ovim svijetom...

⁷⁴ Turski: *sabah hair ola* – pozdrav – Dobro jutro.

⁷⁵ Turski: - *Allah razi ola* – uzvik odzdravljanja – Neka bi Bog bio zadovoljan tobom.

- *Veliki je Bog*, odgovori Avram – lijepo je zvučalo a nije značilo ništa, baš kao što, izgleda, treba u ovdašnjim razgovorima. Za sebe pomisli: *Ko zna možda oni ipak i pored sve te neodređenosti u govoru uspjavaju i da saopšte neke činjenice i vlastiti odnos prema njima?*
- *Allah je veliki!* – ponovi i Mehmed, pretpostavljajući arapsku riječ srpskoj - jer mu se nekako nije činilo pretjerano pametnim da on, odjučerašnji poturčenjak, hoda okolo nazivajući Boga istim imenom kao i njegova dojučerašnja braća u zakonu. – On je morao pokazati privrženost novoj vjeri.

Avram je već znao da ovaj Mehmed nije rođen kao musliman. – Jedan od razloga što je cijenio i poštovao Turke zasnivao se upravo na činjenici da nisu pravili nikakvu razliku između onih koji su se u vjeri rodili i onih koji su joj pristupili kao gotovi ljudi. Upravo suprotno. Mogla se primjetiti, posebno među dervišima i ulemom,⁷⁶ posebna naklonost upravo prema ovim posljednjim – jer oni su sami spoznali istinu i donijeli ispravnu odluku, čineći korak koji ih je razdvajao od svega što su do juče bili. Oni su, zapravo bili ti koji su podnosili najveću žrtvu za vjeru. Turski prvaci, sa manje sklonosti ka idealizaciji, ponekad su na njih gledali kao na licemjere koji su iz koristoljublja promijenili vjerom – dok su potajno ostajali nevjernici – ali to se uglavnom dešavalo samo kad bi neko od netom poturčenih previše odskočio položajem ili imetkom – i nije bilo vezano za neku opštu predrasudu prema novim muslimanima – nego radije za ljudsku potrebu da se istakne vlastita prednost. *Veliki narod*, stalno je ponavljao Blanki – dok ga ova, na koncu, nije upitala: *Da ti nisi namjerio da se turčiš kad tako lijepo o njima pričaš? Šta ću*, odgovorio joj je, *previše me podsjećaju na ono što bi mi mogli i trebali biti. Eno je i ham Elijau Kapsali napisao istoriju otomanskih*

⁷⁶ Turski: *ulema* (od arapskog '*ulama*) – islamski učenjaci.

kraljeva i nazvao je Seder Elijahu Zuta. Šta misliš što je jevrejski haham odlučio da napiše istoriju otomanskih kraljeva na hebrejskom? Da im se dodvorava? - Pisao bi na turskom. Nego da pokaže šta smo mi mogli...

Podstaknut slikom ovog obraćenika na Islam počeo se prisjećati priča koje je čuo o pokolju koji su španjolski katolici počinili nad iberijskim muslimanima, a onda ove zamjenio priče o hrišćanskom ponašanju prema pokrštenim Jevrejima i njihovoj sudbini u katoličkoj Španiji. Za kratko vrijeme po masovnom prisilnom pokrštavanju sva su vrata hrišćanskog društva bila otvorena pred novim hrišćanima – da bi potom Španija donijela zakone o čistoći krvi po kojima je da bi se mogla dobiti bilo kakva javna funkcija bilo neophodno dokazati pripadnost staroj hrišćanskoj lozi. Nedugo potom ova inovacija bi prenešena i na univerzitete koje prestadoše primati hrišćane jevrejskog porijekla - ne Jevreje – nego hrišćane.

“*Neće se odvojiti skiptar od Jude’* (1 Knjiga Mojsijeva 49:10) – ovo se odnosi na egzilarhe u Vavilonu koji palicom vladaju Izraelom, ‘*ni zakonodavac iz krila njegova’* – ovo su sinovi sinova Hilelovih koji mnoge podučavaju Zakonu.”

(Vavilonski Talmud, Traktat Sanedrin 5a)

Potez četvrti:

Haham

S večeri, satak pred akšam, Avram se ponovo uputi u hram. U dvorištu spazi nepoznatog živahnog starca okruženog sarajevskim Jevrejima koji su mu postavljali razna pitanja. Primače im se.

- *Ovo ti je haham Mizrahi* – saopšti mu sinjor Meir.
- *Čuveni haham Mizrahi iz Jerusalima?*
- *Jah.*
- *Šta on radi ovde?*
- *On je šalijah,⁷⁷ skuplja pare za Jišuv.⁷⁸*

⁷⁷ Hebrejski: *šalijah* - poslanik.

⁷⁸ Hebrejski: *yišuv* – naselje; *Yišuv* – jevrejsko stanovništvo u Zemlji Izrael.

Sarajevo nije imalo svog hahama – pa su lokalni Jevreji svaki put kad bi se u njihovom gradu zadesio neki haham koristili priliku da dobiju odgovore na sva pitanja koja su se pojavila od posljednje posjete nekog hahama.

I Avram je imao pitanje:

- *Ako sam našao milost u njegovim očima – neka pogleda na mene i moje pitanje.*
- *S kim imam zadovoljstvo? – upita haham, prijatno iznenađen stilom koji je odudarao od pučkog i odavao učenost i manire.*
- *Arama, Avram Arama.*
- *Arama, od poznatih Arama iz Saragose?*
- *Da!*
- *Ah, ta je porodica Izraelu dala Rabi Isaka Aramu čiji je komentar Tore 'Aqedat Jišhaq' ponovo uspostavio sklad između opšte mudrosti i one objavljene na Sinaju. Unapređivanje ljudske mudrosti mora poroditi drugačije razumijevanje štiva... Da, da, Rabi Isak Arama... ponekad se pitam hoćemo li uspjeti iznjedriti takve ljude u ovom najnovijem rasijanju...*
- *'Akedat Jishak' je brat moga djeda.*
- *A gospodin živi ovdje?*
- *Da, od nedavno.*
- *Cijela porodica?*
- *Samo ja i žena. Ostali su u Solunu.*
- *Gospodin reče da ga muči neko pitanje. Ja sam, naravno, spreman da podjelim ovo malo znanja s kojim raspolazem.*
- *Volio bih ako bi haham pogledao hamam⁷⁹ koji, milošću turskih vlasti, kao i zahvaljujući činjenici da smo obilatom nagradom omogućili toj milosti da izbije*

⁷⁹ Turski: *hamam* – javno kupatilo, sauna.

na svjetlo dana, koristimo kao mikve.⁸⁰ – Htio bih biti siguran da je sve u skladu sa propisima i zahtjevima našeg Svetog Zakona.

- *Sa zadovoljstvom, sa zadovoljstvom... to je velika mišwa. Ako gospodinu dozvoljava vrijeme možemo se uputiti onamo odmah poslije molitve.*
- *Onda, da kažemo, odmah poslije molitve – jer radi se o stvari koja ne trpi odlaganja.*

Po običaju, haham Mizrahi bi počastvovan predvođenjem zajedničke molitve. Po završetku svijet se ne razide kao obično. Svi su očekivali da od gostujućeg hahama čuju vijesti iz jevrejskog svijeta, poruku ohrabrenja, pouku iz Zakona. Na koncu, ipak se radilo o poznatom i priznatom mudracu – a ne o običnom učenjaku, i niko nije htio propustiti rijetku priliku da čuju riječi prave mudrosti – stoga se svi ukopaše na svojim mjestima, očekujući da haham progovori. Razumijevši njihovu poruku, istini za volju pomalo začuđen činjenicom da mu niko ne nudi riječ, i da ga niko ne poziva da kaže par riječi – haham preuze inicijativu – i otpoče sa deraša.⁸¹ Govorio je španjolski – ali je ubacivao mnoštvo hebrejskih riječi koje je izgovarao sa orijentalnim naglaskom ne prenebrežući grlene glasove. Upravo zbog toga njegove se riječi prisutnim učiniše još drevnijim, a samim tim i još potpunijim, neupitnijim i definitivnijim. Govorio je čovjek koji je došao iz Zemlje Otaca i koji je i riječi jezika otaca izgovarao onako kako su ih vjerovatno izgovarali sami praoci.

- Braćo moja, djeco Jakovljeva. Ove sedmice, s Božijim blagoslovom, počinjemo čitati drugu od pet knjiga naše svete Tore. Mnoštva pregrešenja naših radi, danas mnogi i ne obraćaju pažnju na apotekar-

⁸⁰ Hebrejski: *miqwe* – obredno kupatilo.

⁸¹ Hebrejski: *deraša* – propovijed.

sku odmjerenost jezika Tore. Tora je, poput djevojke, poput princeze zatvorene u nekoj kuli. Mnogo je onih koji tuda prolaze – ali samo oni koji neprestano obilaze kulu imaju zehuf⁸² da im se princeza ukaže. Na jedan tren – ne više od toga. Ali u tom času kada zaljubljenici konačno spaze predmet tolikih svojih napora – oni dobijaju snagu da nastave sa opkruživanjem kule godinama – sve u nadi da će ponovo imati priliku da vide svoju princezu. Da izmame njenu naklonost. Osmjeh na njenom licu. Ali čak i između tih najupornijih – samo odabrani dobijaju priliku da uđu u dvorac. Poruka ove prispodobe je da se otkrivenja ne postižu bez istrajnosti.

No, da se mi vratimo našem predmetu, prvi stih peraša od ove sedmice glasi:

'Ovo su imena sinova Izraelovih koji dolaze u Misir'. 'K o j i d o l a z e'? Kako 'koji dolaze'? Šta znači 'koji dolaze'? Trebalo bi da piše koji izlaze, koji odlaze. U posljednjim poglavljima prve knjige Tore opričani su svi događaji vezani za njihov silazak u Misir – i sad bi, na početku druge knjige, čovjek očekivao da nam Tora počne kazivati o izlasku. Sinovi Izraela koji su tad i tad sišli u Misir... - ali jok - po Tori ispada da je upravo pokoljenje koje izlazi iz Misira pokoljenje koje je u Misir ušlo. Kako sad to? U nastavku Tora veli:

'I umrije Josef, i sva mu braća, i svo ono pokoljenje...'. Njihovi, pak, potomci koji su u tuđini i rođeni, kojima je Misir svakodnevica – a Zemlja Izraela legenda - za njih Tora veli 'koji dolaze u Misir'. Prethodno pokoljenje bilo je u Misiru tijelom, duh im je pripadao zemlji njihovog djetinjstva, zemlji otaca, zemlji obećanja u kojoj ih je čekao veliki posao... Pokoljenje rođeno u tuđini već se i duhom vezalo za Misir. Dok su očevi gledali da se privremeno

⁸² Hebrejski: zehuf – privilegija.

sklone u zemlju Gošen – dotle je sinovima Misir već bio kuća. Njihove nade i očekivanja bili su vezani za Misir kolijevku i prestonicu mudrosti – a ne za tamo neki zaostali, pastirski Kena'an. Potomci Josefa i njegove braće postali su pravi pravcati Misirci.

Usmena Tora to prvo oslobođenja naziva imenom Ješijať Mišrajim – Izlazak Misira. Ček sad... kako Izlazak Misira? Zar ne bi trebalo reći Ješija mi-Mišrajim - Izlazak iz Misira? Zar nismo mi ti koji su izašli iz Misira? ... Izlazak Misira? Kao da je Misir izašao iz nas...? E, u tome i jeste stvar. Cilj izlaska bio je da Misir izađe iz nas.

Nije li zanimljivo da je ovaj narod u dubini svoje duše razumio vezu koja postoji između Misira i Španije i iznjedrio izraz kojim se ovo posljednje stradanje naziva imenom Geruš Sefarad – Izgon Španije. - Ne Geruš mi-Sfarad – Izgon iz Španije – nego Geruš Sefarad – Izgon Španije. I tako i jeste, braćo, nismo mi - Španija je izgnana. Izgnana iz naših srca i naših umova.

Nekolicini prisutnih oteše se uzdasi. Avram, međutim, nikako nije mogao da se preda osjećaju zajedništva koji je obuzimao prisutne. Smetala mu je filozofski nepodnošljiva ideja da narod ima dušu. *Bića imaju duše – mislio je. Čovjek, kao biće, ima ljudsku dušu. Narod nije biće – te stoga ne može imati dušu. Narod je samo skup pojedinaca – i ništa više od toga. Pojedinač može izmisliti neki izraz – a narod ga, iz ovih ili onih razloga prihvatiti. Narod ne može izmisliti riječ. Samo pojedinac može izmisliti riječ. Ostali je prihvataju ili ne prihvataju.* Nije to htio priznati – ali upravo od ovakvih učenja je pobjegao iz Soluna. Ako je htio opravdati očekivanja porodice i zajednice morao se ne samo pomiriti sa ovakvim učenjima – nego se i sam pretvoriti u njihovog čuvara i promicatelja.

Treba biti slijep pa ne vidjeti nit kojom su stvari povezane. Kao što kaže pashalna hagada: 'Nego se u svakom pokoljenju podižu na nas da nas unište – a Sveti, blagosloven On, izbavlja nas iz ruku njihovih'. U svakom pokoljenju! U svakom svakcatom pokoljenju! – i to zašto? Da nas podsjetite. – Ako smo mi zaboravili – ima već ko će nas podsjetiti. Mi, gospodo moja i učitelji, imamo poslanje. Poslanje od Tvorca svijeta – ni manje ni više. Ako se tom poslanju odupremo – kao Jona, ako ga pokušamo izbjeći - i nas će progutati riba.

- *Jonu je riba progutala upravo jer nije htio prenijeti božansku poruku narodima svijeta – a ne zato što se nije htio dobro izdvojiti. Šta više, Jona se upravo zalagao za hahamovu ideju da Jevreji treba da budu izdvojeni da bi bili izdvojeni i da ne trebaju posredovati između Boga i naroda – htjede Avram viknuti, znajući već kuda hahamova deraša ide. Ipak se suzdrža i nastavi slušati.*
- *Ne kaže li Jehezqel prorok: 'To što vaša duša hoće – to sigurno biti neće, što kažete: bićemo kao svi narodi, kao porodice zemaljske, da služimo drvetu i kamenu. Tako živ bio Ja, riječ je Gospoda Boga, ako se neću rukom snažnom, mišicom podignutom i bijesom prostim zacariti nad vama. I dovešću vas u pustinju naroda i tamo ću se s vama suditi – licem k licu, kao što sam se sudio s očevima vašim u pustinji zemlje misirske – tako ću se suditi s vama, riječ je Gospoda Boga.'⁸³*
'To što vaša duša hoće' – naša pusta želja da budemo kao narodi svijeta nikad se neće ispuniti. Tako veli prorok. Čak i kad se, daleko bilo, neki, što milom što silom, pokrste – i tad ih, svedno, progone. Donose zakone o čistoći krvi i počinju i sami sebe provjeravati da vide da nisu mi. Provjeravaju svoje odličnike i

⁸³ Biblija, Jezekilj 20:32-36.

prelate – samo da provjere da kome neko od predaka nije Jevrejin. Kao ona riječ gospodnja u ustima Bil'ama sina Balaqovog:

'Evo naroda koji sam prebiva – i u narode neće se računati'.⁸⁴

'Narod koji sam prebiva – i u narode neće se računati'.

Ko je bolje od nas razumio ove riječi?

Bolje od naše prisilno pokrštene braće.

Pokrštene da bi ih se na kraju opet računalo kao Jevreje. Koje je pokoljenje razumjelo bolje da se u narode nećemo brojati?

Hahamove riječi kod Avrama izazvaše val primisli. Znao je da haham samo želi osnažiti ljude da izdrže, da se ne predaju, da ne posustanu – ali da izdrže do čega? I zašto? I za šta? Ako je za njega cilj da Izrael sijedi u svojoj zemlji izdvojen i okružen zidom uzajamnih predrasuda, strahova i mržnje kao što danas sjedi razasut među narodima – u čemu je onda smisao cijele priče? Zašto bi Bog izabrao jedan narod i dao mu breme da bude drugačiji samo da bi bio drugačiji?

- *I sve to zašto? – Zato što se od Boga ne može sakriti.*

'Ako bi i na kraj svijeta bio izagnan – i otamo će te sabrati Gospod Bog tvoj, i otamo će te uzeti'.⁸⁵

Mi imamo savez sa Gospodarom Svijeta.

Taj je savez potpisan i zapečaćen – tako da ne postoje nego dvije mogućnosti: ili ćemo mi ispuniti svoj dio – i tada će i Sveti, blagosloven On, ispuniti obaveze koje je preuzeo; ili nećemo ispuniti svoje obaveze – tada će se ispuniti na nama sva prokletstva ovog saveza.

⁸⁴ IV Knjiga Mojsijeva 22:11.

⁸⁵ V Knjiga Mojsijeva 30:4.

- *Zašto se onda ne ispunjavaju na potomcima izgubljenih Deset Plemena koji su se mirno uklopili u narode i nikom ništa? – prođe Avramu kroz glavu. Pitanje nije postavio glasno. Znao je zvanični odgovor. Zanimao ga je pravi.*
 - *Braćo, Jevreji, sinovi Ja'aqova – zašto se igrati eskondidas⁸⁶ s Bogom? Zašto bježati od obećanja datih našim ocima? Samo da bi se nama ispunila prokletstva napisana u Zakonu? Pa kad vidimo da se prokletstva na nama tako doslovno ispunjavaju – zar nam to ne svjedoči kao hiljadu svjedoka da je Sveti blagosloven On onaj koji upravlja svijetom, i koji je kadar, ako zaslužimo, dati i nagrade i blagoslove koje je obećao ocima?*
Neka bi ovaj izgon iz Španije bio posljednja patnja izabranog naroda na našem putu ka obnovi stare slave. Neka nas Bog pomiluje i vrati nas na Šijon da ondje podignemo Dom Njegovom Svetom Imenu – kao što je rečeno 'Jer će iz Siona izaći Tora, i riječ Gospodnja iz Jerusalima'.⁸⁷
- *Amen! Amen! Sefatajim jišaku! Hazak uvaruh!⁸⁸ Bindiča boka! Bindiča ke tal parjo!⁸⁹ Mučigven komu a el en Israel!⁹⁰ – uzvikivali su ganuti vjernici, obraćajući mu se s poštovanjem u trećem licu i prilazeći da mu poljube ruku.*

⁸⁶ Ladino: *eskondidas* – skrivači, žmira.

⁸⁷ Biblija, Isaija 2:3.

⁸⁸ Hebrejski: *hazaq uvaruh* – uzvik odobravanja: snažan i blagosloven!

⁸⁹ Ladino: *bindicha ke tal paryo* – blagoslovena ona koja je takvog rodila (blagoslov ili uzvik odobravanja).

⁹⁰ Ladino: *muchigven komo a el en Israel* – neka bi se umnožili u Izraelu takvi kao što je on.

“Onde nuestros padres descendieron,
Reyes de Israel gobernaron,
Donde templos santos situaron,
Ke los enemigos derokaron.

*Odakle su naši oci potekli,
Carevi Izraela gdje su vladali,
Hramovi sveti gdje su stajali,
Koje su dušmani naši srušili.*

Aji ez muestra esperansa,
Aji ez muestra aliansa,
O tu tierra de los antigvos -
se a moz mamparo de los enimigos.”

*Tamo, tamo je naša nada,
Tamo je naše ujedinjenje,
O ti zemljo praotaca,
Štit nam budi pred neprijatelj'ma*

(jedna od ladino verzija pjesme "ha-Tikva"
- "Nada" koja je kasnije postala izraelskom
himnom)

Potez peti:

Dan naplate⁹¹

Noć uoči Tišabeava⁹² hram je bio dupke pun. Večernja molitva je upravo završena, i molitelji sjedoše na zemlju,

⁹¹ Biblija, Plač Jeremijin 1:16.

⁹² Hebrejski: *tiš'a be-av* – deveti Av, dan na koji je razoren Prvi Hram, Drugi Hram, i na koji su Jevreji protjerani iz Španije – i koji se provodi u postu i molitvi.

kao što priliči tugujućima da, po običaju, pročitaju Plač Jeremijin koji oplakuje razorenje Jerusalima.

Čitali su stih po stih, prvo na hebrejskom – a potom na ladinu. Od mnoštva molitava i bezbrojnih uzdaha vazduh je postajao sve teži. Činilo se da će već sljedećeg trena Sve-mogući sići sa svog nebeskog prijestolja, i objasniti svoje puteve svom narodu, oprostiti im i spasiti ih – ili, u najmanju ruku, obznaniti im zbog kog su grijeha kažnjeni – i kako ga okajati.

Izlazili su iz hrama ćutke, ne razmjenjujući poglede – svi usresređeni na jedno jedino pitanje: kada će Gospodar Svjetova reći dosta njihovim stradanjima i njihovoj mucii. Kada će ih izbaviti i vratiti na Sijon?

Kako se radilo o postu na koji je i samo učenje Tore zabranjeno – jer na ovaj teški i strašni dan najstrožije je zabranjena svaka radost, a u Psalmima Davidovim o riječima Tore stoji napisano: *'Ispravne su zapovjedi Gospodnje i raduju srce'*⁹³ - ljudi su uglavnom odmah lijekali. U svega nekoliko trenutaka mrak se zacario nad jevrejskim Sarajevom, i tek se kroz nekolike prozore probijao odsjaj svijeća - svjedočeći da taj domaćin čita Knjigu o Jovu ili proroštva o uništenju i kažnjavanju narodnog grijeha.

Odjedanputa začu se glas tužbalice koji naruši mrtvi mir noći. Sprva glas bješe toliko tih da se nije moglo reći da li se radi o ljudskom glasu ili igri vjetra – da bi potom postao sve jači i jači – dok se sa sigurnošću nije moglo reći da se radi o glasu ženske pjesme:

Vizinas, laz mis vizinas,

⁹³ Psalm 19:9.

*laz d'abašu i laz d'ariva,
fagamuz una merenda,
i degojemuz a lus fižus.
Ke a di vinir il inimigu,
i muriremuz a la fambre.*⁹⁴

Sa svakim stihom glas je postajao sve sigurniji i jači - tako da su ga sada već jasno mogli čuti svi žitelji kurtiža. Svi su poznavali tužnu romansu čije pjevanje majke nisu dopuštale kćerima, a svekrve snahama - da ne čuju luz di bašu.⁹⁵

Pjesma je nastavljala:
*Ja se đuntan laz vizinas,
Laz d'abašu i laz d'ariva.*⁹⁶

U tom trenutku s druge strane kurtiža začu se i drugi glas:

*Ja se đuntan laz vizinas,
Laz d'abašu i laz d'ariva.* – pjevala su sada dva glasa.

*La una tjeni sjeti fižus,
i la otra unu rigaladu.
Sjeti vezis ečan suerte,
a ken li toka la negra muerte.*⁹⁷

⁹⁴ Komšinice moje, komšinice,
one odozgo i one odozdo,
'ajte da napravimo doručak,
ajte da pobijemo sinove –
jer dolazi neprijatelj –
i umrijećemo od gladi.

⁹⁵ Ladino: *los de basho* – oni odozdo, po narodnom sujevjerju stanovnici podzemnog svijeta, nečisti duhovi.

⁹⁶ Skupljaju se susjede,
one odozdo i one odozgo.

⁹⁷ Jedna ima sedam sinova –
a druga jednog - jedinca.
Sedam puta bacaju ždrijeb,

S riječima 'Sjeti vezis ečan suerte' još nekoliko komšinica se pridruži noćnom horu:

*Sjeti vezis ečan suerte,
todas sjeti al rigaladu.
Rigaladu sta maldandu,
madri amarga lu va sklamandu.*⁹⁸

'Sjeti vezis ečan suerte' – pjevale su sad već sve žene kurtiža.

*Sjete vezis ečan suerte,
a ken li toka la negra muerte.
Sjeti vezis ečan suerte,
Todas sjeti al rigaladu.
Rigaladu sta darsandu,
madri amarga lu va sklamandu.*⁹⁹

*Ke mi sklamas la mi madri?
Ke di maldar mi kitatis?
Te esklamu, il mi fižu,
ki ti keru degojar.
Ke a di vinir il inimigu,
i muriremuz en la fambri.*¹⁰⁰

kog će dohvatiti crna smrt.

⁹⁸ Sedam puta bacaju ždrijeb,
svih sedam puta pada na jedinca,
jedinac čitaše –
a mati ga tužna dozivaše.

⁹⁹ Sedam puta bacaju ždrijeb,
svih sedam puta pada na jedinca,
jedinac Toru tumačaše –
a mati ga tužna dozivaše.

¹⁰⁰ Zašto me zoveš majko?
Zašto me od učenja odvajaš?

*Ja ke me vaz degojar
un kusežu vuz keru dar:
Toduz luz miembrus mijus -
meteldus en un platu puestus,
i gvardadvuz una manika
pur pudervuz konortar.¹⁰¹*

*Ja degojan al rigaladu,
ja lu metin a gizar,
su madri, la dizdičada,
una manika se gvardare.¹⁰²*

Ženski glasovi postajali su sve viši, kao da je takvo pjevanje omogućavalo suzdržavanje emocija. Njihova pjesma se polako izdizala iznad kurtiža, iznad čaršije i iznad cijelog grada. Tužaljka jevrejske žene – žalba Bogu, strogom ali pravednom ocu.

*En su amarga dizdiča
kon eja se regalare.¹⁰³*

Il sufritiku sta frijendu,

Zovem te sine moj –
Jer te želim zaklati –
Jer će doći neprijatelj,
i umrijećemo od gladi.

¹⁰¹ Kad ćete me već ubiti,
jedan savjet Vam želim dati:
Sve udove moje stavite u jedan sud –
a jednu ruku sačuvajte –
kako biste se mogli utješiti.

¹⁰² Jedinca kolju, i kuvat' ga daju –
a njegova mati nesretna
jednu si ruku čuva.

¹⁰³ U svojoj tuzi, nesrećna,
s njom će se tješiti.

*il inimigu va batjendu:
Aj ke guezmu de sufritiku
ke sjentu en esti kurtižu.
Sjentose il inimigu
a komersi il sufritiku.*¹⁰⁴

Avram je sjedio na zemlji i čitao Knjigu o Jovu. Za trenutak mu se učini kao da je spolja čuo neki žamor na španjolskom – ali, sjetivši se dana i prilike, zaključio da se moralo raditi o vjetru. Vratio se čitanju – ali ga ponovo trže glas pjesme, poznati glas španjolske pjesme. Još uvijek nije bio u stanju razaznati riječi. Diže se i otvori prozor...

*En medju di la kumida
embarasoli luz dedikus.
Pregunto il inimigu:
Ke eran estus dedikus?*¹⁰⁵

S prvim riječima koje je reazabrao Avram shvati i šta se dešava. Potaknuti riječima pjesme počeo mu pridolaziti svi talmudski opisi grada Jerusalima. Okom mašte vidje milion i dvjesto hiljada pobijenih i poklanih.

Pjesma je nastavljala:

*Di una madri muj amarga
ke mato su rigaladu.*¹⁰⁶

¹⁰⁴ I dok se pečenje još pržilo –
neprijatelj već kuca:
ah, kakav miris pečenja
što osjećam u dvorištu ovom,
i sjede neprijatelj da jede pečenje.

¹⁰⁵ Usred jela bješe kad,
prstići mu zasmetaše –
pa upita neprijatelj:
Kakvi su ovo prstići?

Znao je da ne priliči pjevati na post, posebno pjevati sa ženama – ali umjesto da zatvori prozor i vrati se učenju, slušajući ih kako pjevaju sa toliko žala - Avram odluči da to i nije pjesma – nego tužbalica zbora anđela koji su oplakivali razorenje Hrama - pa im se i sam pridruži:

Estu fizu madri a fižu?

- Para mi, il inimigu, non kido nada.

Dezvanjo la su espada,

de aji impeso la matansa.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Od jedne majke kukavne,
što ubi svog jedinca.

¹⁰⁷ To je napravila majka sinu?
Tad za mene, neprijatelja, ništa nije ostalo –
Izvuče svoj mač –
I tu je počeo pokolj.

Potez šesti:

Utuk na utuk

Sedam je sati, večer, mujezin sa obližnje džamije počinje sa ezanom, pozivajući vjerne na akšam. Za Avrama to je znak da je vrijeme da zatvori radnju i krene u kal na Arvit. Odjedanput u radnju hrupi Josef, njegov novi prijatelj, anús koji je pobjegao 'otamo' i u Carigradu ponovo prigrio Toru. Josef je bio osoba sklona razmišljanju, pobornik velikih ideala sa strašnim osjećajem praznine, dobar ali nepredvidiv spoj znanja, časti, bola, podsmijeha, pobune, strasti, mudrosti, nestrpljenja, ljubavi i sebeusresređenosti. Ukratko: svijet u malom.

- *'Svakoj stvari ima vrijeme'¹⁰⁸ - osim, naravno, Josefa.*
- *Eto kakav si. Nemaš pet minuta da posvetiš prijatelju – ili, može biti, nisam više poželjno društvo, budući da je njegova uzoritost u međuvremenu postala opštinskim uglednikom?* – upita Josef, poluozbiljan – a pola u šali, s nemalo podsmijeha.
- *Bože sačuvaj, radi se samo o tome da tvoje vrijeme nije moje vrijeme,* odgovori Avram, koji nipošto nije htio dozvoliti da bude uvučen u jednu od Josefovih beskrajnih diskusija koje su, po svemu sudeći, bile jedina stvar na ovom svijetu u kojoj je Josef još uvijek pronalazio zadovoljstvo.
- *A kako mi obični smrtnici da saznamo kad je njegovoj eminenciji vrijeme, i kada je njegova uzoritost spremna primiti nekadašnje prijatelje?*
- *A, jok, ne radi se ovde o nekom mom i nekom tvom vremenu – nego o vremenu cijelog svijeta s jedne strane, i tvom s druge. Zašto, recimo, nikad ne dođeš u toku dana kad i onako teško da ima posla – nego baš sad kad imam hiljadu obaveza?*
- *Mora biti da držiš neko predavanje na nekom učenom universitetu ...*
- *Moram kazati Arvit – a poslije... polako kući.... Blanka me čeka...*
- *Eto vidiš,* odgovori Josef, ne dajući mu da završi misao – *Vidiš? Više vremena imaš za tog tvog Boga nego za jednog živog i prisutnog prijatelja .*
- *Ukratko: Bog nije živ i nije prisutan.*
- *Ti kaza.*
- *Prođi me se s tim novozavjetnim budalaštinama –* odgovori Avram, prisjećajući se kako mu je Josef nekom zgodom ispričao da je upravo tim riječima Isus odgovorio prvosvešteniku kad ga je ovaj upitao da li je

¹⁰⁸ Biblija, Knjiga Propovjednikova 8:6.

on Mesija – ili treba čekati drugoga – ako hoćeš da kažeš nešto – učini to otvoreno i bez zagonetki.

- *'I reci tome narodu slušajući čućete - i nećete razumjeti; gledajući vidjećete – i nećete znati.'*¹⁰⁹
- *Ne slušaj Sotonu ni kad ti navodi riječi proroka.*
- *Ne valja kad čovjek kaže šta sam misli, ne valja kad navodi proroke – šta onda uopšte valja?- upita Josef, tobože, u ozbiljnoj nedoumici.*
- *Ajd' ti meni reci jednu stvar: zašto si ti posvađan s Bogom? Sam način na koji govoriš ukazuje da nisi ravnodušan prema Bogu i prema Tori. Da si ravnodušan, ne bi bilo toliko osjećaja u tvojim riječima, toliko svjetla u tvojim očima i toliko omalovažavanja u tvojim riječima. Da si uistinu, kao što tvrdiš, od onih koji nisu sigurni da li Bog uopšte postoji – ali im je jasno da mu, sve i kad bi postojao, ne bi bilo stalo do ljudskih dijela – tad ne bi pobjegao iz Katolicizma u okrilje ovog Svetog Zakona.*
- *Otkud znaš da ne bih?*
- *Zato što čovjek koji vjeruje da su svi zakoni lažni ne trpi opasnosti da bi prešao iz jednog lažnog zakona u drugi.*
- *Nema ništa lažnije od Katoličanstva.*
- *To nije razlog da se opredijeli za Toru.*
- *Sve su religije lažne – ali od svih njih Tora je najviše moja, u njoj su se rodili moji preci...*
- *Da! – Jednako kao što je tvoj Konstantinopolj u koji si došao iz rodne Lusene, kao što je tvoj ovaj Saraj za koji nisi ni znao da postoji...*
- *Sve je ovo jedna pustolovina.*
- *Vrlo opasna pustolovina. Da su te otkrili spalili bi te. Čak i ovako... tvoja imovina je vjerovatno već zaplijenjena...*

¹⁰⁹ Biblija, Isaija 6:9.

- *Oh, tako sam ganut. Dan moje smrti biće slavljen kao dan Svetog Josefa Mučenika.*
- *Kad nemaš drugog izlaza ti počinješ sa ismijavanjem.*
- *Zar smijeh nije izlaz?*
- *Izlaz iz razgovora? – Možda! Iz onog što te stvarno muči? – Ne!*
- *Ništa mene ne muči.*
- *U pravu si. Ništa tebe ne muči. Ti sam sebe mučiš. Ništa njega ne muči... – Avram će kao za sebe - pa ti si utjelovljenje muke.*
- *I muka postade tijelo, i prebivaše među nama...*
- *Šta?*
- *Ništa... gluposti...*
- *Slušaj, ako hoćeš razgovarati ozbiljno – bujrum... Ima ona poslovice koja kaže: Gore je govoriti s glupim nego s gluvim.*
- *Molim? – nisam te čuo.*
- *Kažem: Gore je govoriti s glupim – ponovi Avram, shvatajući tek u sred rečenice da se Josef šegači – stoga nastavi glasom za koji je htio da se učini hladnim: Gledaj! Ako imaš nešto važno da mi saopštiš – u redu, ali ako Njegova Prebolesnost samo treba publiku za najnoviju scenu – onda bih to, ipak, odgodio za neki zgodniji čas.*
- *Avrame... obrati mu se Josef - sada već sasvim drugačijim glasom – Reci mi jednu stvar, ali bez izbjegavanja, htio bih znati da li osoba učena kao što si ti, i tvoje promućurnosti uistinu može živjeti bez sumnjanja?*
- *Otkud ti to da ja nemam svojih sumnji? Samo zbog toga što ne izvrgavam sve ruglu, i što ne sumnjam stalno i u sve došao si do zaključka da ja nikada ne sumnjam ni u šta? Čudan neki pristup – ili sve ili ništa.*
- *Mislio sam da ti se ne sviđa moja zajedljivost.*

- *U pravu si, ne sviđa mi se tvoja zajedljivost – a moja još manje, ali izgleda da se tebi mora govoriti tvojim jezikom da bi shvatio.*
- *Oh, kakvo izmivanje usta, znam ja tu pjesmu... čuo sam je već od jedne kurve – u dubini svoje duše ona je bila čedna, šta čedna – djevica... nego je pokvareno društvo i grješno okruženje dovelo do toga da se bavi poslom kojim se bavi.*
- *Čemu tako burna reakcija, šta sam uopšte mogao reći da te tako uvrijedim?*
- *Nisu u pitanju riječi nego ponašanje. Ponašaš se kao neki odrasli koji zna tajnu svijeta i objašnjava njena pravila, zajedno sa izuzecima, začuđenom djetetu. Činjenica da ne živim kao ti ne znači ni da sam nedoraštao – ni da sam glup.*
- *Dobro, prihvatam, ima nešto u tome što kažeš, tačno je – i ja..., na koncu svi mi ponekad pribjegavamo zajedljivosti. Ali čak i kad joj se na trenutak predam – po Talmudu ja o zajedljivosti ne smijem govoriti pred tobom.*
- *Prvo, prestani govoriti u ime svijetu, i drugo - kakve veze imaju Talmud i zajedljivost? Primjećuješ li kako uvijek skrećeš na tlo na kome ti vladaš, kako li se samo Talmud odjedanput našao u ovom razgovoru?*
- *Na prvo pitanje ću ti odgovoriti, što se tiče drugog: ne vidim zašto bismo pričali samo o onome čime ti vladaš. - Dakle, u Talmudu vele da učenik ne može govoriti o nauku pred svojim učiteljem – a u svemu što se tiče zajedljivosti ti si moj učitelj.*
- *Da, da, i ona kurva od maloprije mi je spomenula nešto slično – kao, bez pomoći i upute silnih prelata i ostalih uvaženih članova društva ona nikad ne bi ni znala kako se rade sve te stvari.*
- *Ne znam zašto misliš da ja ne mislim da u riječima te žene ima istine? Misliš da nisam svjestan činjenice da je ona posljedica a ne uzrok? Ono, istini za volju,*

posljedica koja je sebe svjesna – pa lično i nije morala doći do tačke do koje je došla.

- *A da, trebalo je da znam da jednom ljubitelju Rambamovog Vodiča Zabludjelih nauka o društvu ne može biti strana. Pa još je u ime jednog od najumnijih filozofa starine rečeno nešto slično...*
- *Da društvena nepravda dovodi do zločina i bluda?*
- *Ne, nego da postoji neka mistična veza između kurvi i istine. – S koje god strane da pogledaš ovaj naš svijet – uvidjećeš ili da je istina kurva – ili da je kurva posljednja istina.*
- *Najgore je što si ti ubjeđen da si rekao nešto duboko. Ali baš si ti dokaz da je čovjek jedino biće koje umjesto da jednostavno živi – stalno traži neki smisao života. Život bez smisla nije ljudski život. Ja ne tvrdim da je taj smisao, prva obavještenja o kome svako od nas prima iz predaje društva u kome se rađa, niti tvrdim da je on istesan od kamena. Mnogo stvari zavisi od toga kako ih svako od nas razumije, koje im značenje daje. Nerijetko mi se dešava da tokom jednog jedinog mjeseca tri-četiri puta promijenim stav po pitanju nekih vrlo bitnih pitanja. Stvari ostaju iste – ali se moj odnos prema njima mijenja. Najčudnije od svega je što upravo ta razdoblja smatram najplodnijim trenucima svog života. Poslije mjesecima živim od njih i od zaključaka do kojih sam tada došao. Kad mi obaveze ne dozvoljavaju da promišljam o životu koji živim – drndam s istim idejama mjesecima – ali znam da ću kad li tad li opet sjesti i napraviti veliko spremanje glave. Vidiš u Tori nije bitno da čovjek prvo shvati svaku pojedinu misva, njen razlog i ciljeve koji se njome žele postići, slažući se u dubini svoga bića sa svakom pojedinošću svakog propisa – pa da tek onda prihvati Toru. Osnovno pitanje je pitanje pristupa. Dva čovjeka mogu imati iste sumnje – a da jedan, pri tom, drži zakon – a drugi ne. Šta više, znam slučajeve da neko ima sumnje povodom*

- dvije-tri pojedinosti – pa napusti cijeli zakon – dok neko drugi, opet, ima problema sa desetinama pojedinosti – i svejedno drži cijeli zakon.*
- *A sada sa opšteg na pojedinačno: da li ti lično, Abram Arama, imaš sumnji u učenja Tore?*
 - *Tebi je poznato da ja držim da moja osjećanja ne mogu biti predmet filozofskog razgovora. Niko ne može dokazati ispravnost vlastitih osjećanja. Zato ja ne govorim o predmetima mojih osjećanja – nego, radije, o predmetima mog promišljanja – jer držim da je ljudski um opšti – i da, ma šta osjećali o predmetu našeg razgovora, obojica možemo doći do razumnog zaključka šta je tačno a šta nije.*
 - *Ako je tako što se onda tolike religije svađaju oko toga šta je ispravno?*
 - *Ako nisi primjetio ja namjerno nisam upotrijebio riječ ispravan – nego tačan. Filozofija se bavi stvarnošću, uočavanjem zakonitosti na koje je Bog položio svijet. U tom smislu može se govoriti o tačnom i netačnom. Religija se, međutim, bavi pitanjem ljudskog ponašanja, pitanjem musara¹¹⁰ – Bogu ugodnog ponašanja. Musar nije prirodan. U prirodi vlada pravo jačega, ubijanje je redovna pojava, kao i preljuba, otimanje i krađa. Musar je objavljen – a razlike između religija uslovljene su neslaganjem oko toga šta Bog jeste ili nije objavio, kao i oko značenja riječi objave.*
 - *Poznato mi je da majmonidianska škola: Tibonidi, Kamhijevi i ostali ne prihvataju ideju prirodnog morala – ali ja još uvijek nisam dobio odgovor na pitanje šta je s tvojim ličnim sumnjama?*
 - *Pokušaću, još jednom, da ti približim svoje stanovište. Ja ću, naravno, govoriti uopšteno – a ti, ako si u stanju, izvuci iz toga zaključke o pojedinačnom. Iz tvojih ličnih riječi ja uvijek izvlačim opšte pravilo – ne vidim zašto*

¹¹⁰ Hebrejski: *musar* – moral.

i suprotno ne bi bilo moguće. Dakle, po Tori ljudi se ne dijele na sumnjala i besumnjala – nego na one koji čine dobro i one koji čine zlo. Dobro čine oni koji drže zapovjedi, sedam ili šestotrinaest, a zlo čine oni koji ih prenebrežu i prestupaju. I među jednim i među drugim ima onih koji sumnjaju i onih koji ne sumnjaju. U Tori zapovjedi nisu uobičajene na takav način da se obraćaju jedino sposobnosti vjerovanja. Nijedna zapovjed ne glasi: sjedi i vjeruj ovo ili vjeruj ono. Cijela se Tora sastoji prvenstveno od djelovanja. Putem ispravnog djelovanja čovjek stiže i ispravne poglede. Tora ne kaže: misli bez sumnjanja – ali ona i te kako kaže: čini dobra djela i uzdržavaj se od zlih sumnjao ne sumnjao. Čineći dobra djela čovjek postiže nekoliko oblika savršenosti: savršenost duše: dakle savršenost tijela i svih pet duševnih snaga koje su: koah a-zan,¹¹¹ koah a-margiš,¹¹² koah a-medame,¹¹³ koah a-mitorer¹¹⁴ i koah a-sihli.¹¹⁵ Ako se ostatak tvoje zajednice ponaša na sličan način – cijela će zajednica postići društvenu savršenost – pa će vrline u međusobnom ophođenju postati pravilo, što će, opet, preduprediti različita iskakanja iz ravnoteže.

- *Ipak, kako čovjek da izađe na kraj sa sumnjama koje razjedaju njegovu vjeru i nagrizaju njegovu spremnost da se podvrgne bilo kakvoj vanjskoj prisili.*
- *Pa i državni zakoni su spoljna prisila.*
- *Da, ali njih držim zato što mi je tako bolje i lakše – a ne zato što se iznutra poistovjećujem s njima. U odsustvu drugih ljudi državnih zakona nisam ni svjestan. Od zemlje do zemlje državni zakoni su različiti – a i ne*

¹¹¹ Hebrejski: koah ha-zzan – vegetativna funkcija.

¹¹² Hebrejski: koah ha-mmargiš – funkcija (pet) čula.

¹¹³ Hebrejski: koah ha-mmedame - mašta.

¹¹⁴ Hebrejski: koah ha-mmig'orer - volja.

¹¹⁵ Hebrejski: koah ha-ssihli - intelekt.

uređuju ni izbliza tako široko područje kao što je ono kojim vlada alaha.¹¹⁶

- *Dobro, pristajem, odgovoriću iskazivanjem ličnog stava. Nemam opštih sumnji vezanih za put kojim idem. Da imam ne bih išao njime. Držim da je put dobar i ispravan. Ponekad sumnjam u mudrost, korisnost ili ispravnost određenih pojedinosti – ali to me ne navodi na pomisao da odbacim većinu stvari koje držim nesumnjivo dobrim. Na koncu, ja sam ih probao – i punih usta mogu reći: one djeluju.*
- *Lijepo, ali šta bi radio kada bi se sumnja odnosila na neki od osnovnih nauka?*
- *Kao na primjer?*
- *Kao na primjer: božansko postojanje.*
- *To je pitanje staro koliko i govor, i toliko je toga o tome rečeno da...*
- *Da treba pretpostaviti da ćeš mi dati iscrpan i zadovoljavajući odgovor.*
- *Zadovoljavajući za šta – za maštu ili za razum?*
- *Dopada mi se što sam praviš tu razliku. - Koji su, dakle, tvoji dokazi da Bog postoji?*
- *Koji su tvoji dokazi da Bog ne postoji?*
- *Recimo... nikad ga nisam vidio.*
- *Aomer lo raiti eno reaja...*
- *Da ja pređem na latinski?*
- *To je navod iz Talmuda. Sud proglašava početak novog mjeseca na osnovu iskaza svjedoka koji treba da posvjedoče da su vidjeli mladi mjesec u određeno vrijeme na određenom mjestu. Ako neko dođe i kaže: 'Ja nisam vidio' njegov je iskaz bezvrijedan.*
- *To nije odgovor na moju tvrdnju.*
- *Naravno, jer ono što si ti rekao je mofet gozer¹¹⁷ – tako da ja sada moram uložiti sve napore ne bih li kako opovrgnuo tvoj dokaz.*

¹¹⁶ Hebrejski: *halaha* – tora pravo.

- *Samo sam ti htio skrenuti pažnju na činjenicu da to što si naveo nije dokaz.*
- *A ja sam tebi samo htio primjerom dočarati rabinski način razmišljanja. Nema veze, probaću s druge strane. Zamisli, recimo, kako se dva mrava penju uz tvoj rukav u živom razgovoru, a ti mudar kao Šelomo - pa razumiješ i jezik mrava, i tako razaznaš da jedan, sav u čudu, kaže drugome: 'I veliš da je taj mravinjak uništio čovjek? Ali ko ti kaže da ljudi uopšte postoje? Ja držim da su mravi izmislili ljude koliko da bi sebi objasnili stvari koje im nisu jasne...' - na to drugi mrav odgovara: 'da, ali postoje dokazi ljudske prisutnosti' - na šta će, opet, mrav sumnjalo: 'Ne znam, kad ga vidim vjeroću u njega'.*
- *Hoćeš da kažeš da mi ne možemo vidjeti Boga jer smo u poređenju s njim sićušni baš kao mravi u poređenju s nama?*
- *Ne bih išao toliko daleko u odgonetanju prispodobe. - Svakako nisam htio reći da Bog ima tijelo toliko veliko da ga ne možemo sagledati. Još manje sam htio tvrditi da je Bog svijet - pa ga, budući da smo u njemu ili na njemu, ne možemo vidjeti. - Radije, htio sam ti dati primjer nespoznajnosti kako bih mogao nastaviti sa izlaganjem pogleda našeg Svetog Zakona. Po Tori, Bog nije homer,¹¹⁸ on nema tijelo niti bilo šta tijelu podobno. Jednako tako, osobine tijela - kao što su zauzimanje i prostora i kretanje u vremenu, Njemu se ne mogu pripisati.*
- *Slušaj, kad bi bilo neophodno pretpostaviti da Bog postoji - tada bi tvoj opis istog nesumnjivo bio najprihvatljiviji. - Kažem kad bi...*
- *Nije mi nepoznato da je među grčkim filozofima bilo i onih koji su vjerovali da svijet nije stvoren - nego da*

¹¹⁷ Hebrejski: *mofeṭ gozer* - definitivan (apodiktički) dokaz.

¹¹⁸ Hebrejski: *homer* - materija.

postoji oduvijek. Njihov problem sa onim prvim rečenicom Tore ne tiče se pitanja božanskog postojanja – nego pitanja mogućnosti pripisivanja promjene božanskoj volji. Što se, pak, pitanja božanskog postojanja tiče – svi se slažu...

- Ko su sad pa svi?
- Prihvatam primjedbu. Dakle i mudraci Izraela i mudraci drevne Grčke slažu se da je Bog jedan – i da su On, Njegovo znanje i Njegova volja jedno. Grčki mudraci drže da je nemoguće da Bog u jednom trenutku poželi nešto što ranije nije želio – jer to bi predstavljalo promjenu u božanskoj volji, a kako su Bog i božanska volja jedno – to bi, onda, značilo da se desila promjena u samom Bogu – što je, naravno, neprihvatljivo. Stoga, grčki mudraci tvrde da kao što je sjena istovremena postojanju tijela – tako je i svijet istovremena posljedica božanskog postojanja. Svijet postoji otkad je i Boga – dakle: oduvijek. A kako je božanska volja nepromjenjiva i u budućnosti svijet je vječan kao i sam Bog. Svijet, dakle, postoji oduvijek i zauvijek. Razlika u mišljenju između filozofa i mudraca Talmuda nije u božanskom postojanju koje niko ne nijeće.
- Ja, lično, nemam problema da vjerujem u opšti pojam, načelo, koje bi se zvalo Bog. – Moje sumnje počinju sa božanskim miješanjem u ljudsku istoriju, sa izvođenjem iz Egipta...
- Jedno po jedno. Prvo sam ti htio pokazati zašto Rambam u *Ilhot deot*¹¹⁹ ne kaže da je prva misva spoznati da postoji Tvorac svijeta – nego je, po njemu, prva misva spoznati da postoji Pokretač koji pokreće ovaj svijet koji se kreće. Rambam, dakle, ne želi

¹¹⁹ Rambam – akronim od Rabi Moše ben Majmon, (1135 Kordova - 1206 Fustat kod Kaira) kodifikator cjelokupnog tora prava, filosof i ljekar.

utemeljiti Zakon na tvrdnji koja je predmet rasprave. Da je počeo govoreći o Tvorcu, iako mi vjerujemo da svijet jeste stvoren ješ meajin¹²⁰ - moglo bi mu se usprotiviti tvrdnjom kako uopšte nije dokazano da je svijet stvoren – i gdje smo prispjeli? Nigdje! Zapleli se u prvu dogmu kao pile u kućine. Zato Učitelj kaže: Iako naš Zakon drži da je svijet stvoren, kako za to nema konačnih dokaza – ja ću radije zasnovati svoje izlaganje Zakona na stvarima koje su dokazive. Trenutno nije bitno da li je svijet stvoren u jednom trenutku ili postoji oduvijek i zauvijek. – Stvarnost je da se svijet kreće – a takvo što je nemoguće bez pokretača. Bog je dakle taj koji pokreće sfere snagom koja nema početka ni kraja.

- Lijepo govoriš – ali sve i da pretpostavimo da je sve što nas okružuje posljedica božanskog postojanja...
- Ili božanskog stvaranja.
- Maloprije si sam priznao da se to ne može dokazati.
- Po ko zna koji put ponavljam ti da činjenica da se određena tvrdnja ne može dokazati ne znači da je time dokazana suprotnost te tvrdnje. Jednako je nedokazivo i da svijet postoji oduvijek.
- Zašto bih onda vjerovao da svijet stvoren?
- A zašto bi vjerovao da nije?
- Slažem se da nema konačnih dokaza da nije – ali to nije razlog da čovjek odmah postane vjernik.
- Ali je svakako više nego dostatno da čovjek postane kofér, nijekatelj Tore.
- To nisam rekao.
- Nebitno je ono što se kaže riječima. Tvoja djela su glasnija. Riječima ti kažeš: sumnjam u božansko postojanje. Tvoja djela međutim kažu: ne sumnjam da Bog ne postoji. Kad bi uistinu sumnjao u tvrdnju da Boga nema jednako koliko sumnjaš u tvrdnju da ga ima

¹²⁰ Hebrejski: ješ meajin - creatio ex nihilo.

– ti bi jedan Šabat držao – a jedan kršio. Jedne sedmice bi jeo kašer¹²¹ – a druge taref.¹²² Jedan dan bi se molio – a drugi ne bi. – Ali kako ti nikako ne držiš Šabat, uvijek jedeš taref i nikada ne govoriš tefila – to ukazuje da ti praktično živiš kao da Boga nema i kao da Tora ne postoji. Misaono, naravno, ti još uvijek prodaješ priču o sumnjama – ali uistinu ti si već odavno presudio. Zanimljivo je kako čovjek i ne primjeti kad upadne u zamku vlastite mašte...

- Možda su bolji oni kao ti koji padaju u zamke opšte mašte?
- Što te više upoznajem sve mi se više čini da kao što postoje ljudi koji nastoje biti što sličniji ostalima – pa zato prihvataju ideje koje niti razumiju niti im je uistinu stalo do njih – tako postoje i oni kojima je najbitnija stvar na svijetu ne biti kao ostali – pa zato usvajaju ideje koje ni sami ne mogu objasniti ili opravdati do kraja – samo zato što im one omogućavaju da budu drugačiji..
- Želiš reći da meni nije stalo do istine?
- Može biti da ti je nekad i bilo stalo – pa si, recimo, zato ostavio gluposti ostalih – sve u potrazi za istinom. – U međuvremenu, umjesto da stigneš cilju, djevojci koja prebiva u dvorcu usred šume – ti se zaljubio u šumu. Umjesto da pronađeš svoju istinu ti se zatupljuješ nijećući tuđe istine, i izlažući njihovu blesavost.

Josef je bio spreman prihvatiti neko opšte naravoučenje. Dopadalo mu se da igra ulogu unutrašnjeg jeretika – a dio te uloge sastojao se u tome da Avramu dadne priliku da moralizira. Iz njegove tačke gledišta, ova igra bi često sadržala i stvarno žive trenutke opuštenog razgovora i

¹²¹ Hebrejski: *kašer* – čisto, ispravno dozvoljeno.

¹²² Hebrejski: *taref* – u rabinskom hebrejskom opšte ime za nečistu ili nedozvoljenu hranu.

razmijene mišljenja i stavova. Ipak, u većini slučajeva svako je igrao svoju ulogu po unaprednom scenariju – a odveć rijetka i uvijek kratka skretanja s propisanih replika samo su činila očiglednijim rez povratka na tekstove unaprijed napisanih društvenih uloga. Na čudan način uživao je u tome što je stvarnost potvrđivala njegov cinizam. Što je svjesniji bio igara koje je igrao, tuđih igara je čini mu se oduvijek bio bolno svjestan, sve mu se više činilo opravdanim njegovo uvjerenje da je svijet na smrt dosadno pozorište petparačkih glumaca napabirčenih s koca i konopca, od zla oca i od gore majke. A ako je sve to tako – onda nije bio u krivu on koji se nije snašao, smjestio, uklopio i prihvatio društvene obaveze i odgovornost – jer ako neko zna ono što je znao on tada je svako učešće u životnom teatru apsurdna bivalo nemoguće i smiješno. Ove noći, međutim, učinilo mu se da se igra otela. Previše se opustio. Osjećao se previše sigurno uz tog re-orijentalizovanog potomka raz-arabljenjih španjolskih Jevreja. Nikada nije ni pomislio da bi on, žrtva, prema kojoj je Josef gajio istorijsku sućut, na istok bačeni potomak usužnjenika španjolske Đuderije¹²³ mogao uistinu potkopati njegove nazore. Tačno je, Josefovo je srce bilo sa Jevrejima – ali to ne znači da je i za trenutak posumnjao u superiornost svog hrišćanskog obrazovanja. Potpuno asimilovan u svijet vrijednosti španjolske intelektualne elite, iz osjećajnih razloga odlučio je prosvjedovati protiv nečovječnih progona Jevreja onih izgnanih i onih pokrštenih pridružujući se demonstrativno (ali tajno) sudbini onih prvih. Ustvari unekoliko je bježao od inkvizicije – jer ma koliko da nije bio prakticirajući Jevrejin – još je manje važnosti i osjećaja pridavao katoličkom obredu, što zasigurno nije promaklo odanim sinovima crkve iz njegovog okruženja. Uostalom, cijeli taj bijeg na istok (u svakom se trenutku još uvijek

¹²³ Ladino: *djuderia* – Jevrejstvo (u smislu sveukupna pripadnika zajednice).

mogao vratiti kući – jer nigdje nije ostavio traga svog raskatoličenja) spašavao ga je čitavog niza društvenih obaveza koje su mu se u Španiji već vezivale oko vrata u debelu i sigurnu omču. Nasmija se svojim predrasudama prema narodu kome je pripadao i za kojim je evo tamarao po nekom turskom Balkanu. Ni nije pomislio da bi neko među njima mogao formulisati ozbiljni intelektualni izazov njemu Don Hozeu de Penji, piscu i pjesniku, retoričaru koji je zadivljavao mladiće i blagoglagoljivcu koji je slamao srca žena. Da bi izbjegao dalja čeprkanja po tananim žicama na kojima je visio njegov duh, poluzijevnim glasom sa vješto odglumljenom primjesom dosade reče zaključujući:

- *Slušaj, koliko ljudi toliko istina. Već sam se umorio slušajući sve vas koji ste pronašli istinu. Posebno su mi dražesni oni koji istinu nađu odmah na vlastitom kućnom pragu. Nisu ni prohodali, prvi korak – i već nabasaju na istinu. 'Dobar dan' kaže istina, 'gdje smo krenuli'? 'Evo malo u razgledanje svijeta.' 'Pa hoćemo li zajedno, upita istina, da ti ja pokažem svijet' – i tako krenu njih dvoje pod ruku – i otad pa nadalje sve što taj čovjek vidi i doživi sve je sušta istina, za razliku od viđenja i doživljaja ostalih ljudi koji su, naravno, puka poigravanja njihove mašte. Ti si rođen kao Jevrej, tvoje prve riječi bile su: Tora siva lanu Moše...¹²⁴ Jasno mi je da ne možeš sagledati izvana sklop kom pripadaš. Ali zar nisi svjestan činjenice da postoje i drugi sklopovi? I drugi su se ljudi rodili u drugim narodima i zakonima, čitali knjige – i došli do svojih zaključaka za koje, kao i ti, misle da imaju apsolutnu vrijednost.*
- *Griješiš kad o Tori govoriš kao o plemenskom naslijeđu. Tora je božanska objava cijelom svijetu.*

¹²⁴ Hebrejski: 'Tora šiva lanu Moše (moraša Qehilat^h Ya'aqov') - 'Tora koju nam je zapovjedio Mojsije (naslijeđe je Zajednice Jakova) – Stih iz I Knjige Mojsijeve 33:4 s kojim, po alaha, počinje vaspitanje djece – i to od trenutka kad su sposobna govoriti.

- *Da, kako da ne, božanska objava cijelom svijetu - data jednom narodu Izraelu.*
- *A ko je Izrael?*
- *Kako ko je Izrael? – Jevreji!*
- *Jevrejin koji ne drži Šabat ili koji niječe trinaest načela vjere – da li je i on Jevrejin?*
- *Rodio se kao Jevrejin – prema tome on ne može biti ništa drugo.*
- *Šta znači rodio se kao Jevrejin? I Đeronimo de Santa Fe i Avner de Burgos su se takođe rodili kao Jevreji – nemoj mi samo reći da bi ih brojao u minjan?¹²⁵*
- *Dobro, ima razlike između Jevrejina koji dobrovoljno pređe u drugu vjeru, i Jevrejina koji...*
- *Šta je razlika? Obojica su izašli iz naše vjere – jedan je ušao u tuđu – a drugi nije - ali, što se nas tiče, obojica su napolju.*
- *Želiš reći da ja nisam Jevrejin?*
- *Da li želim? - ne želim! Da li je tako? – jeste. Do kad? – dok se ne usaglašiš sa osnovnim zahtjevima Zakona.*
- *Što nas onda Crkva vidi kao Jevreje? Što nas spaljuje kao Jevreje? Zašto su svi uvaženi položaji nepristupačni novim hrišćanima ako ovi, kao što ti kažeš, i nisu Jevreji?*
- *Prvo: nije crkva ta koja će odlučiti ko je Jevrej a ko nije. Drugo: crkva ih ne progona kao Jevreje – nego kao judaizante, dakle hrišćane koji se povlače za 'jevrejskom jeresi'.*
- *Zašto onda kad neko od nas pobježe iz Španije i stigne u Tursku da bi ponovo prigrlio Toru – zašto nam rabini ne kažu: vi niste Jevreji, vi ste hrišćani - i trebate gijur.¹²⁶*
- *Zato što ste i nadalje pod zakonom.*

¹²⁵ Hebrejski: *minyán* – kvorum od deset punoljetnih muškaraca neophodan za održavanje skupne molitve.

¹²⁶ Hebrejski: *giyyur* – izvorno: formalno prihvatanje Tore pred rabinskim sudom.

- *A šta to znači? – da smo Jevreji... – i eto ti dokaza da je Jevrejstvo pitanje krvi – a ne ponašanja i poimanja kako bi ti htio predstaviti.*
- *Prije pet minuta si izjavio kako se tvoj problem sa Torom sastoji u tome što Tora nije dovoljno univerzalna – a sad ti pričaš o krvi.*
- *Moj stav o opštosti ili parohijalnosti Tore je moja lična stvar. Pitanje nije šta ja o nečemu mislim ili šta bi ja više volio – nego šta Tora sama po sebi tvrdi. Poslije ćemo vidjeti kako će svaki od nas živjeti s tom tvrdnjom.*
- *Dobro, reci mi onda, kad neko prihvati Toru i misvot i postane ger, pridošlica među nama – pa onda, poslije nekog vremena, odluči da ih prestane održavati – ili se, recimo, poturči - i dvadesetak godina provede kao Turčin. Kad takav čovjek koji je poslije kratkog vremena održavanja Zakona postao otpadnik, na koncu, poslije, recimo, dvadeset godina života u Islamu odluči da se pokaje – da li mora ponovo praviti gijur, prihvatanje Tore pred alahičkim sudom?*
- *Previše ti je pojedinosti u pitanju... malo te je teško pratiti.*
- *Kažem: ako neko pređe na našu vjeru, pa je potom ostavi – i, recimo, poturči se – kada se pokaje da li se ponovo mora podvrgnuti gijuru?*
- *Ne mora!*
- *Tačno, ne mora. – A sad mi još objasni zašto.*
- *Zato što je jedanput već prešao na našu vjeru.*
- *Da, ali nakon što je prihvatio Toru i misvot – on se poturčio...*
- *E, ako je prešao na drugu vjeru – onda...*
- *Onda šta?*
- *Ništa..., razmišljam... ako se dobro sjećam – čak i ako pređe na drugu vjeru on za nas ostaje Jevrej.*

- *Tačno on za nas ostaje Jisrael, ili tačnije Jisrael mešumad – otpadnik Izraela. E, sad mi ti objasni zašto?*
- *Zato što tako kaže alaha.*
- *Ma vidi ti ko je nama postao pobožan i smjeran. - Sad zvučiš ko pravi pravcati revnosni amaares. Ali možeš ti i bolje. Ajde, potrudi se malo... Šta bi mogao biti uzrok ovakvog stava alaha?*
- *Valjda ti je jasno da moje poznavanje alaha ne seže tako duboko kao tvoje.*
- *E sad nismo samo pobožni nego smo još i skromni. Prođi me se... Niko ovdje ne govori o moru Talmuda i dubini alaha – nego o pukom razumijevanju propisa koji ionako oba poznajemo. Razlog zašto alaha glasi ovako kako glasi leži u činjenici da se pred Bogom jedanput preuzeta obaveza ne može više raskinuti. Ko je jedanput postao hajav bamisvot - taj ostaje hajav zauvijek.*
- *U čemu je to, molim te, osim zadovoljavanja tvoje opsjednutosti pojedinostima ono što sam ja rekao na početku različito od ovog što kažeš ti? Sve u svemu: onaj ko se rodio kao Jevrej ne može izaći iz Judaizma. Jednako tako, i u tome si u pravu, osoba koja je jedanput prihvatila Judaizam ne može ga više napustiti.*
- *Iz čega je jasno da činjenica da Zakon ne dozvoljava nekažnjeno napuštanje Zakona (proglašavajući načelo: jednom pod Zakonom – zauvijek pod Zakonom) nije pitanje krvi nego pitanje maamada.¹²⁷*
- *A pošto se taj status stiče uglavnom rođenjem – opet nisi dokazao ništa.*
- *Reci ti meni ko se smatra Izraelom?*
- *Misliš ko je Žudio?*
- *Đudio ili Žudio, kako hoćeš, prevodi hebrejsku riječ Jeudi – i označava pripadnike Judinog plemena. Tora*

¹²⁷ Hebrejski: *ma'amad* – status.

međutim nije data Judejcima – nego narodu Izraela – dakle Sinovima Izraelovim i velikom mnoštvu koje je Bog izveo iz Egipta. Ime Izrael je dakle mnogo tačnije – jer obuhvata prvo pokoljenje naroda Tore, njihove potomke i sve koji su im se pridružili.

- *Da li si ti baš u svemu ovako opterećen pojedinostima?*
- *Ne, samo u onim stvarima koje imaju veze sa božanskim Zakonom. Ne podnosim kad ljudi lupetaju prije nego što se dobro obavijeste. Da se vratimo na naše pitanje: dakle, po tebi, ko se ima smatrati Izraelom?*
- *Osoba čija je majka Izrael.*
- *Time nisi odredio ništa.*
- *Kako nisam? Pitao si me ko je Izrael – i ja sam ti rekao osoba čija je majka Izrael.*
- *To je isto kao da sam te pitao šta je to kamen – a ti mi kažeš: kamen to je svaka stvar koja stavljena pred ogledalo daje odraz kamena.*
- *Pretpostavljam da mi na svoj čudan način želiš reći da ono što sam rekao nije definicion – pa, ne znajući da li je Avramu poznata španska riječ, odmah dodade na arapskom – ili taarif.¹²⁸ Dobro, kako ti razumiješ pojam Izrael?*
- *Izrael je osoba koja je pod Zakonom. Pod Zakon se stiže na dva načina: rađanjem od strane ženske osobe koja je i sama pod Zakonom – ili svojevrijednim prihvatanjem Zakona.*
- *Bilo kako bilo, sve ovo samo dokazuje da smo ja i meni slični Izrael.*
- *Ne! – to samo pokazuje da ste ti i tebi slični pod Zakonom.*
- *Ne pratim te... zar nisi sam rekao da je Žudijo 'onaj koji je pod Zakonom'? Dakle, pošto smo mi pod zakonom – mi smo Žudios.*

¹²⁸ Arapski: ta'arif – definicija.

- *Ima jedna poslovice: Đavo je u pojedinostima - a ti stalno preskačeš pojedinosti. Tačno, Izrael je osoba pod Zakonom, i osoba pod Zakonom je Izrael. Sada se međutim postavlja pitanje šta se dešava ako osoba koja je pod Zakonom ne obdržava Zakon?*
- *Onda ga haham-baši preda Turcima koji ga lijepo prebiju – i salom al Israel.¹²⁹*
- *Da, baš kao što su tebe predali...*
- *Pa, šta ti misliš što sam došao ovamo gdje nema ni haham-bašija, ni bet-dina ni...*
- *Bože, pitam se šta li su radili u vrijeme Davida i Šelome kad nije bilo Turaka. Mora biti da su im tada bezakonici slobodno šetali ulicama...*
- *Drugo je to bilo... tad je Tora bila zakon zemlje...*
- *E, vidiš, ja se u svojim razmišljanjima rukovodim onim kakve bi stvari trebale biti – a ne time kako one izgledaju kad nisu sprovedene.*
- *To je smiješno i nedolično. Sve se jevrejske učene rasprave zasnivaju na poređenju tuđe stvarnosti s jevrejskim idealom. Kad bi takve rasprave bile uperene prema vani predstavljale bi puku odbranu. Ovako, uperene prema unutra nisu drugo do li čisto samoobmanjivanje jednog malog i u sebe zaljubljenog naroda koji nije spreman učestvovati u međusobnom nošenju naroda i vjera, nego za sebe unaprijed zahtijeva priješto božanske nepristrasnosti na kome se ništa ne mora sprovesti da bi se provjerilo, na kome nema takmičenja i dokazivanja. Najumnije glave ovog naroda bave se samo objašnjavanjem svijeta i zbivanja na način koji omogućava da jevrejske dogme ostanu netaknute. Zna se koja uvjerenja ni po koju cijenu ne smiju biti dovedena u pitanje. Vojnici na ploči imaju se rasporediti tako da kralj ostane zaštićen. Kakve koristi ima od Tore koja*

¹²⁹ Hebrejski: 'šalom 'al Yisrael' – 'mir s Izraelom', poput našeg: 'i mirna Bosna'.

nije sprovedena? Kakve logike u upoređivanju svih kraljevstava sa davnim Davidovim? Sva je jevrejska snaga u interpretaciji stvarnosti. Ne u stvaranju stvarnosti u skladu sa Torom – nego u objašnjavanju stvarnosti koju stvaraju drugi na način koji neće dovesti u pitanje osnove Jevrejstva. Dosljedan i pošten čovjek poredio bi svoje ideale sa tuđima, ili svoju stvarnost sa tuđom. Poređenje tuđe stvarnosti sa svojim idealom je obmana. U ovom slučaju, da stvar bude gora, to je obmanjivanje sebe samoga.

- Sve što si rekao razdire me već odavno. Tačno je, istorija nas je prisilila da dignemo ruke od stvarnosti. Prepuštajući svjetsku arenu drugima, mi smo barem mogli maštati kako bi svijet izgledao da je zasnovan na božanskom zakonu. Otkako se pojavila kabala dizanje ruku od istorije je, i to je ono što me najviše zastrašuje, od mirenja sa trenutnom stvarnošću postalo ideal. Kabala je progonstvu, patnji i stradanju dala smisao. To pomaže preživljavanje današnjice – ali uništava sutrašnjicu – jer ako progonstvo ima smisla i dio je božanskog plana – više nema potrebe da se radi na njegovom kraju i povraćaju stvari u prvobitno stanje. Od nečega što bismo sami trebali napraviti Tora je postala nešto što može izvesti samo Bog. Kada se Bog upetlja u ljudsku istoriju – pretače njen dotadašnji tok. Do tada treba čekati i trpjeti – jer trpljenje ima smisla.
- Dakle... i ti ipak imaš sumnji...
- Sumnji? Ja uopšte ne sumnjam da je pola od onog s čime se vučemo kroz istoriju talog i prašina koji ne daju Tori da zasvijetli punim sjajem. Ali šta da se radi kad nije ni vrijeme ni mjesto za veliko spremanje. Nego kad dođe Pesah, ali ne ovaj redovni – nego onaj pravi koji će nalikovati prvom Pesahu kada smo izašli iz Misira – e onda ćemo lijepo sve spremiti, smeće izbaciti, ono što nam je pokradeno vratiti, i svaku stvar staviti na svoje mjesto.

- *S pola onog što ti misliš ja bi odavno digao ruke od svega.*
- *I time bi riješio problem? – pa tek tako ne bi ništa postigao. Ako je ovo što imamo daleko od onog što bi trebalo biti - tek je to što nam ti preporučuješ daleko.*
- *Ali jasno ti je da toga u šta ti vjeruješ i čemu se ti nadaš u dogledno vrijeme neće biti.*
- *Ako razgradimo ono na čemu će nići – onda ne da ga neće biti u dogledno vrijeme – nego nikad.*
- *Znači, ti živiš uzalud? Poslije tebe će doći neko pokoljenje koje će napraviti ono što treba i kako treba – a ti se žrtvuješ za njih...*
- *Možeš na to gledati i tako. Ja, opet, vidim ovako: čovjek ne može dići ruke od onog što mu jasno – pa taman to niko drugi ne vidio, i niko mu ne dao za pravo, taman ni on sam ne znao šta bi s tom istinom, i taman ga zbog nje gonili.*
- *Kao prvi kršćani? – iskoristi Josef priliku da bude zajedljiv.*
- *Baš kao oni, što se tiče pristupa. Šteta samo što sadržaj njihovog uvjerenja nije odgovarao istini...*
- *Za razliku od tvog – koji, naravno, odgovara?*
- *Slažem se da ne može postojati nekoliko istina. Zemlja je ili okrugla ili ravna. Činjenica da ima i ljudi koji vjeruju da je ravna i ljudi koji vjeruju da je okrugla ne znači da su obadvije te tvrdnje laž ili podjednako glupe, premda bi i to mogao biti slučaj. Na koncu, čak i ako se svi ljudi slože oko laži – to laž ne čini istinom – nego one ljude zabludjelima ili zlikovcima.*
- *I ja se upuštam sa talmudistom... - pri tome je riječ talmudista izgovorio jednako kao njegov nekadašnji kateheta, uživajući u izmjeni uloga - možda je bolje da se vratiš na ono istinoljubivo upoređivanje tuđe stvarnosti sa našim idealima.*
- *Tu sam kritiku već usvojio. (Dopadalo mu se što je rekao 'našim' – smatrao je to svojom pobjedom.)*

Dokaz: poređiću našu stvarnost sa našim idealima. – Dakle, kad je Zakon sproveden u djelo i kad postoji država kojom se upravlja po Tori – prestupnik biva kažnjen od strane suda, po utvrđenom postupku – a na osnovu iskaza svjedoka. Ako je Izrael u izgnanstvu, kao danas, onda presude suda ovise o potvrdi mjesnih vlasti. Što znači da, recimo, u hrišćanskim zemljama sud ne može zahtijevati kažnjavanje osobe koja je prešla na Hrišćanstvo. Jednako tako, mi ovdje ne možemo, recimo, zahtijevati kažnjavanje osobe koja bi se poturčila. Bilo je vremena u kojima je Tora bila zabranjena – a odmetanje od Zakona još podsticano od strane vlasti. U takvim slučajevima otpadništva je mnogo – a kazne malo. Otpadnici u svom otpadništvu ponosno stupaju zemljom – a Izraelu su vezane ruke i ne može kazniti bezakonje. Eh, pitam ja tebe, da li su i ti i takvi Izrael – jer, Bože moj, pod Zakonom su. - Ono, jest da pljuju na Zakon – ali, što rekli ovdje, neka svoga i u gori vuka.

- *Iz same činjenice da žališ što ne možeš da ih kazniš proizilazi da jesu Izrael.*
- *Znači, za svo vrijeme njihovog otpadništva može se njima ženiti, računa ih se u minjan, njihovo vino je kašer?*
- *Pretpostavljam da postoje izvjesna ograničenja...*
- *Tačno, a ona opet zavise od vrste prestupa, te od pobuda kojima se vode. Ne znam u kojoj mjeri si voljan ulaziti u tančine zakona, ali u svakom slučaju alaha razlikuje nekoliko vrsta otpadnika: one koji su se odali idolopoklonstvu, one koji skrnave Šabat, one koji javno krše i odbacuju sve zapovijedi Tore – te oni koji krše bilo koju pojedinačnu zapovijed, uključujući i one za prestopanje kojih Tora ne predviđa kaznu - ako to rade kako bi iskazali svoju pobunu protiv božanskog zakona, i prezir prema istom. Svi koje sam naveo smatraju se otpadnicima od Saveza koje treba uništiti. Otpadnik*

koji krši bilo koju zapovijed osim zabrane idolopoklonstva i zabrane skrnavljenja Šabata a koji griješi jer ga na to navodi strast prema zabranjenom – iako ne može prinijeti žrtvu za taj prestup sve dok ga se ne okane – ipak se ne smatra otpadnikom od Saveza. On ostaje članom Izraela. Nije kakav – ali jeste naš. Samo o takvoj vrsti prestupnika hahamim su rekli: 'Izrael, unatoč činjenici da griješi ostaje Izrael'.

- Ma koliko ovo što sam čuo ne laska mojoj osobi – moram priznati da samu Toru u izvjesnoj mjeri čisti od optužbe tribalizma koju sam joj, vjerovatno zbog mog katoličkog obrazovanja, pripisivao. No, ipak, ti kao da namjerno prenebrežeš činjenicu da je Tora bila dana Sinovima Izraela – a ne drugim narodima.
- Ne znam da li ti je poznato - ali naši mudraci bezbroj puta ponavljaju da je Sveti blagosloven On, prije nego što je dao Toru Sinovima Izraela i velikom mnoštvu koje je prihvatilo breme božanskog Kraljevsta, istu ponudio i raznim drugim narodima - ali su je svi, svak iz svojih razloga, odbili. – Tek na kraju ju je ponudio nama – i mi, Sinovi Izraela i mnoštvo koje im se pridružilo, smo je prihvatili.
- 'Naase venišma'.¹³⁰
- Tačno. Uzgred, ni taj pojam nije stvar razumljiva sama po sebi. Ima onih koji ga razumiju kao: 'Činićemo i slušaćemo' – bez da uopšte znamo šta u Tori piše, unaprijed je uzimamo i obavezujemo se na obdržavanje iste. U isto vrijeme, po drugom razumijevanju, taj tekst znači: 'uradićemo' - pusti nas da provjerimo – pa ako djeluje – 'poslušaćemo'.
- To su dva potpuno različita poimanja. Šta više, ne različita – nego suprotna.

¹³⁰ Hebrejski: *na'ase wenišma'* – 'učinićemo kako čujemo' – riječi kojima su, prema II Knjizi Mojsijevoj 19:8 oslobođenici iz Egipta odgovorili na božansku ponudu Zakona.

- *Mislio sam da si ti u potrazi za istinom – a ne za okamenjenim doktrinama, riješenim zagonetkama, i konačnim stavovima.*
- *Da, ali ja sam pojedinac – ali zajednica ako želi opstati mora imati neko opšte stanovište...*
- *Opšte stanovište je da se mora držati Zakon. Kako će svaki pojedinac ili skupina sebi objasniti opštu svrhu ili korist od zakona ili pojedinačnih propisa je pitanje njihovog razuma ili mašte.*
- *Nije li zajednici sa tako širokim učenjem teško opstati?*
- *Eto vidiš da ima dokaza da Bog postoji.*
- *Ja te ozbiljno pitam.*
- *Sklop koji počiva samo ili prvensteno na ispravnom vjerovanju po samoj svojoj prirodi ne može podnijeti ni najmanju nesuglasicu. – Istovremeno, sklop koji počiva na djelovanju - budući da se bavi životom koji dok postoji nije ni obuhvatan ni objašnjiv, (a po samoj prirodi njegovoj - tek se po njegovu prestanku mogu raščlanjavati, razvrstavati i konačno objašnjavati njegovi tragovi) takav sklop ne samo da može živjeti sa unutrašnjim suprotnostima – nego ga bez njih ne može ni biti.*
- *Dakle, ti priznaješ da postoje mnoge istine.*
- *Da bi se održao društveni red i mir u osnovnim stvarima kao što su vjenčanja, rastave, kopilanstvo, sahrane i slično – mora se istrajati na zahtijevu za objedinjujućom sura.¹³¹ U ostalim stvarima treba se rukovoditi načelom da se od setirot¹³² ne umire. I sam je život jedna velika setira.*
- *Šta hoćeš reći tvrdnjom da je život velika setira? Ovo je drugi put da ponavljaš tu tvrdnju – a meni se, moram priznati, ne čini da se iza nje krije neki stvaran sadržaj.*
- *Kako hoćeš, ja ipak držim da je život, ako ništa – a ono ljudski život, setira. – Naš je svijet određen. Postoje*

¹³¹ Hebrejski: *šura* – forma.

¹³² Hebrejski: *setira* (u množini *setirot*) – kontradikcija.

određeni zakoni koje svi stvorovi i sve stvari slijede bez svijesti, htijenja i učešća. Uloge stvari i njihove prirode, radilo se o suncu, mjesecu, zemlji, vatri ili vodi, su posljedica božanske volje – a ne slobodnog izbora.

- *Preskoči opštepoznate stvari.*
- *Ako preskočim opštepoznate stvari neće mi ostati ništa za kazati. Ukratko: u tom i takvom određenom svijetu živi čovjek, koji za razliku od svega ostalog nama poznatog, ima izbor slobodne volje. Čovjek može sam odlučivati o svojim djelima. Čak i ako djeluje pod spoljnom prisilom - to je zato što je sam odlučio da mu je u datom stanju bolje ili lakše pokoriti se tuđoj volji. Čovjekova djela nisu predodređena. U slučaju čovjeka ne govorimo o razlozima nekog djela – već o pobudama.*

Izgovarajući posljednju rečenicu Avram, se diže da opere ruke za večernju molitvu. Razumijevši znak, Josef ustade, zamišljeno klimnu glavom – kao da Avramu daje znak da će razmisliti o njihovom razgovoru – pa izađe, naglo kao što je i ušao.

“Usta svoja otvara s mudročću, i nauk milosti joj je na jeziku. Pomno pazi na puteve doma svoga, i hljeba ljenosti ne jede. Dižu se sinovi joj, i blagoslovenom je zovu – a muž njen – i on je slavi.”

(Priče Solomonove 31:26-28)

Potez sedmi:

Nemir

U međuvremenu Blanka se počela brinuti. Avram je uvijek iz hrama dolazio pravo kući. Odmah poslije večernje službe...

Gdje bi mogao biti - pitala se - samo nek izađe na dobro. Sigurno su mu došli neki seljaci koji sutra rano izjutra nastavljaju put, pa je morao ostati da s njima zaključí posao. Moglo je biti i da su zasjeli da riješe neki problem zajednice – ne bi bilo prvi put.

Ne, nije to, reče u sebi, čini mi se da sam čula sinjor Meira kako je ušao u avliju – a da je u pitanju neki opštinski problem – i sinjor Meir bi morao biti uključen. Teško meni,

nije mu se valjda nešto desilo. Neka mi ga Bog čuva, samo da mu se nije desilo kakvo zlo.

Ne mogavši se više suzdržati siđe u baštu, želeći prije i bolje čuti Avramove korake. – Ali, kako je baštu od sokaka dijelio visoki zid, učini joj se da od zida ne čuje ništa. U trenutku odluči da će izaći na sokak – ali, sjetivši se koja su doba dana i pomislivši na mrak koji je vladao sokakom, odluči da je za mladu ženu bolje da ne izlazi bez muške pratnje. Ova je misao opet vrati na Avrama i njihov zajednički život u Sarajevu.

*Ah, kakvo selo, reče sa uzdahom, u Solunu u jevrejskim mahalama život je tek sada počinjao. Uvijek se nešto dešavalo: svadba, berit,¹³³ zaruke, u svakom slučaju uvijek je bilo povoda za slavlje, pjesmu i smijeh. Njena nona, sinjora Kerida, često je govorila kako Jevreji žive *del pan i del pandero - ma mas del pandero, od hljeba i defa - ali više od defa*. Ovdje u ovom zabitom gradu sve je bilo drugačije, mirno. Život je bio zapretan u svim njegovim oblicima. Kuće opasane zidovima spolja su više naličile ostrvima istog mora nego li kućama istog grada. Iz kuće se nije moglo vidjeti šta se dešavalo napolju, a spolja se nije moglo ni naslutiti šta se dešava u kući. Rijetki prozori koji su gledali na ulicu bivali su okovani mušebcima¹³⁴ koji nisu dopuštali prodor stranom oku u tajnu doma. U ne pretjerano čestim prilikama kad je žena izlazila, morala je biti pokrivena od glave do pete – pa i tada su je besposličari često pratili pogledom koji je očigledno pokušavao dočarati ono što je odijelo skrivalo. U Solunu je, ako ništa, bilo više Jevreja, više druženja i prepirki, više radosti i tuge – više života. Ovdje, činilo joj se, i nije bilo neke velike razlike*

¹³³ Hebrejski: *berit* – savez, istovremeno naziv i za obrezivanje muškog djeteta koje je znak saveza.

¹³⁴ Turski: *muşabak* (od arapskog *muşabak* – napravljen kao mreža) – rešetke za prozore, obično od drveta.

između života i smrti. Oboje su prolazili bez mnogo buke. Ovdje se i živilo i umiralo izvinjavajući se. Za života kao da su se izvinjavali što, eto, žive, što dišu. Umirući, kao da su molili za oprost što skreću pažnju. Na osnovu svega što je o gradu čula od starijih Jevrejki koje su došle prije nje, pa čak i od onih koje su u gradu rođene, izgradila je sliku po kojoj su cijeli ovaj grad i svi njegovi stanovnici toliko težili prosječnosti, svakodnevnici, kolotečini, redu i miru da bi kada bi se desio neki nesvakidašnji iskorak iz stege čaršijskih običaja i konvencija – vinovnici bi poslije mjesecima pozdravljali uslužnije, tražeći u očima sagovornika znake razumijevanja i prihvatanja. Jednako tako, mjesecima nakon 'događaja' mahalski svijet gledao ih je 'drugim očima' u njihovom prisustvu govoreći s hinjenim razumjevanjem: *'Ajde, boga ti, sve je za ljude... ih, nisi ni prvi ni posljednji...'* - da bi čim bi 'jadnik' zamakao iz vidnog dosega govorili jedni drugima zabrinuto klimajući glavama: *'jesi li vidio, svijet se promijenio, ko bi to očekivao od jednog koljenovića, porodičnog čovjeka, trgovca...'* i slično. Žene su uvijek bivale te koje su znale da je taj i taj vazda bio šuveli.¹³⁵ Uvijek ističući u takvim prilikama oštrinu oka kojom su pratile sve promjene na drugima, i nepogriješivo šesto čulo kojim su uvijek uspjevale nanjušiti i najmanje odstupanje od čaršijskog reda hvalile su se: *'ih otkad ja govorim svom čovjeku neće s tim i tim na dobro izaći'* – pa bi onda nabrajale sve znakove na osnovu kojih je već odavno bilo jasno kojim su putem stvari krenule i gdje su se morale završiti. Blanka je Avramu često govorila kako se ovdje ljudi zabavljaju takvim zakržljanim aferama jer većih i nema – a da bi, kad bi se u gradu ikad išta dešavalo, i njihova spremnost da progutaju odstupanja i drugačijost bitno porasla. Avram bi joj samo odmahnuo rukom mrmljajući: *'kao da sam ja došao ovamo što volim ovdje biti'*. Olakšavajuća okolnost

¹³⁵ Turski: *şüpheli* - sumnjivo.

je bila što Blanka nije dobro znala jezik – pa je lako prekidala razgovore koji je nisu zanimali. Istini za volju jezik je znala bolje nego mnoge druge Jevrejke, ali je smatrala da joj skrivanje te činjenice daje preimućstvo koje nije htjela tek tako izgubiti. U sred opšteg otomanskog straha kom su se onda pridodavali zajednički strahovi pripadnika različitih vjerozakona, u Bosni je postojao još jedan opšti strah koji je vladao cijelom provincijom bez obzira na vjersku pripadnost njenih žitelja – strah od skretanja pažnje. Tačno, u Otomanskoj Imperiji, kao uostalom i bilo gdje drugdje, skretanje pažnje javnosti pojedincu donosi neprijatelje, pa je stoga bilo pametnije pokazati se manjim i nebitnijim nego što čovjek stvarno jeste – ili, ako je neko već odlučio preuzeti opasnost skretanja pažnje, mnogo većim i važnijim nego što zapravo jeste. No, onima koji bi u Bosnu došli spolja činilo se da taj strah od pažnje javnosti nigdje nije bio veći. Ovdje je bilo velikih trgovaca koji su imali toliko novaca da bi, da su kojim slučajem živjeli u Solunu, sigurno imali velike kuće sa uređenim baštama i mnoštvom posluge. U Bosni, oni su živjeli u kućama koje nisu bitno odudarale od kuća ostalih trgovaca, nosili odjeću koja nije bitno odudarala od odjeće ostalih trgovaca, a i slugama su se koristili bez velike pompe. Tišina Soluna, ako je u Solunu ikad bilo tišine, bila je tišina od umora. Ovdje je tišina imala opasan prizvuk – a bilo je mnogo tišine. Ponekad, kad bi Avram otputovao poslom na dan-dva, njoj se činilo da će umrijeti od straha. To mu naravno nije govorila – jer on bi, kakav je, ostao da je ne pozlijedi – a ona je znala da se život ne može ravnati po njenom srcu.

Sve zabrinutija za Avrama, ali bez riješenosti da mu krene u susret, pokuca na vrata komšijama sinjor Meiru i sinjori Ester, koju su sve mlađe Jevrejke zvale tija¹³⁶ Ster. Vidjevši

¹³⁶ Ladino: *tija* – tetka.

je na vratima tija Ster, iskreno obradovana, poče materin-
skim glasom:

- *Bujrum, bujrum, uđi. Drago mi je da te vidim. Vi nove
domaćice nikad nemate vremena da popijete kaficu,
razbacite eglen...*¹³⁷
- *Žao mi je što vas uznemirujem u ova doba... ali...*
- *Ma kakva doba kakvi bakračti. Baš juče kažem mom
Meiru da, eto, koliko nismo vidjeli ni tebe ni Avrama.*

Na spomen Avramovog imena Blanka uzdrhta – pa je tija
Ster uplašeno upita:

- *Šta je kćeri, da se nije, ne dao Bog, šta desilo. Vidi
mene, stare budale, ne dam ti doći do riječi... Šta je
bilo, govori...*
- *Avram mi se još nije vratio iz čaršije – odgovori
Blanka, plačnim glasom, onako kako bi se požalila
majci da joj je bila pri ruci.*

Ohrabrena nedostatnošću problema, tija Ster je stade tješiti:

- *E budale moje male, pa nemoj biti blesava, ajde, nek ti
je u tom sav siklet.*¹³⁸ *Mi smo žene blesave, ja ti kažem.
I ja sam tako, kad sam se udala za ovog mog, vjerovala
svako će on veče doći kući pravo iz čaršije – onako
kako je dolazio prva tri mjeseca. Vjerovala, vjerovala
– pa, kad sam vidjela kako stvari stoje – prestala. Prvo
sam se navikla da neće doći baš svaku veče. Sad, pravo
da ti kažem, nekad ga čekam s večerom – pa kad vidim
da njega nema pa nema – ja mu lijepo ostavim
postavljen sto – a ja legnem.*
- *Ali ovo ne liči na Avrama.*
- *Ja, eto, sad tvoj Avram bolji od mog Meira – reče tija
Ster, jedva zadržavajući ozbiljnost.*

¹³⁷ Turski: *eglen* - razgovor.

¹³⁸ Turski: *siklet* – srklet, sekiracija.

- *Ma ne, tija Ster, nisam to htjela reći – poče se Blanka pravdati – ali ovo se nikad ranije nije desilo. On i kad ima razlog da ostane u čaršiji – kaže mi lijepo unaprijed – pa se ja ne sekiram. Ali danas niti je došao, niti mi je šta najavio, niti mi je poslao kakvu poruku... živa ne znam šta da radim...*
- *Je li ti to opet sama sa sobom pričaš... jašta radi, k'o s pametnim čovjekom... – dobaci joj sinjor Meir izlazeći iz sobe sa svijećom u jednoj i knjigom u drugoj ruci. Vidjevši komšinicu postidi se što se pojavio u spavaćici – pa zato zagalami na tija Ster: Što je ne pozoveš da uđe? Vidi je, ukopala se ko drvena Marija... pozovi je da uđe – galamio je sinjor Meir na svoju ženu zadovoljan sobom što se sjetio – i, evo, sproveo u djelo, upute Kabale po kojima ne treba razgovarati sa tuđim ženama.*
- *Ma jok, jok, hvala sinjor Meire, nije vakat za posjete, htjela sam samo pitati je li mi Avram poslao neku poruku, nešto...*
- *Meni nije ništa rekao, odgovori joj sinjor Meir direktno, zaboravljajući, kao i uvijek, svoju malopredašnju odluku, zanimljivo – jer ni u hramu ga nije bilo, sjećam se jer sam baš htio da se popnemo natrag zajedno jer sam imao neki poslovni predlog za njega – pa sam mislio da to lijepo pretrešemo putem... – Uvidjevši da, blago rečeno, njegove riječi Blanki ne čine bolje, poče nespretno i sasvim drugim glasom – A... sad se sjetih... meščini da mi je Isak rekao da je... trčeći na arvit... kao... prošao pored Avramovog dućana, pa ga je pozvao da mu se pridruži – a ovaj mu je, valjda, rekao da čeka nakav esap iz Soluna.*

Očigledno sinjor Meiru laganje nije bila jača strana. Blanka mu je, svejedno, bila zahvalna na spremnosti da laže kako bi je umirio. Tija Ster je razmišljala o kaznama koje će njen

vježu,¹³⁹ kako ga je zvala u mislima – ali nikad pred drugima, propisati kao tikun¹⁴⁰ što je razgovarao sa tuđom ženom – i pri tome još i lagao. Kako bi taj budući tikun bio što manji tija Ster se umješa:

- *Gledaj, kerida,¹⁴¹ nema muškarca kog možeš dugo s pameću sastaviti. Svaki svojju za nečim gubi. Oni za nas kažu: duga kosa – kratka pamet. Ali, da ja tebi kažem, bolje išta nego ništa. U njih kratka kosa – a pamet – Alah imanet.*

Unatoč svom svome jadu Blanka se nije mogla suzdržati – već se poče tiho smijati. Tija Ster i njeno umovanje podsjetili su je na majku, na nonu, na Solun – pa se osjetila vedrijom i sigurnijom. Ester, zadovoljna i što je Blanki lakše, a i što joj se muž ne zapliće još više u grijeh (nije da je ona, gluho bilo, mislila da je grijeh da muškarac priča sa ženom ili da se tu i tamo slaže kako bi se ljudima olakšao ionako težak život – nego je njemu, Meiru, Kabala pamet popila) zbog kojih će kasnije ona ispaštati (te post ovakav te post onakav) vedro nastavi:

- *Svaki muškarac nađe nešto sa čim gubi pamet. Ima onih koji je gube sa čičekas,¹⁴² drugi s vinom. Mi Jevrejke, Bogu dragom fala, možemo samo šućurati,¹⁴³ naši se muški uglavnom zaluđuju knjigama. Tvoj Avram je buen Đidjo¹⁴⁴ - tako da možeš biti sigurna u njega.*

¹³⁹ Ladino: *vieju* – stari, starac.

¹⁴⁰ Hebrejski: *tikun* – ispravljanje; u Kabali: samoinicijativno kažnjavanje ili podvižništvo u cilju ispravljanja nekog grijeha, ličnog ili opšteg.

¹⁴¹ Ladino: *kerida* – draga.

¹⁴² Turski: *köçek* – plesačice i pjevačice u orijentalnim kafanama.

¹⁴³ Provincijalizam: *šućurati* (od arapskog *šukr* – hvala) – zahvaljivati Bogu.

¹⁴⁴ Ladino: *buen Djidio* – dobar Jevrejcin.

Moj Meir, recimo, gubi glavu s tom kabalom. Kolike i kolike noći sam provela čekajući da on dođe iz mikve, da kaže tikun hasot,¹⁴⁵ da čuje deraša nekog hahama 'koji je samo još večeras u gradu'. Tvoj Avram, nek ti je živ i zdrav, opet, zabjeli očima samo kad priča o Rambanu i njegovom More a-Nevuhim.¹⁴⁶

- *Rambamu – a ne Rambanu, prekide je, tek sad, sinjor Meir koji nije pridavao velike važnosti njenim objedama muškaraca (malo im je što su žene – samo bi još falilo da su nesretne zbog toga, ovako njima drago što su to što su – a nama drago što smo to što smo – ali jednostavno nije mogao podnijeti da to opasno i razorno filozofsko razmatranje bude pripisano jednom od učitelja tajne mudrosti koja ne ovisi o pukom razumu).*
- *Vala ne znam što im daju tako slična imena. Bezbeli da svijet griješi. Ovaj Rambam, onaj Ramban...*
- *Pa nisu im to, dobra ženo, imena – to su im notarikoni¹⁴⁷*
- *To su im notari... šta?*
- *Notarikon je riječ koja se dobije od prvih slova zvanja i imena učenjaka. – Na primjer, Ramban je notarikon od Rabi Moše ben Nahman.*
- *I odakle mu dvaput a?*
- *Pa kako bi ti rekla? Rmbn? – upita sinjor Meir, već polako gubeći živce.*
- *Pa nisam ja kriva što su ga takva slova zapala.*
- *'Al tarbe siha im aiša'¹⁴⁸ - zaključio sinjor Meir, odmahujući rukom, a u sebi misleći: Tako mi i treba kad pričam sa ženama, imali su mudraci pravo kad su*

¹⁴⁵ Hebrejski – *Tiqun Hašot* – ponoćni kabalistički obred koji se sastoji od čitanja određenih psalama i molitava.

¹⁴⁶ Hebrejski: *More ha-nnevuhim* – Vodič zabludjelih.

¹⁴⁷ Hebrejski: *notarikon* – akronim.

¹⁴⁸ Hebrejski: *'al tarbe siha 'im ha-iša'* – citat iz Izreka Otaca 'ne govori mnogo sa ženom'.

rekli ono što su rekli. Sigurno su i njima žene postavljale sto i jedno pitanje oko opštepoznatih i razumnih stvari. – Smatrajući filozofsku raspravu sa ženom završenom, i čvrsto odlučivši da više nikad – ali baš nikad neće s njom ulaziti u raspravu oko stvari koje imaju veze s Torom, okrenu se Blanki: Vizina,¹⁴⁹ znaš kako kažu: s ljudima se lakše i čeka i dočeka. Avram ionako samo što nije izbio. Ester, dede donesi komšinici jedan salep.¹⁵⁰ – Ja moram nešto čitati – a vas dvije pričajte.

To kazavši uputi se u sobu, praćen brižnim Esterinim pogledom.

¹⁴⁹ Ladino: *vizina* – komšinica.

¹⁵⁰ Turski: *salep* – toplo slatko piće koje se služi zimi.

Marido baham i merkader – alegria de la muđer.

Muž mudar i sposoban u trgovini radost je svojoj ženi.

Sefardska narodna poslovica

Potez osmi:

Par

Sutradan, zbog prošle noći koju je proveo skoro bez spavanja, Avram odluči da ne otvara radnju. Poslije jutarnje molitve vratio se kući i posvetio čitanju s namjerom da se prepusti snu kad ga stigne. Dan je bio kao stvoren za čitanje i odmor i činilo mu se da bi bila grehota provesti ga u memu i mraku radnje. U proljeće je Sarajevo sa svojim planinama i brdima, baštama i avlijama, rijekom i ćuprijama, ćošcima i mušebcima, beharom voćnjaka i zelenilom šimšira, vitkim minaretima i bezbrojnim česmama ličilo više na biblijski Gan Eden nego na svoje vlastito zimsko izdanje. Ne samo da njegovi stanovnici ispovjedaju četiri različita vjerezakona koji, opet, pripadaju najmanja dva

različita svijeta – nego su čak i godišnja doba koja su se smjenjivala u ovom gradu bila u stalnom ratu i pomicanju granice, svako pokušavajući da u vrijeme svoje vlasti preuredi i promjeni grad po svom planu i ukusu, po mogućnosti do neprepoznavanja. Onaj ko bi Sarajevo posjetio zimi, u mapi vlastite mašte ubuduće bi smještao ovaj grad u Rusiju a ne na Mediteran. Okrutna zima koja onemogućava dugo zadržavanje na otvorenom, zavejana brda, u gradu snijeg zacrnjen lugom i pepelom loženja, a sirotinji nikad teže – jer ono malo para što obično ne dostaje ni za jelo sada treba da se podjeli na loženje, odijelo i hranu. – A onda ljeto kad klima u Sarajevu nije bitno drugačija od jerusalimske ili damaštanske. U proljeće grad je bivao baš po Avramovom tabijatu.¹⁵¹ Bez vrućine ili hladnoće koje tjeraju u kuću – cijelo je Sarajevo proljeće provodilo napolju. Vrijeme dobro i za putovanje, trgovina cvjeta, mahale i sokaci puni djece, po baštama žene i stariji svijet, čaršija puna kao košnica. S fildžanom u jednoj i knjigom u drugoj ruci, zadovoljan što mu je upalo u dio da s vremena na vrijeme može pobjeći od briga ovoga svijeta i piti sa izvora Tore, zasjeo je pod baštenski jasmin i prepustio se čitanju čuvenog Abravanelovog komentara na Tanah. Prepoznavao je u djelu mnoge stilske uticaje Rabi Isaka Arame, neka bi njegov Gospodar bio zadovoljan njime, brata svoga djeda kod koga je Don Isak Abravanel učio u mladosti. Kasnije je ovaj potonji postao *rabino de la korte*, kraljevski rabin ili ministar za jevrejska pitanja, i tu je dužnost vršio sve do izгона 1492. Spremnost Otomanske Imperije da otvori kapije pred jevrejskim izgnanicima djelimično je bila plod njegovih diplomatskih aktivnosti i kontakata. Razmišljajući o jednom prilično smjelom tumačenju drevnog stiha, Avram na trenutak sklopi knjigu – da bi tek u tom trenutku uvidio kolika je nepravda koju je prouzrokovao Blanki. Uvijek se pitao što li su se talmudski

¹⁵¹ Turski: *tabiat* (od arapskog *tabia*) – ćud.

mudraci zahmetili odlaskom u Bet Midraš. Jednako su tako dobro, ako ne i prilježnije i usresređenije, mogli učiti i kod kuće. Danas mu pade na pamet da su to možda činili iz obzira prema svojim ženama. Žena, mislio je, *razumije da čovjek mora provoditi vrijeme napolju da bi obezbjedio parnasa*¹⁵² - *ali imati odsutnog muža u kući, muža koji bi se predao nečemu drugom, zanemarujući ženu na njen očigled, zasigurno nije bilo najbolje uputstvo za vođenje uspješnog doma. Ona koja se toliko obradovala kad je jutros najavio da danas neće silaziti u čaršiju, vjerovatno se dva puta toliko razočarala kad ju je na kraju, iako kod kuće, zanemario.*

Sjedila je u drugom dijelu avlije, gdje se povukla da ne smeta, sretna zbog same činjenice da joj je bio toliko blizu, na domet oka, sretna zbog njegove očigledne sreće, pa onda opet zbog svoje sreće... bavila se svojim obavezama, ali sva su joj čula bila usmjerena na njegovu moguću želju, htjela je da odmah uvidi ako mu zatreba jastuk, ili hartija i mućeref, ako htjedne vode ili kafu – ili šta bilo...

- *Jesi li čula za Abravanela?* – upita je, da započne razgovor, a i da prikrije svoje najnovije osjećajno otkriće.
- *Za haham-bašu Španije?*
- *Da!* – *Upravo čitam njegov komentar na Tanah...*
- *Zašto danas niko ne piše knjige poput onih u Tanahu?* – prekide ga pitanjem.
- *Kako?* – upita, zbunjen dubinom njenog pitanja. *Knjige Tanaha nisu obične knjige. One su pisane pod božanskim nadahnućem. Danas, na žalost, nema proroka.*
- *Pa dobro nek ne budu proročanstva – ali makar nešto slično Tanahu, neka istorija našeg naroda danas...*

¹⁵² Hebrejski: *parnasa* – izdržavanje.

Njeno posljednje pitanje ga je još više začudilo. Počeo je da otkriva u njoj do sada nepoznatu mu stranu – sklonost, njemu toliko blisku, razmišljanju na opšte teme. *Bože – pomisli – pa zar je i ženama ovaj teški posao pao u dio. - Ko bi rekao, spolja djeluju tako smireno i nepodijeljeno.*

- *Gledaj, kerida, reče joj, važno si pitanje postavila. Ribi Salamon ibn Verga, zehuto jagen alenu,¹⁵³ pisac slavnog djela 'Ševet Jeuda' koje je prva jevrejska istorija u biblijskom stilu napisana u novije vrijeme, u predgovoru ovog svog djela kaže, otprilike, da nije bilo potrebe za istorijskim knjigama poput onih iz Tanaha zato što toliko vremena nismo uradili ništa novo i značajno. Svako opisivanje naših propusta i padova bilo bi u odnosu na biblijsku priču samo beskorisno ponavljanje i razvodnjavanje već rečenog i već viđenog. Svi naši grijesi su stari – a tako je i sa kaznama na koje smo se, izgleda, navikli i u kojima uživamo. Stotinama godina idemo istim putem, skrećemo na istim mjestima, i upadamo u iste rupe. Don Isak Abravanel, kog sam ti maloprije pomenuo, i sam povremeno donosi odlomke iz naše istorije, posebno one iz novije istorije kojoj je bio očevidac i u kojoj je imao istaknutu ulogu.*
- *Zanimljivo....*
- *Ako hoćeš mogu ti, evo, prevesti jedan odlomak predgovora njegovom tumačenju knjige Melahim,¹⁵⁴ gdje govori o izgonu iz Španije.*
- *Naravno da hoću - potvrdi brže-bolje, sva ustreptala pred činjenicom da će joj njen muškarac otvoriti*

¹⁵³ Hebrejski: *'zehuto jagen 'alenu'* – 'njegove zasluge neka nam budu štiti', uobičajeni izraz poštovanja nakon spominjanja pravednih ljudi koji više nisu među živima.

¹⁵⁴ Hebrejski: *Melahim* – Knjiga Careva (I i II), jedna od dvadeset i četiri biblijske knjige.

ogromne kapije Tore, i pustiti je u tajanstveni muški svijet učenja.

- *Dobro... onda... evo... – našao sam... – slušaj, prevešću ti...*
- *Ali ako se već radi o Španiji – primijeti, na početku sigurnim glasom koji se sve većma stišavao od straha da se ne prekine čarolija – što nije pisao na španskom – pa da svi razumijemo?*
- *Zato što ga nije pisao samo za ovo pokoljenje koje govori španski – nego kao za svjedočanstvo za sva vremena. Jevreji ne govore španski oduvijek – niti će ga govoriti zauvijek. Naš je jezik lašon a-kodeš¹⁵⁵ - i jednog dana kad se vratimo na Sijon i ponovo izgradimo Božiji Dom svi ćemo opet govoriti lašon a-kodeš.*
- *Samo lašon a-kodeš?*
- *A zašto ne?*
- *A ko će prevesti na lašon sve naše romanse? Sve naše poslovice?*
- *Ne sekiraj se, ima za to vremena – pa kad dođe na red biće i to – a, evo, ja ću ti u međuvremenu pokazivati lašon da budeš spremna kad dođe geula.¹⁵⁶*
- *Da znaš samo da se meni zaprave ide u Jerušalajim, i voljela bih imati svoju zemlju, našu zemlju, znati da negdje pripadam, podizati djecu u zemlji i jeziku Tore – ali da znaš, ako se sve to desi za naših života – s tobom ću ipak nastaviti govoriti španski. Ja ti na lašonu ne bih znala ni reći koliko te volim, niti bi mi to zvučalo kao ono što ja osjećam kad to kažem na ovom našem Španskom. U lašonu, bezbeli, i nema takvih riječi.*
- *Otkud ti takva misao? – Pogledaj samo Šir a-širim...¹⁵⁷*
– pa, tobože, ljuto dodade – eto, od tvoje brige za

¹⁵⁵ Hebrejski: *lašon ha-qqodeš* – jezik Hrama (rituala), hebrejski.

¹⁵⁶ Hebrejski: *geula* - oslobođenje.

budućnost španskog ne stigismo vidjeti ni kako su nas iz Španije protjerali.

U prve dane, a oni su bili bolji nego ovi, dok živjeh s mirom u Portugalu, gdje sam se i rodio, podigoh glas svoj Bogu svome, obećavajući kako ću rastumačiti ove četiri knjige, uviđajući nedostatke postojećih tumačenja. – Ali radi tereta službe kralju i njegovim ministrima kojim bjehu opterećena moja pleća – ne završih rečeno djelo. Na koncu, dotače me se ruka Božija – i Portugalci me počеше držati za svog neprijatelja, unatoč mojoj nevinosti. Otvoriše usta svoja da završe samnom i svim što je moje, blagom velikim – i sama je milost Božija koja mi je pomogla izvući se otamo, pod sjenom mača, i stići kralju Kastilje.

I kad stigoh tamo, budući došljak u zemlji, kao gost koji traži konaka, istraživah knjige Božije – ne bih li otplatio obvezu svoju – i napisah tumačenje na prve tri knjige: knjigu Jeošuinu¹⁵⁸ – jer me spasi Bog i izbavi me od mača faraonskog, knjigu Sudija – jer ima Boga - sudije na zemlji – da sudi parbu moju i zaštiti me od ruku moćnika i knjigu Šemuel – jer 'Od Boga sam ga tražio'.¹⁵⁹

Sve se ovo zbilo godine 5244,¹⁶⁰ i baš kad htjedoh započeti tumačenje knjige Careva bjeh pozvan na dvor kralja Španije, velikog kralja sve zemlje koji vladaše Kastiljom, Aragonom, Katalonijom, Sicilijom i ostrvima raznim. Dođoh na kraljev dvor – i tamo ostah mnogo vremena. Bog dade te me kralj ljubljaše, a s njim i mnogi ministri – te im služah osam godina. I na njegovom dvoru stvorih blago i čast – dok Tora trpijaše a moje djelo ne napredovaše. Službe radi tuđem kralju zapostavih naslijeđe svoje, kraljeve Jude i Izraela, njihove dogodovštine i životopise –

¹⁵⁷ Hebrejski: *šir ha-šširim* – Pjesma nad pjesmama, jedna od dvadeset i četiri biblijske knjige.

¹⁵⁸ Biblijska knjiga Isusa sina Navina.

¹⁵⁹ Prema Bibliji, I Samuilova 1:20.

¹⁶⁰ 1483-4.

i u godini koja odgovara zbroju slova riječi 'mi-zera Jisrael'¹⁶¹ – 'iz sjemena Izraelovog' – kralj Španije uze cijelo kraljevstvo Granadu, sa velikim gradom Granadom u kom bješe žitelja mnogo.

Tad reče Esav u srcu svome: 'Kako bih mogao zahvaliti svom bogu za veliku pobjedu u ovom ratu? Čime bih mogao iskazati svoju zahvalnost mom tvorcu koji mi je dao u ruke ovaj grad - ako ne podvođenjem pod njegova krila naroda koji ide u mraku, izgubljene ovce Izraela, vraćanjem njegovoj vjeri odbjegli kćeri – ili protjerivanjem iste ispred mog lica u zemlju drugu, ne ostavljajući im mogućnost da se vrate u moju zemlju i pokažu se pred mojim očima'. I tako izađe stvar kraljeva i želja njegova, kao želja Midije i Persije - te svom snagom kraljevstva bi rečeno svim porodicana Izraelovim: 'Ako prihvatite vode krštenja i poklonite se i prostrete pred bogovima naroda, dobro zemaljsko ješćete kao mi danas, i sjedićete u zemlji i baviti se trgovinom u njoj. Ali, ako ne primite i ne prihvatite i ime moga boga ne spomenete, i mom bogu ne poslužite – tad se podignite i izađite iz mog naroda i iz zemalja Španije, Sicilije, Majorke i Sardinije koje su u mojoj vlasti. I za tri mjeseca da ne ostane ništa što se zove imenom Jakovljevim ili imenom Izraelovim, ni jedan djelić njihov u svim zemljama kraljevstva mi'.

Budući da bjeh na dvoru kraljevskom - zavapih k njemu dok ne izgubih glas. Govorih s kraljem dva i tri puta, nadajući se da će se smilovati. Moljah ga: 'Spasi nas, kralju. Zašto činiš tako slugama svojim. Umnoži nad nama namete i dadžbine – i sve što ima daće Jevrejini za zemlju svoju'. I tražah od mojih ljubljenika koji su blizu kralju da posreduju i traže milost za moj narod. I udružiše se i zajedno govarahu kralju hrabro, i tražahu od njega da se povrate knjige bijesa i srdžbe, i da dokine svoju odluku o

¹⁶¹ Numerološka vrijednost pomenutih riječi je 252 – dakle godina 5252. - odnosno 1492.

ukidanju Jevreja. Ali on kao zmija zatvori svoje uši, niti ih je čuo niti im je odgovorio. A kraljica mu s desna, na zlo ga nagovarajući - kao Sotona, upravljajući svim njegovim riječima i svim ovim zbitijem od početka mu - pa sve do kraja njegova. I probasmo - ali nam se ne dade, i ja nemah mira ni odmora - nego govorah, i ne ostah šuteći - ali nevolja, ipak, dođe.

A kada narod doču za ovu zlu stvar - počеше plač i zapomaganje. I u svakom mjestu na koje bi došla riječ kraljeva i njegova zapovijed bijaše Jevrejima žalost velika. I bijaše strah veliki i muka kao porodiljska, kakve ne bi otkad Juda izade is svoje u zemlju tuđu. I rekoše svaki bližnjem svom: 'Budi hrabar i držimo se hrabro za naš zakon i za Toru Boga našega nasuprot glasu bogooborca i bogohulnika i nasuprot neprijatelju koji nam se sveti. Ako nas ostavi u životu - bićemo živi, a ako nas pobije - umrijećemo - ali saveza našeg s Bogom nećemo oskrvnuti, niti će se predati srce naše - nego ćemo ići u ime Gospoda Boga našega'.

I idoše, bez snage, tri stotine hiljada ljudi, i ja među njima, od djeteta do starca, nedonoščad i žene - u jedan dan svi izadoše iz svih zemalja kraljevih kuda ih nošaše vjetar. I izade Kralj njihov pred njima, Gospod na čelu njihovom. I jedan bi rekao: 'ja sam gospodnji' - a drugi bi desnicu zapisao Gospodu.

Neki među njima otiđoše u kraljevstvo Portugal i kraljevstvo Navaru koji im bjehu blizu. I gle, i tamo bjehu tjeskoba i mrak, i nevolje velike ih snađoše: otimačina, uništenje, glad i kuga.

A drugi, opet, odoše vodenim putem, putem voda silnih. Pa i tamo izade im nasuprot ruka gospodnja - da ih pobije i da ih uništi. I mnogi bjehu prodani kao robovi i kao robinje, po svim krajevima zemaljskim. I drugih bješe mnogo, koji se po moru podaviše, potonuše kao olovo u dubokoj vodi. A bješe i onih koji na vodi prođoše vatru - i brodovi im bjehu spaljeni, izade im nasuprot vatra gospodnja.

I na kraju, nikog ne mimoide njegov zao sud: ko bijaše za mač -maču bje i predat, ko za ropstvo – u ropstvo. I priljepi im Gospod kugu, i bjehu priča po svim kraljevstvima zemaljskim. Dok ih od množine ne ostade malo. Kao što rekoše oci naši: 'Pomrijesmo, propadosmo, svi propadosmo.'¹⁶² Neka je blagosloveno ime gospodnje.

Podiže pogled s knjige. Sjena tuge zamutila joj je pogled. Prestade s čitanjem. Zagrla je. Ona mu spremno odgovori. Ubrzo se nađoše u ljubavnoj igri.

¹⁶² IV Knjiga Mojsijeva 17:12.

PJESMA NEPOZNATOG AUTORA (PREUZETA IZ RUKOPISNE PJESMARICE JOSEFA SINA RIBI ELIJAU A HAVILJA, SASTAVLJENE 5661. ili 1899. GODINE U SARAJEVU) U KOJOJ JE OPJEVAN DOGAĐAJ KOJI SE ZBIO RAV MOŠE DANONU I GLAVARIMA SARAJEVSKE JEVREJSKE OPŠTINE, ČETVRTOGA DANA MJESECA MARHEŠVANA 5580. ili 1819. GODINE, A KOJA JE OVDE I NA NAŠ JEZIK, U OSMERCU, PREPJEVANA.

**Ordinaremos un kante,
Kontar kozas de avante,
De loke akapito,
A gran sinjor ke egzistjo,
El ez maestro Rav Danon,
Lifne šemeš šemo jinon.**

**Spjevaćemo pjesmu jednu,
Kazat stvari iz prošlosti,
O onome što se zbilo,
Gospodinu velikome,
Naš Rav Danon – to je on.
Pred suncem mu ime hod'lo.¹⁶³**

**Nunka de el muz ulvidaremus,
Al Djo mucho alavremos,
Por la grande salvasion,
Ke izo a muestra nasion,
Moz eskapo de gran raša,
Šemo a-ra Ruždi-paša.**

¹⁶³ Prema Psalmu 72:17.

**Nikad njega zaboravit,
Nego Boga mnogo slavit,
Velikog spasenja radi,
Što učini našem rodu,
Spasi nas od velzlikovca.
Zlo mu ime: Ruždi-paša.**

**Ja ez savida la mansija,
Ke iva alkansar a la Đuderija,
En tiempo de este kruel,
Enimigo d'Israel,
Se ensanjo komo kulevro,
Jimah šemo vešem zihro.**

**Poznata je ta nesreća,
Zamal' štoj' Jevreje stigla,
U vr'jeme tog okrutnika,
Dušmanina Izraela,
Što s' najedi kako guja,
Ime nek se njemu zatre,
K'o i ime spomena mu.**

**Jair, zad, nisjo, kontenido,
Suma grande a aprometido,
Por akistar este lugar,
Segun uzos del Togar.
Penso pagar su devito,
Kon okasion ke kapito,**

**Osjon, opak, neuk, nadut,
Svotu vel'ku on obeća,
Da dobije ovo mjesto,
Košto j' adet u Turčina.
Ter namisli dug otplatit,
U prilici što s' ukaza.**

**Un varon nisjo i alokado,
Moše Havijo el enkašado,
Dešo a su Le de verdad,
I paso a la Turkidad.
Supito el se esparesjo,
Ki ansi lo meresjo.**

**Čovjek neuk i budalast,
Moš' Havijo, varalica,
Ostavi svoj istin Zakon,
I na tursku vjeru prede,
Tek odjednom nestade ga,
Jer je tako zaslužio.**

**Vistjose ira i sanja,
Komo mala alimanja.
Topo bien la okasion,
Vengarse de muestra nasion,
Dišo: *'Ejos lo mataron
A su nombre aremataron'*.**

**U jed i bijes odjenu se,
Baš k'o neka zla zvijer,
Dobro nađe on priliku,
Osvetit se našem rodu,
Veli: *'Ti su ga ubili,
Ime su mu ti zatrli'*.**

**Si pinso este espino,
Ke su poder ja li vino,
El muj rezjo s'akudjo,
Ke su penser ja s'akumplijo,
Kon envitar alila,
A ċente non azer avela,**

**Tad pomisli taj si trn,
Da je njemu došla vlast,
Vrlo moćnim osjeti se,
Jer mu s' naum ispunio,
Podizanjem lažne tužbe,
Na rod što je bez nepravde.**

**Oker Jisrael kon gran sanja,
Mando por grandes de la kompanja,
I su korona el onrado,
Rav Danon el nombrado.**

**Uništitelj Izraela,
Sred bijesa si velikoga,
Po glavare društva posla,
I krunu im – prečasnoga,
Rav Danona rečenoga.**

**Grito kon ira de krueldad:
*'Enemigos soš de la Turkidad. -
Buen ombre i estimado,
De nuestro santo amado,
Uniko ke el meresjo,
I la verdad konosjo,
Komo vos astreviteš,
I a el deperдитеš?***

**Viknu s gnjevom okrutnijem:
*'Dušmani ste turske vjere,
Dobra čojka i cjenjena,
Našim svecem voljenoga,
Jedinoga što j' zaslužjo,
I istinu štoj' spoznao –
Kako ste se odvažili –
Pa ste njega vi ubili?***

**Non dešo avrieran boka:
'A todos muerte vos toka,
La koza es tan verdad,
Komo el sol en su klaridad.'**
**Bramo komo tigre fuerte:
'Todos mereseš la muerte'.**

**Ne pusti ih ust' otvorit:
'Smrt će vas se svih dočepat,
Toliko je to istina,
Kao sunce u jasnosti'.
Kriknu tad k'o tigar snažan:
'Svi smrt već ste zaslužili'.**

**Munčo fueron atorvados,
Al zindan eran jevados,
Moneda munča sin kantidad,
Ki dar non fue posibilidad,
De el fueron dimandados,
Por ser perdonados.**

**Mnogo su se tu prepali,
U zidan su odvedeni,
Mnogo novca, nebrojeno,
Što se dati moglo nije,
Od njih tad je on tražio,
Kako bi im oprostio.**

**Non kižo el dar sintido,
A la suma ki jan prometido,
A ejos munčo apeno,
Kon feropeja luz enkadeno.
En dija de la olgansa,
Penso azer vengansa.**

Nije htio on ni čut,
Svotu što mu obećaše,
Njih je mnogo on mučio,
U okove njih bacio,
Baš na dan ti od odmora,
Zamislilo da se sveti.

**Haj ve-Kajam Meleh Rahaman,
Baldo pensiero de Aman.
Los Turkos de la sivdad,
Se selaron de su krueldad,
Kontra el se levantaron,
I a los Đidijos asoltaron.**

Živ, Postojan, Kralj Spasitelj,
Amana, On sruši mis'o,
Turci gradski s' razjariše,
Sa njegove okrutnosti,
Protiv njega s' podigoše,
I Jevreje oslobod'še.

**Munčo seja el entasado,
Salijo koza ke non iva pensado,
Todo su saver perdjo,
I a Travnik el fujo.**

Mnogo s' njemu nakupilo,
Mislio što s' nije zbito,
Svu je pamet izgubio,
I u Travnik on pobjeg'o.

Blagosloven da si Ti Gospode Bože naš, kralju svijeta, koji si učinio čuda ocima našim – u dane one, a u vrijeme ovo.

Blagosloven da si Ti Gospode Bože naš, kralju svijeta, koji si nas poživio, održao i doveo do ovog časa.

(Iz blagoslova koji se govore na praznik Purim neposredno prije čitanja *Megilat Ester* – biblijske Knjige o Esteri)

Potez deveti:

Sarajevska megila

Unatoč činjenici da je u tursko vrijeme vezirsko sjedište bilo u Travniku, pretvarajući, tako, ovaj grad u prestonicu Bosna vilajeta (ili upravo zbog toga) - tek najveća, najvažnija i najuticajnija čaršija u cijeloj Bosni bila je Sarajevo, trgovačka i kulturna prestonica provincije, i sjedište najmoćnijih feudalnih porodica. Da li su se age i begovi sklonili od vezira - ili su, pak, sklonili vezira - ili se, možda, vezir sklonio od njih, teško bi bilo razaznati i u zemlji čija je politika razuvidnija od otomanske. Bilo kako bilo, granice između lokalnih feudalaca i predstavnika carigradske vlasti su se znale – što uopšte ne znači da su se i poštovale. Sve je zavisilo od odnosa snaga na terenu – ili, još više, od procjene (često pogrešne) tog odnosa. Po sultanovom fermanu svaki novopostavljeni bosanski vezir na putu za Travnik nije se mogao zadržati u Sarajevu više

od tri dana. U ta tri dana vezir i asker¹⁶⁴ mu sjedili bi u tvrđavi na samom ulazu u grad, dok je grad bio dužan snositi troškove njihova jela i pića, jela i pića njihovih konja, kao i ostatka puta od Sarajeva do Travnika. Pomenuti ferman osiguravao je, osim toga, da se ne samo pri njegovom dolasku u Bosnu - nego i u svakom budućem prolasku kroz Sarajevo vezir ne može zadržati u gradu više od tri dana o trošku građana. Suma vezirske popudbine dijelila se na tri dijela – jednu trećinu plaćali su Jevreji, a druge dvije Srbi (kako su im vrata vojnog i političkog djelovanja bila zatvorena zbog vjerske pripadnosti – pripadnici ovih dviju opština iskazivali su se postignućima u trgovini – i uistinu ove su dvije opštine, srpska i jevrejska, držale gotovo cjelokupnu trgovinu grada). U pinkasu¹⁶⁵ *Svete Opštine Sarajevo, neka je čuva Višnji - Amen*, nalazimo da je 1838. godine Opština platila 900 groša¹⁶⁶ bazarbandžiji¹⁶⁷ Salamonu Josef-Baruhu *'na račun 3333 groša i 13 para što ih dadosmo veziru kao putni trošak prilikom njegova dolaska iz Travnika u Sarajevo'*.

Iz svega rečenog se vrlo lijepo vidi koliko su Sarajlije volile svog vezira i njegovu ordiju, da su našli za shodno da se unaprijed obezbijede da im ne ostane u gostima duže od tri dana – a sve po onoj narodnoj *'svakog gosta za tri dana dosta'*.

Kako se trgovina opredjelila za središte feudalne – a ne za središte centralne moći - to su se i Jevreji, ma koliko da je centralna moć pružala više sigurnosti, ipak radije okrenuli u pravcu *"oligarhijske republike koja hotimice radi sve što vezir neće i ne priznaje njegove vlasti"* – kako je francuski

¹⁶⁴ Turski: *asker* - armija.

¹⁶⁵ Hebrejski: *pinqas* - protokol.

¹⁶⁶ Turski: *guruş* - sitan otomanski novac, jedan groš sadrži četrdeset akči ili para.

¹⁶⁷ Turski: *bezirgan* - trgovac.

konzul David opisao Sarajevo 1808. godine. Drugi francuski izvor iz ovog vremena veli kako je Sarajevo "republika bez poglavara, bez sigurne vlade, gdje niko ne zapovijeda i niko ne sluša – ali se svi slože kad treba ne poslušati vezira".

Godinama su se u Bosnu došavši Jevreji nastanjivali gotovo isključivo u Sarajevu – i to velikom hanu u Sijavuš-pašinoj dairi. A evo kako je došlo do toga da se smjeste upravo u rečeni han: godine 989. po hidžretskom računanju, ili 1581. po hrišćanskom, nekim važnim državnim poslom stigao je u Sarajevo rumelijski beglerbeg¹⁶⁸ Sijavuš-paša 'stari'. U to vrijeme sarajevski Jevreji su živjeli u nekoliko mahala – ali, kako, po autoru sidžila¹⁶⁹ (koji baš i ne može poslužiti kao primjer čovjekoljupca bez predrasuda) 'taj narod bješe prljav (ehli mulevves sahibleri) i nedisciplinovan (ademi tekayyud) – zbog čega mnogo puta prouzročiše požar – te ajani¹⁷⁰ zamoliše rečenog pašu da im učini sevap i izdvoji Jevreje iz muslimanskih mahala. Tad paša odluči da pomogne muslimanima, ali ne htijući istovremeno slomiti srca rečenom miletu,¹⁷¹ po sklapanju jednog sporazuma, naredi da se za Jevreje podigne jedan poseban veliki han koji će biti njegov evladijet vakuf.¹⁷² Tom je prilikom obećao Jevrejima i dozvolu za izgradnju sinagoge' – pa je ubrzo ista i napravljena.

Tek oko dvjesto godina kasnije, na kraju prve polovine 18. stoljeća, odluči nekoliko sarajevskih Jevreja da,

¹⁶⁸ Turski: *beylerbeyi* – beg begova, vojni i civilni upravitelj provincije u Otomanskom Carstvu.

¹⁶⁹ Turski: *sicil* – protokol šerijatskog suda.

¹⁷⁰ Turski: *ayan* – prvak, uglednik.

¹⁷¹ Turski: *milet* (od arapskog *milla*) – narod, ili zajednica koju tvore svi pripadnici određenog vjerzakona.

¹⁷² Turski: *evladiyet vakif* – zadužbina od koje se izdržavaju potomci zavještatelja.

prvenstveno iz trgovačkih razloga, 'siđu' u Travnik. Tad je, valjda, nastala i poslovice *'Ni Travnik no ez el mas minimo lugar'* – *'Nije ni Travnik najmanje mjesto'*. Tako je počeo proces stvaranja malih jevrejskih opština po bosanskim gradovima. No, kako je Sarajevo bilo i ostalo *'ir va-em beYisrael'*,¹⁷³ središte jevrejskog života, političkog i kulturnog koliko i vjerskog - govoreći o svom napuštanju Sarajeva i snalaženju u novom mjestu, običavaju po Bosni raseljeni sarajevski Jevreji upotrebljavati izraz koji je u hebrejskom, inače, rezervisan za napuštanje Zemlje Izrael ili grada Jerusalima: sići. Tako na primjer, reklo bi se *'te i te godine moji roditelji su sišli iz Sarajeva'*, ili *'jedna od prvih familija koje su sišle ovamo...'* - i slično. Život na selu, izvan kulturne matice, nužno je dovodio do većeg uklapanja u način života i nazore mjesnog stanovništva – što su sarajevski Jevreji smatrali asimilacijom. Takav odnos prema životu u unutrašnjosti ovjekovječen je i sarajevskom poslovicom: *'En kazalito medjo Blahito'* – *'Jevrejin na selu – polu-hrišćanin'*.

Bilo kako bilo, godine 5528. od postanka svijeta, koja odgovara godini 1768. hrišćanskog računa, ustanoviše Jevreji Travnika samostojnu opštinu koja imaše svoj hram i groblje koje je otvoreno 1762.

Ima jedna sefardska poslovice koja se dotiče činjenice da se velike radosti ne dešavaju svakog dana - nego samo u posebnim i rijetkim prilikama, koja glasi: *'No ez Purim kada dija'* - *'Nije svaki dan Purim'*. Među sarajevskim Sefardima postoji slična poslovice koja se više dotiče ekonomske pozadine religijskih praznika - a koja glasi: *'No ez Bajram kada dija'* – *'Nije svaki dan Bajram'*. I, uistinu, Bajram je u Sarajevu bio nešto posebno. Prvo, naravno, za muslimane, iz religioznih razloga, a potom i za Jevreje – iz

¹⁷³ Hebrejski: *'ir va-em be-Yisrael'* – doslovno: grad majka u Izraelu; centar tora učenja u dijaspori.

trgovačkih. Kako su mnoge muslimanske radnje bile zatvorene tokom dana, i kako je po jevrejskom zakonu dozvoljeno trgovati sa Jišmaelim u doba njihovih praznika, jer nisu idolopoklonici - ispadao je Bajram izvorom radosti i za Jevreje, jer su mnogi na Bajram pravili sedmičnu ili mjesečnu zaradu. Na Bajram su čaršinlije oblačile najbolje što su imale - i, ovako uređeni i ađustirani, izlazili bi iz svojih kuća u pratnji muške djece - upućujući se prazničkim, mirnim i dobro odmjerenim hodom u jednu od mnogih gradskih džamija. Sve džamije, kako male mahal-ske - tako i velike čaršijske, bivale bi ukrašene bezbrojnim kandiljima i zelenim barjacima protkanim srmali koncem s kojih se čitao osnovni nauk Islama: *'Nema bogova osim jednog Boga, i da je Muhamed Njegov rob i poslanik'*. Mirisi ukusnih jela koje su spravljale vrijedne domaćice, širili su se gradom budeći apetit prolaznika, kao nijemi svjedoci prazničnosti prilike. Svakog Bajrama grad se punio svijetom iz provincije koji je dolazio sa željom da barem praznike provede kao gradska gospoština - ili, njihovim jezikom rečeno, *'k'o sav svijet'*. U najboljoj robi šetuckali bi čaršijom tamo i ovamo, čineći se, putniku namjerniku, kao besposleni. Istini za volju, ova posjeta čaršiji bila je za njih jedan od važnijih, ako ne i najvažniji posao u godini. Od jednog do drugog Bajrama nalazili bi se u gradu da vide dokle su uznapredovali prijatelji, a dokle (što je još važnije) neprijatelji, da pokažu (e ovo je najvažnije) dokle su sami stigli - pa taman nemali šta jesti već o izlasku praznika. Dolazili su da održe stare ugovore¹⁷⁴ i naprave nove, da obezbijede mušterije za ono što imaju da prodaju ili što će, inšallah,¹⁷⁴ imati; da razuvide ko ima ćerku - a ko sina; da kupe ćerkicama minđuše - *'nek' znaju djeca da je Bajram'*, da čuju ko je umro - a kome se rodilo. Sa svom je ovom svjetinom, naravno, bilo potpuno nemoguće proći Saračima - a o ulasku u harem¹⁷⁵ Begove

¹⁷⁴ Arapski: *inša'alla* - ako Bog da.

¹⁷⁵ Turski: *harem* - zabranjeno, dio džamijskog dvorišta u kome su sahranjeni gradski ili mahalski prvaci.

džamije nije trebalo ni misliti. Sarajlije su u dane praznika više voljeli klanjati u svojim mahalskim džamijama – i u čaršiju se nisu spuštali prije ićindije.¹⁷⁶ 'Nek vide malo i seljaci', govorili su – 'ja sam tamo svaki dan'. Tako su se oni koji nisu bili važni i nije im se čuvalo mjesto činili važnim u tuđim, a bogami i u vlastitim očima. Oni, pak, koji su imali obezbjeđeno mjesto nisu bili tako brzi da od njega dignu ruke. Najvideniji su dolazili među posljednjima, i smještali se u prve safove¹⁷⁷ - svaki od njih znajući, jednako kao i ostatak čaršije, gdje mu je tačno mjesto, kao da je tamo rođen. Ti su džamijski safovi došljacima bili pokazatelji trenutnog odnosa snaga u gradu – a samim tim i u cijelom vilajetu. Onaj ko bi se obogatio ili orodio s nekom boljom porodicom – takom bi se pravilo mjesta sprijeda. Bilo je i onih mala razuma a velike mašte, kojima je nedostajalo kućnog vaspitanja što su onda nadoknađivali viškom visokog mišljenja o sebi i svom mjestu na društvenoj ljestvici. Ti bi se upućivali na mjesta čuvana ajanima i ulemi, ali ih narod nije puštao da prođu - pa bi tako ostajali na mjestu na koje ih je stavljao nevidljivi duh narodnog suda.

Gazi-Husrev-begova džamija, smještena u srce čaršije, najljepša je džamija cijelog Sarajeva, a po Sarajlijama i svog vilajeta. U poređenju sa Begovom džamijom, kako su je čaršinlije zvali od milja, čak se i Careva džamija činila malom i nevažnom.

Narod to objašnjava ovako: turski carevi imali su adet¹⁷⁸ da u svim gradovima novo-osvojenih pokrajina izgrade velelepnu džamiju. U isto vrijeme, takav je bio red, i novopostavljeni upravnik pokrajine i sam bi se posvetio izgradnji džamije, kao znak zahvalnosti Bogu i sultanu za povjerenje koje su mu ukazali dodjeljivanjem upravničke počasti. Naravno nije dolikovalo da se njegova džamija nosi s carskom, nego bi trebala biti skromnija niža i manja.

¹⁷⁶ Turski: *ikindi* – popodnevna molitva u Islamu.

¹⁷⁷ Turski: *saf* - red.

¹⁷⁸ Turski: *adet* – običaj.

Mnogo puta se dešavalo da je upravnik provincije vodio brigu o gradnji obiju džamija – samo što je jednu gradio iz beskrajne hazne sultanove, a drugu o svom trošku i iz svog džepa. Legenda veli da je tako bilo i sa Gazi-Husref-Begom. U srcu čaršije, u samom njenom bilu, počeo je graditi veličanstvenu zgradu o carskom trošku, dok je s druge strane Miljacke počeo s izgradnjom druge džamije, umjerenije i skromnije, u svoje ime i "za svoj hator"¹⁷⁹ Gazijini neprijatelji, a ko od velikaša nema neprijatelja, koji su želili smanjiti njegov uticaj na Porti, jednom doušiše sultanu da Gazija od njegovih para pravi velelepnu zgradu u svoje ime, a da mala džamija, što je pravi o svom trošku, nosi carsko ime. Čuvši to sultan se razbjesni - pa, kako to već obično sultani rade, umjesto da provjeri stvar, posla Gaziji u Sarajevo odluku koja se sastojala od jedne jedine rečenice – *'Tebi moja, meni tvoja džamija'*. Gazija je odmah razumio da je pismo plod predanog rada njegovih dušmana, ali kako je dobro poznao prirodu vlasti, znao je da je jedina stvar bolja od bivanja spomenutim pred sultanom na dobro – biti nespomenut uopšte. Kako mu je bilo jasno da bi insistirajući na svojoj nevinosti mogao samo još više razbjesniti sultana, odluči da ne odgovara na lažnu optužbu, sve u nadi da će sultan zaboraviti, a da će se onda on, Gazi-Husrevbeg, tako se zakleo mezarom¹⁸⁰ svoje majke i svojim sevapima u Alahovim tefterima, pobrinuti za svoje neprijatelje, čuvajući im glavu, baš kao i oni njegovu. Kako se carska ne poriče, izvorna carska džamija postade Begovom - a ona druga, manja i s one strane rijeke, postade i ostade Carevom. Kad je jednom zgodom, tako nastavlja legenda, sultan (ne kaže se koji) bio u Sarajevu, začudio se kako može biti da je Begova Džamija veća od Careve. Gradski ajani i ulema objasniše mu šta se desilo - pa on, ne želeći ni da pokuša da napravi nemoguće, jer još se nije rodio ko je ljudima

¹⁷⁹ Turski: *hatir* - volja, naum.

¹⁸⁰ Turski: *mezar* - grob.

jezik ispravio, ne naredi da se džamijama vrata izvorna imena, nego zapovijedi da se minaret Careve džamije dogradi dok se ne izdigne nad minaretom Begove, pokazujući svojom visinom ko je gazda. Rečeno – učinjeno. Tako i dan danas centralna džamija u Sarajevu nosi ime Gazi-Husref-Bega, dok je minaret Careve nadvisuje stasom.

Cjepidlački nastrojena istorija ni ovde ne daje za pravo narodu. Istorijski, Careva džamija je dobrih stotinjak godina starija od Begove, i sagrađena je do saraja, dvora, po kom će grad kasnije dobiti i ime. Gazi-Husref-beg nije bio prvi upravnik provincije i nema nikakve veze sa gradnjom Careve džamije. Današnja čaršija i u njoj Begova džamija plod su kasnijeg razvoja grada.

Bilo kako bilo, ovog Bajrama, kao i svakog prethodnog, Begova džamija bila je premalena da prihvati sve dovađžije. Klanjalo se na sofama,¹⁸¹ kao i u haremu - gdje su već od juče prostrte asure. Upućeniji, koji su znali šta ih u haremu čeka, nosili su od kuće ko serdžadu,¹⁸² a ko pustećiju.¹⁸³

Domaći hrišćani u ovakvim su prilikama nastojali da se sklone s očiju objesnim begovima i agama i više nego što su to inače činili. Nikad nisu znali otkud će ih snaći ponižavanje ili nepravda. Dobru se nisu nadali. Barem ne s te strane. Srpski trgovci, s druge strane, nisu se žalili na praznički utržak, a nisu se ni mnogo sklanjali. Oni su se, posebno najbogatiji među njima, sa begovima i agama odlično slagali – a, kako sve ima svoju cijenu, često su ih i pred Portom pravdali kad bi se zlostavljana hrišćanska raja potužila na zulum lokalnih zemljoposjednika. Nisu samo trgovci bili spremni poreći nepravde i nasilje nad svojom

¹⁸¹ Uzdignuti dio pred džamijom s obje strane ulaza.

¹⁸² Turski: *seccade* – mali ćilim na kome se klanja.

¹⁸³ Turski: *pî steki* – ovčija koža.

braćom u zakonu – nego i visoko sveštenstvo, mahom grčko, fanariotsko, koje je bosansku eparhiju kupovalo za pare – i kasnije se posvećivalo prvenstveno višestrukom vraćanju uloga. Nije bilo istine koju nisu bili spremni poreći i nije bilo laži koju nisu bili spremni potpisati i svojim pečatom poduprijeti samo da bi očuvali dobre odnose sa samovlasnim zemljoposjednicima.

Među svim ovim domaćim našao bi se i pokojni gost sa strane, trgovac iz Dubrovnika ili Splita, ili iz još udaljenijih kršćanskih krajeva. Kad bi se sreli dvojica zapadnjaka pohitali bi da iskažu zahvalnost Bogu što su rođeni u svom zakonu - a ne u ovom zaostalom i nerazumljivom istočnjaštvu. Muslimanski svijet je takve goste sa zapada pratio pogledom sažaljenja i prezira, idolopoklonici koji su odbijali božansku poruku. Tako su dva svijeta prolazila jedan kraj drugog, svaki zadovoljan svojim dijelom, svaki siguran u svoju istinu - i svaki čuteći sažaljenje zbog zaostalosti onog drugog.

Treći svijet, sarajevski Jevreji, pretpostavljali su otvaranje radnji šetanju čaršijom. Na koncu nije bio njihov praznik, i ako krenu zatvarati na sve tuđe praznike redom, nisu imali rašta ovamo ni dolaziti.

Na Bajram 1819. Moše Havijo, dotad sasvim običan i prosječan mladić koji ni u čemu nije stršao među svojim istovjernim vršnjacima, prekrši rečeni jevrejski običaj nevođenja tuđe brige. Sve je počelo bezazlenom šetnjom kroz čaršiju i upijanjem praznične atmosfere. Dojmila ga se javnost svetkovine – pa je stade upoređivati sa skromnim i od pogleda skrivenim jevrejskim svetkovinama. Osjeti se uskraćenim. Uskraćenim za javnost, za opštost. Nikad nije u tolikoj mjeri osjetio u kojoj mjeri je zapravo bio stranac u zemlji u kojoj se rodio i u gradu u kom se rodio. *Nikad nigdje drugo nisam bio – pomisli – a ovde sam kao u gostima.* Odjedanput postade svjestan jevrejskog stranstvo-

vanja u svijetu, i svog vlastitog stranstvovanja u sklopu opšteg jevrejskog. *Moj praznik nikada neće biti javni praznik... Naši su praznici kućni. Mi smo gospodari samo u našim kućama. Ulica je tuđa. Mi smo u gostima. I ovdje – i svugdje drugo. Stranci. Drugačiji i odvojeni. Oni ratuju, osvajaju, ginu, robe, ruše, grade – a mi trgujemo i molimo se Bogu.* U trenutku sagleda sav svoj budući život. Radio je s ocem u trgovini – i svi su izgledi da će ga naslijediti u poslu. *Svaki musliman može promijeniti svoju sudbinu – prođe mu kroz glavu. Iskazati se u ratu i dobiti timar, napredovati u vojsci, ili u upravi. Jevrejini može biti trgovac – u boljem slučaju, zanatlija – u gorem. Može postati i haham... To je znači to - zaključiti. Moj je život gotov i prije nego što je počeo. Moja vjera odlučila je za mene sve. I šta mogu i šta ne mogu...*

Odjedanput osjeti nadljudski poriv da se osjeti, barem na trenutak, dijelom većine. Da vidi kako je to kad si isti kao i svi ostali. Nošen snažnim unutrašnjim vjetrom uđe u džamijski harem. Probijao se kroz svijet, ljubomorani na pompeznost i javnost njihova slavlja, zavideći im zbog njihovog društvenog položaja i tugujući nad ograničenjima koja su sputavala njegove mogućnosti. Mogućnosti koje je samo slutio – jer do sad nikad nije ni razmišljao čim bi se sve mogao baviti, i šta bi sve mogao biti da nije ono što je... Među Turcima odskakao je kako tenom – tako i robom i držanjem. Sav je njegov izgled odavao Jevrejina – pa se svijet stade obrtati i gurkati, prateći ga pogledima. On to i ne primjeti. Bio je previše obuzet vlastitim mislima. Krupnim koracima kročio je haremskom kaldrmom od jednog ulaza ka drugom. Nije gledao svijet – nego sebe unutar svijeta.

Jedan mladi derviš koji i sam nije pretjerano poznavao čaršijski red da bi ga pojava nevjernika u džamijskom haremu iole zbunila osjeti kako ga Mošeova odsutna pojava privlači neodoljivom snagom. Ne znajući kako drugačije da

započne razgovor izvadi lulu iz pojasa, napuni je duvanom – pa mu pristupi s pitanjem:

- *Imaš li vatre?*

Moše, koji do sada derviša nije ni primijetio, pruži mu čakmak, uz kratko i otsječno *bujrum*.

- *Hvala* - odgovori derviš paleći lulu, pa odmah nastavi – *ti si jel'de Jevrej?*

Moše je bio zbunjen pitanjem. Jeste, Jevrej je – ali baš nije tražio da ga u ovom trenutku neko na to podsjeti. Baš sad kad se poigravao s mišlju kako bi bilo kad mu na čelu ne bi pisalo ko je i šta je. Kad ne bi bio obilježen i drugačiji.

Derviš pokuša zapodjenuti razgovor s druge strane:

- *Vi, ono, jel'de, ne prifatate Muhameda alejhiselama?*¹⁸⁴

- *Mi imamo Mošea.*¹⁸⁵

- *To je k'o biva Musa. Imamo ga i mi. I njegov, i Dauda,¹⁸⁶ i Sulejmana.¹⁸⁷ Mi hi sve priznavamo – i vaše poslanike - i vjerovijesnika kršćana, Isa Pegambara,¹⁸⁸ ruhullaha¹⁸⁹ - i poviše svijju Muhameda resullaha,¹⁹⁰ krunu poslanstva i posljednjeg vjerovijesnika.*

Posmatrao je derviša prodornim pogledom dok se u njemu odvijao unutrašnji monolog: *Gledaj, nisam ni dva trena sastavio među njima - i već se postavilo pitanje vjere. Džaba, vazda drukčiji. Obilježeni. A i oni zapeli za Muhameda, prorok pa prorok - a mi zapeli nije pa nije. Kao malo je proroka u Tanahu. Jedan prorok manje-više, pa živi kao...*

¹⁸⁴ Arapski: *'aleyhi selam* – mir s njim.

¹⁸⁵ Hebrejski: *Moše* – Mojsije.

¹⁸⁶ David.

¹⁸⁷ Šelomo, Salamon.

¹⁸⁸ Persijski: *peygamber* – nosilac božanske poruke.

¹⁸⁹ Arapski: *ruhullah* – bogom-poslani duh, kuranski eufemizam za Isusa.

¹⁹⁰ Arapski: *reşulu-llah* – Božji poslanik.

svijet i sa svijetom. Sve bi čovjek svoje mogao sačuvati i jezik, ni ovi ovde muslimani nisu govorili arapski, i običaje – samo prihvatiš da je i Muhamed prorok – i sva su ti vrata otvorena. – Dervišu, pak, odgovori:

- *A što bi ga prifat'o?*
- *Kako zašto? Zato što ga je Bog posl'o. Čuj zašto – stade se derviš iskreno čuditi - da bi, odmah, nastavio pomirljivije - Ma, slušaj, da ti pravo kažem, ja ti ne znam puno o svemu tome. Ja sam ti novi u tekiji.¹⁹¹ Otkako učim sa šejhom,¹⁹² evo šest mjeseci, mnoge su mi stvari jasnije. – Al' još sam ja daleko od tog da bi mog'o nekom objašnjavat'. Ako hoćeš, ja te mogu povest šejhu - on će ti belčim¹⁹³ znat' odgovorit' na sva tak'a pitanja.*

Moše osjeti kako ga obuzima neki do tad nepoznat mu nagon da uzme svoju sudbinu u svoje ruke, da učini nešto nepredvidljivo, veliko, novo. Da izađe iz anonimnosti na koju ga je osuđivala pripadnost Jevrejstvu, da kroči u veliki svijet. Odjedanput više nije čuo ni onaj unutrašnji glas koji ga je uvijek podsjećao šta se od njega očekuje a šta mu je zabranjeno. Nije mogao procjeniti da li ga je sam isključio – ili je nestao sam od sebe. Bilo mu je novo to osjećanje da mu ništa u njemu više ne govori šta i kako. Kao da mu je neko skinuo veliki kamen s vrata. Derviševa prostodušnost i očigledna nedoraslost zadatku još ga više opustiše. Bez mnogo razmišljanja prepusti se dervišu, koji je u neizmjer-noj radosti što nevjernik, evo, već popušta skakao kao malo dijete, započinjući razgovor o sto i jednoj stvari.

- *Ja se zovem Bahrudin. Nisam dugo u tekiji. Jah, to sam ti već i rek'o. Nisam dugo ni u u gradu. Šejh je,*

¹⁹¹ Turski: *teki* – derviško sastajalište.

¹⁹² Arapski: *šeyh* – starac, starješina derviškog tarikata.

¹⁹³ Turski: *belkim* – valjda, vjerovatno.

vidićeš, plaho učevan. Učio je u Istambulu, a poslje i u Al-Ahazaru. Htjeli su da ostane tamo i podučava hadis,¹⁹⁴ al' on je više volio Bosnu. Zamisli: Al-Ahazar. On ti je bio i na hadžu, u Meki i Medini, pa u Bagdadu i Damasku i u Konji đe je učio tesavuf.¹⁹⁵ A ti, zaboravih te i pitat', kako si rek'o da se zoveš?

- Zovem se Moše, Moše Havijo – odgovori Moše, pomalo nesiguran u jeziku zemlje.
- Moše – znači istō k'o Musa alejhiselam essalatu weselam. I on je bio musliman. Isto k'o i Ibrahim¹⁹⁶ i Jakub¹⁹⁷ i Ismail¹⁹⁸ i Ishak.

U razgovoru koji bi se prije mogao nazvati Bāhrudinovim monologom stigoše i do tekije.

- Vidi kol'ko pričamo, vrijeme prođe, aman k'o rukom odnešeno. Ovo ti je naša tekija. Nije vel'ka, jer nas više zanima drugi svijet, a ne prolazne dunjalučke stvari.

Derviš otvori kanat,¹⁹⁹ uđoše – avlija je bila prazna, ali se iz tekije čuo potmuo, siguran i snažan glas sastavljen od mnogih muških glasova koji učahu.

*Estagfirullah, estagfirullah, estagfirullah
min kulli zenbin we-etubu ilejh...*

|||

- Ovo je tevba-dova, koja se uči prije zikra,²⁰⁰ objasni Bahrudin – kao da je Moše uopšte znao šta je to zikir, i

¹⁹⁴ Arave: *hadit* - islamska usmena tradicija.

¹⁹⁵ Arapski: *tesawuf* - sufizam, islamski misticizam.

¹⁹⁶ Avram.

¹⁹⁷ Jakov.

¹⁹⁸ Jišmael.

¹⁹⁹ Turski: *kanad* – krilo dvorišnih vrata.

²⁰⁰ Turski: *zikir* – zazivanje božanskih imena, derviški ritual.

... kao da imena stvari objašnjavaju njihovu prirodu, *došli smo baš na vakat, i ovdje su završili sa klanjanjem sabah-namaza*²⁰¹ - i samo što nisu počeli sa zikrom.

Obojica se izuše i stupiše u tekiju. Moše je oponašao Bahrudina, ne pitajući ništa i ne trudeći se mnogo da razumije. Činio se hipnotisanim. Tekija je bila mala – a derviša mnogo – pa su se zbili u polukružne safove nasuprot šehu koji je sjedio u mihrabu,²⁰² okrenut licem prema dervišima. Između šeha i derviša bilo je ostrvce slobodnog prostora – i Bahrudin, vođen svojom seljačkom naivnošću, krenu upravo ka tom proplanku usred šume derviša, htijući se smjestiti, zajedno sa svojim gostom, baš preko puta šeha. Nije se radilo o oholosti. Bahrudin nije trčao za počastima. – Upravo suprotno, bio je vrlo jednostavan, i ako se nečim ponosio bile su to upravo ta jednostavnost i seljačka neposrednost za koje se zakleo da će ih sačuvati i u čaršiji u kojoj su, po njegovom sudu, ljudi bili toliko opterećeni redom i pravilima, međusobnim odnosima, takmičenjem, strahom i sumnjom da su mu se nekad činili kao hodajući zindani.²⁰³ Jednom je rekao šehu da ne shvata što će u gradu zatvor - kad ionako svi žive kao u zatvoru. Zatvor je prijetnja na selu gdje ima slobode, gdje se diše punim plućima, gdje se ljudi ne opterećuju svojim odnosima – ali u gradu – u gradu je ionako svak svoj zindan. *E moj, Bahrudine, nedo ti Bog da okusiš malo zatvora – vidio bi ti da i od goreg ima gore. Teško je napraviti bolje – a goremu niđe kraja nema. Dan u zindanu – pa da vidiš kako bi ti nedostajala čaršija, i ljudi i sloboda njihovih stega. Probijajući se polako prema odabranom mjestu Bahrudin je razmišljao: eto him čaršije – pa nek u njoj prave red, kol'ko je ko važan, bogat, pametan... Ovo*

²⁰¹ Turski: *sabah-namaz* – jutarnja molitva u Islamu.

²⁰² Arapski: *mihrab* – ovalno udubljenje u zidu džamije odakle imam predvodi skupnu molitvu.

²⁰³ Turski: *zindan* – zatvor.

nije ljucko – ovo je Božije. Ovo je tekija. Tekija je Božija – a po Islamu Bog je Jedan, Jedini, Sveznajući, Svemoćni – i pred Njim smo svi jednaki u svojoj nemoći i privremenosti. – Haman k'o mravi. Baš tako, k'o mravi. Možemo mi, kad smo sami sa sobom, k'o recimo u čaršiji, napraviti neki naš lični dogovor kom je mravu šta radit', koji je mrav kol'ko važan u mravinjaku, koji kol'ko domeće opštem dobru i slično – ali ovdje u tekiji, baš k'o u planini, ljucki zakoni ne važe. Vel'ki Bog gore – a mi dole, mali i isti. Pa i šeh je prič'o kako na Čabi i najbogatiji i najsiromašniji imaju po jedno platno u koje se zamotaju, i svi stupaju zajedno, bez razlike, isti pred Bogom. Sprva, prisutni nisu razumjeli gdje su se uputila dvojica novopridošlih, ali kad uvidješe da su naumili da se smjesete na središnje mjesto nasuprot šehu počeše da ih pitaju očima i pokretima: 'gdje ste vi krenuli?' – ali je Bahrudin na sva ta nijema pitanja odgovarao pokazujući glavom na Mošea što je, kao, trebalo da znači: 'pa zar ne vidite da sam s njim' – a ko je bio taj s kojim je bio Bahrudin, i zašto bi njemu priličilo baš središnje mjesto – to niko nije znao. Unatoč činjenici da bi po odijelu, fesu i držanju izvan tekije svako odmah shvatio da se radilo o Jevrejину – pojavljivanje Jevrejina u tekiji je bilo neuobičajeno i neočekivano do nezamislivosti - tako da niko nije primjetio očigledno. Svima je samo bilo jasno da se dešava nešto nesvakidašnje. Šta, niko nije znao baš najbolje objasniti – ali su se svi razmicali i pravili mjesto Bahrudinu i neznancu - dok se obojica, konačno, ne smjeste u prvi saf nasuprot šehu, kome nije trebalo da pogleda Mošea dva puta i shvati da je Jevrejin. Osmjehom koji je odavao učitelja zadovoljnog učenicima koji dobro sprovode u djelo naučeno, šeh poče učiti:

*Bismillahi rrahmani rrahim.*²⁰⁴

²⁰⁴ Uvodni stih u svaku kuransku suru: U ime Boga milostivog i milosrdnog!

Malo po malo i ostali se pridružiše njegovom melodičnom učenju:

*Elem nešah leke sadrek,
We we-d'ana anke wizrek,
Ellezi en kada zahrek,
We refeana leke zikrek,
Fe inne me'al 'usri jusren,
Inne me'al 'usri jusra,
Fe iza feragte fensab,
We ila Rabbike fergab.²⁰⁵*

*Bismillahi rrahmani rrahim.
Qul huwe-llahu ehad.
Allahu ssamed.*

*Lem jelid we-lem juled,
We-lem jekullehu kjufuven ehad.²⁰⁶*

Nakon što su nekoliko puta ponovili istu suru,²⁰⁷ počеше salavate zazivajući božanski blagoslov na Muhameda njegov rod, prijatelje i sljedbenike.

²⁰⁵ Kur'an, Sura XCIV - Al-Inširaḥ (u prevodu Besima Korkuta):

U ime Boga milostivog i milosrdnog!
Zar grudi tvoje nismo prostranim učinili,
I breme tvoje s tebe skinuli,
Koje je pleća tvoja tištilo,
I spomen na tebe visoko uzdigli!
Ta, zaista, s mukom je i last,
Zaista, s mukom je i last.
A kad završiš molitvi se predaj,
I samo se Gospodaru svome obraćaj!

²⁰⁶ Kur'an, Sura CXII - Al-Ihlaṣ (u prevodu Besima Korkuta):

U ime Boga milostivog i milosrdnog!
Reci: 'On je Allah - Jedan!
Allah je Utočište svakom!
Nije rodio i rođen nije,
I niko Mu ravan nije'.

*Allahume sali we-selim sejjidina we-nwbiina
Muhammedin...*²⁰⁸

- *Evo, sa's vidit'* – promrmlja mu Bahrudin na uho –
sa'će spomenut' sve pegambere redom.

*... we-Ibrahime, we-Musa, we-Isa...*²⁰⁹

Mošeova osjećanja su se miješala i smjenjivala. Osjećaj odbijanja preplitao se sa osjećajem privlačnosti, a radoznalost sa strahom. Postepeno taj je strah ponajviše postajao strah od sebe samoga. Derviši mu uopšte nisu izgledali kao neko koga bi se trebalo plašiti – i i to saznanje ga je plašilo.

Šeh poče sa zikrom.

*Subhanel-lahi we-bi hamdihi subhane-lahil-azim.
Estagfirul-lahе we-eteбу ilejh.*²¹⁰

Moše zatvori oči usresređujući se na šehov hipnotizirajući glas. Malo po malo, primisli mu sasvim iščezoše ostavljajući na djelu samo njegovu čula.

Derviši zatvoriše alku, okrećući glave na desno i nalijevo, sve brže i brže, i recitujući u istom ritmu:

*La illahe ilAllah, la illahe ilAllah, la illahe ilAllah, la
illahe ilAllah, la illahe ilAllah, la illahe ilAllah, la
illahe ilAllah...*²¹¹

²⁰⁷ Arapski: *sura* – poglavlje Kur'ana.

²⁰⁸ Arapski: Bože moj, milost i mir gospodinu i vjerovjesniku našem Muhamedu...

²⁰⁹ Arapski: I Ibrahimu, i Musi i Isi...

²¹⁰ Arapski: Slava Bogu i Njemu hvala, slava Bogu veličanstvenom. Molim Boga da mi oprost, i Njemu se kajem.

Slušajući ih zatvorenih očiju, i Moše poče njihati glavom predajući se njihovom zanesenom učenju. Spona između razuma i čula gubila se sve brže. Derviški zikr ga je opčinio u potpunosti, prazneći njegov um od svih primisli koje su ga opterećivale sedmicama i mjesecima. Odjedanput osjetio se slobodan i lagan – kao da je neko uklonio kamenje koje mu je pritiskalo dušu, oslobađajući je i omogućavajući joj da se uzdigne iznad svakodnevnih strahova, razočarenja i ograničenja. Odjedanput poče gubiti i svijest o čulima. Nesvjestan derviških glasova usresredio se na osjećaj gubitka granica koje su ga djelile od ostalih – i osjećajući se sigurnim i zaštićenim, nekako kao da i nije zasebno biće – već radije dio nečeg velikog i neodređenog, moćnog i sveobuhvatnog...

Bahrudinove riječi ga trgnuše iz transa:

- *Sa'će počet' s ilahijama – to su pjesme koje slave Boga. Pjevaju se na arapskom il' turskom, ima hi i na bosanskom – čućeš.*

Uto se začu potmulo trbušno pjevanje.

Za Te ljubav obuze me,
Tebe trebam samo Tebe,
Danju noću samo gorim,
Tebe trebam samo tebe.

Nit bogatstvu radujem se,
Nit nemanjem teretim se,
Tvojim aškom utješim se,
Tebe trebam samo tebe.

²¹¹ Arapski: Nema boga osim jednog Boga.

Ljubav za Te obuze me,
Aška more proguta me,
Moći svojom ispuni me,
Tebe trebam samo Tebe.

Potrgaću sve okove,
Prohodiću lud planine,
Na te mis'o obuze me,
Tebe trebam samo Tebe.

Kada bi me i ubili,
Moj pepeo razasuli,
Krik pepelča bi začuli,
Tebe trebam samo Tebe.

Junus ti je moje ime,
Od iskona već boli me,
S oba svijeta jedno htijenje,
Tebe trebam samo Tebe.

Ilahija ga umiri. Crpila je iz njega višak snage s kojim ga je ostavio zikr. Nastavi slušati derviško pjevanje zatvorenih očiju - da ih ne bi vidio, i da ne bi vidio da li ga gledaju, ne želeći da bilo čemu dopusti da se smjesti između njega i njihove pjesme. Ilahije su se smjenjivale jedna za drugom, Smiren i opušten zaspao dubokim snom iz koga ga trže tek po pijetlova sutradan ujutru.

“Poturica gori od Turčina”

Bez obzira na to da li su poslovice posljedice istorije, ili je istorija posljedica poslovice - ili, kao što se već često dešava, ima istine i u jednoj i u drugoj tvrdnji – tek ono što se kasnije desilo s Moše Havijom, kojeg od onda sarajevski Jevreji rijetko pominju a da njegovom imenu ne dodaju poštapalicu *ansi tenga negro mundo – tako završio u crnom svijetu*, lijepo potvrđuje rečenu poslovicu. Rečeni Moše Havijo, za kog još vele da bi mu ime Esav bolje pristajalo, postao je mešumad - Jevrejin koji je *'prómijenio zakonom'* i *'postao Turčin'*. Bilo je onih koji su tvrdili da je bio zaljubljen u pašinu kćer koju mu nisu htjeli dati dok ne promijeni zakon. Drugi su, opet, držali da je bio neuračunljiv i lud, te da je sreća *'što smo ga se kutarisali'*, osiguravajući da *'ni Turci neće od njega viditi haira'*. Treći, oni koji su ga najbolje poznavali, njegove komšije i drugovi iz maldara,²¹² govorili su da je bio čovjek zao kome su oduvijek pare i moć bili najvažnija stvar na svijetu. Zaklinjali su se da nikad nije birao sredstva, da je varao, tukao i plakao naizmjenice – samo da bi sproveo vlastiti naum. Nakon što se poturčio, njegova majka je povjerila najužem krugu prijateljica da je otkako ga je rodila - *'a bolje bi bilo je da je rodila kamen – mogla bi njime poklopiti kupus'* uvijek imala *'nekakav strah od njega'* – *'a kako bi se mater mogla bojati sina'* – pitala ih je – *'osim ako to i nije bio sin – nego neki, Bože mi oprost, zloduh koji je uzeo dušu pravog djeteta i uselio se na njeno mjesto'*. Rekla im je i da *'nikad nije imala mira kad je ostajala sama s njim u kući'*. Sve je to, naravno, ispričala samo najboljim svojim prijateljicama, koje su to, opet, prenijele samo naj-

²¹² Ladino: *maldar* – osnovna škola.

najbližim. Dok na kraju, po onoj *'kol Jisrael haverim'* – *'sav Izrael su jedni drugima prijatelji'* - već koliko sutra cijeli grad nije znao sve pojedinosti priče, a i mnoge nove.

Sarajevski haham-baši, e-haham a-kolel, savršeni mudrac, Moše Danon, koji je zajedno sa ostalim Jevrejima došao izjaviti saučešće porodici koja je sjedila u žalosti pridržavajući se svih žalobnih obreda koji su na snazi kad neko smrću izgubi ovaj svijet – jer *'Moše je izgubio oba svijeta'*, u svojoj deraša napomenuo kako su mudraci, neka je njihova uspomena na blagoslov, rekli da niko ne griješi bez da ga zaposjedne duh gluposti, znači dok ne poludi. Rekao je to s ciljem da umiri roditelje, znajući da će im lakše biti živjet s mišlju da im je sin pobudalio – nego da je izdao Boga i Zakon. Istovremeno, znajući da su nevolje Izraela duševna hrana za otpadnike – čim je napustio kuću Havijovih, napisao Travničanima ovako:

'Svetoj Opštini dobrih ljudi koji revnuju za Zakon i uče ga, milosrdnim Jevrejima koji su u Travniku - da se pripaze od otpadnika, nek bi mu se skratili dani, i neka nestane iz Izraela njemu podobnih, koji se sada prozvao Ahmed, koji je napustio Božiji Zakon i Zajednicu Izraela – a koji se, po savjetu svog zlog srca, zaputio iz Sarajeva u Travnik, ne bi li kako bio bliže sjedištu moći, zbog čije primamljivosti je i pljunuo na Zakon koji nam je dat na Sinaju – i gdje će, sva je prilika, opanjkavati narod Izraela'.

Na koncu ovih opštih objašnjenja koja im nije morao ni slati – jer će ih saznati, ako već nisu, i bez njega – haham dodade i par slova koja su sadržala njegovu stvarnu poruku travničkoj opštini: alahičko uputstvo. Kako se radilo o posebno osjetljivoj stvari, jer prokletnik je sada, kao jedan od njih, mogao računati na podršku turskih vlasti, haham ne

napisa presudu na dugo i na široko – nego je cijelu saže u osam hebrejskih slova koja tvore četiri hebrejske riječi:

ajin,
reš-mem-bet-mem,
ajin-zajin,
jud.

Rečena slova haham rasporedi oko svog potpisa – tako da su se neupućenom još mogla činiti kao puki ukras. Računao je da će Travnički Jevreji pismo čitati između redova. Uputu vjerovatno i sami očekuju, a čak i da je ne očekuju – ako ništa začudiće se da im haham-baši piše puke novosti, pa će početi tražiti dublje značenje pisma. Navikli su da tako čitaju – i mogao je na to računati. S druge strane, što se tiče onih koji nisu Sinovi Savéza, opasnost je bila smanjena gotovo do nepostojanja. Čak ni osoba vična hebrejskom jeziku i pismu nije mogla razaznati skrivenu poruku. Prvenstveno zbog skraćenica, dvije od četiri riječi bile su samo naznačene prvim slovima – a i zbog činjenice da čak i dešifrovana poruka nije sadržala drugo do li tehničku uputu na određeno mjesto u jevrejskom zakonu. Držao je da mu od osobe koja bi bila u stanju rastumačiti ovakvu poruku ne prijeti nikakva opasnost – jer očigledno radilo bi se o nekome ko je učen jevrejskom zakonu – a takav neće prijaviti nekoga ko pokušava sprovesti u djelo upute istog tog zakona.

Haham-bašijevo pismo zateklo je vođe travničkog Jevrejstva na okupu. Sjedili su u stražnjoj sobi dućana Morde Atijasa u donjoj čaršiji, i bistrili vijesti iz čaršije, iz tekije, iz vezirskog konaka, iz Sarajeva, pa ponovo iz čaršije; pretpostavljajući kako će se stvari dalje razvijati, i raspravljajući šta im je činiti. Svi čija se riječ slušala ili nešto vrijedila bili su tu. Odavno se uvriježio običaj da u vanrednim prilikama u Mordinom dućanu zasijeda neka vrsta opštinskog ratnog vijeća. Kao što ni vijeće nije postojalo zaprave – tako nije postojala ni odluka da vijeće

zasijeda upravo u Mordinom dućanu. Jednostavno, Atijasi su bili najstarija jevrejska porodica u Travniku, a njihov dućan u donjoj čaršiji prva jevrejska ustanova - pa je, eto, ostao običaj, mada su u međuvremenu napravljeni i opština i hram, da se u teškim trenucima vođe zajednice okupe upravo u ovom dućanu. Dućan je u samoj čaršiji, sve što treba da se čuje čuje se odmah. Osim toga gotovo da nije bilo porodice, turske ili hrišćanske, u Travniku koja Atijasima nije dugovala nečiju glavu ili nečije zdravlje - a svijet nije ćorava mačka. Nije se jedanput desilo da su David Atijas, otac Mordin, ili Isak Atijas, djed mu, na vrijeme bili upozoreni šta se u čaršiji sprema, i dobro namjerno posavjetovani šta je njima i njihovima najpametnije da čine. To je bio još jedan razlog zašto su se 'vijećnici' okupljali baš u Atijasa dućanu. Tu je čovjek mogao dobiti najnovije informacije, podijeliti strah s drugima - a poznato je da je *'mal di mučuz - medju mal' - 'opšta nevolja - pola nevolje'*. Sama osoba Mordina samo je doprinosila opštem osjećanju da je sve uređeno onako kako je Bog sami zamislio. - Ni u mirnim vremenima ni u prelomnim trenucima Mordo se nije nametao kao vođa. Ne samo da nije tražio riječ - nego najčešće nije odgovarao ni na pitanja njemu postavljena. Ako je imao mušteriju sjedio je u prednjem sobičku, na ćepenku, i radio svoj posao. Ako zadugo nije bilo posla pridružio bi se 'vijećnicima' u stražnjoj sobi - ili bi pisao ljekarušu kao da se oko njega ama baš ništa ne dešava, kao da ta stražnja soba i nije njegova, i kao da svi ti ljudi nisu u njegovom dućanu. Takav njegov stav prenio se i na ostale - pa su se u prelomnim trenucima tu u stražnjoj sobi njegovog dućana osjećali kao na nekom javnom dobru, ćupriji, mostu ili česmi - a ne kao u nečijem dućanu.

I sad su sjedili i raspravljali. Hajim Kalderon, čovjek učen i povučen, je tvrdio da se ovakve stvari obično završe time da otpadnik pred vlastima optuži Jevreje za tvrdoglavost i

namjerno odbijanje istine, vlasti onda upriliče raspravu između Jevreja i otpadnika, gdje Jevreji, naravno, ne smiju govoriti slobodno - što se, opet, uvijek tumači kao dokaz otpadnikove tvrdnje da Jevreji znaju istinu samo neće da je prihvate.

- *Sve u svemu, zaključio je, smrt nas ionako neće mimoći – zato je bolje da umremo na posvećenje božanskog imena kako priliči.*

Benjamin Pinto, spiritus movens ove male zajednice, ne pusti ga ni da završi – nego ga prekide u pola rečenice:

- *Meni se uopšte ne čini da je tebi zbog tog naročito teško. Pogledaj se malo. Oči ti sijaju. Ti si neurajući. Ti uživaš da patiš, a naročito ako zajedno s tobom pate i drugi kojima se uopšte ne pati. - To valjda pokazuje kako si ti oduvijek bio u pravu, i kako će na kraju svi patiti zajedno s tobom.*
- *Da, a ti misliš da je život dat za uživanje. Kod tebe je sve kako ćemo – lako ćemo – odvrati mu Hajim.*
- *Ne znam da li je dat za uživanje – ali za patnju sigurno nije.*
- *Kako znaš?*
- *Lijepo, jer bi to značilo da je Bog zlotvor koji uživa u ljudskoj patnji.*

Mordo ih prekide pružajući Benjaminu haham-bašijevo pismo koje mu je upravo uručio glasnik.

Stvari su se odvijale upravo onako kako je haham i predvidio. Benjamin pročita pismo, prvo u sebi - pa potom naglas, da bi se, ne završivši posljednju rečenicu, zapitao na glas:

- *Ne razumijem, kao da mi ne znamo šta se desilo sa Havijom. Ako nam već neće poslati neki savjet ili uputu – ovo nam nije morao slati.*
- *Pročitaj još jednom prije nego što izvedeš zaključke – brecnu se jedan od prisutnih.*

Pročita im pismo još jedanput. Sada su se svi već slagali da je pismo previše opšte i šturo.

Nekom pade na um da je dio pisma možda napisan nevidljivim mastilom – ali na gusto ispisanom papiru nije bilo praznog prostora na kome bi se mogla tražiti tajna poruka. Benjamīn posla pismo od ruke do ruke. David Kaveson prvi primjeti da je hahamov potpis nesvakidašnje ukrašen. Benjamin uze pismo natrag, unese se u potpis – pa objavi prisutnim da se radi o slovima

*ajin,
reš-mem-bet-mem,
ajin-zajin,
jud.*

- *Ajin je skraćenica od riječi 'ajen' što znači pogledaj – zaključiti Hajim.*
- *Reš-mem-bet-mem je, naravno, notarikon Rambamovog imena: Rabi Moše ben Majmon – pridruži se David.*
- *Šta znači 'pogledaj Rambam, ajin-zajin jud'? – upita Isak Arama, trgovac, koga, po svemu sudeći, nije krasio višak smisla za umne igre.*
- *Vjerovatno se radi o smjernici, haham-baši nam vjerovatno skreće pažnju na neki propis u Rambamovoj Mišne Tora – počeo mu objašnjavati David očinskim glasom - pa onda, shativši da je upravo shvatio o čemu se radi, počeo ponavljati svoje vlastite riječi sa oduševljenjem - haham nam skreće pažnju na neki propis u Mišne Tora.*
- *Ajin-zajin je skraćenica za avoda zara – idolopoklonstvo, jud je deset – dakle deseto poglavlje propisa o idolopoklonstvu – zaključiti Benjamin, pa se okrenu prema Mordi s pitanjem: Imaš li slučajno u radnji prvi dio Mišne Tora?*

Ovaj mu bez riječi pruži knjigu koju je držao u ruci. Benjamin baci pogled na zaglavlje strane na kojoj je knjiga bila otvorena - Propisi o idolopoklonstvu, poglavlje deseto. Podiže pogled prema Mordi:

- *Kad si rastumačio pismo?*
- *Čim sam ga pročitao.*
- *Prije nego što si mi ga uručio?*
- *Jah...*
- *Pa zašto mi nisi odmah rekao?*
- *Ionako ste stigli na isto mjesto. Vi zajedno, okolo i s galamom. Ja sam, prečicom.*

Ej, ako ćeš sad prevaspitavati Mordu – daj nama knjigu da pročitamo uputu – zagalami neko. Benjamin se okrenu prema prisutnima i poče čitati na glas:

'Izdajnici, minim²¹³ i epikorsin²¹⁴ - misva je da ih se ubije i baci u bezdan – jer uzrokuju nevolje Izraelu i otpadaju ih od Gospoda...'

Muk zavlada Mordinim dućanom. Haham-bašijeva nedvo-smisljena uputa samo je dodala njihovom nemiru. Tišinu prvi prekide Hajim:

- *Ne znam da li je haham htio reći da je Moše izdajnik. Jer po zakonu izdajnik je samo onaj koji predaje druge ili njihovu imovinu neznabošcima da im sude po nebožjim zakonima, a to se onda ne odnosi na ovog Havija – jer on nikog nije predao u ruke tuđinaca...*
- *Bolje reci još nije predao – uskoči mu u riječ David.*

²¹³ Hebrejski: *minim* (u jednini *min*) – osoba koja ima jeretična uvjerenja po pitanju božanskog postojanja i prirode.

²¹⁴ Hebrejski: *epiqorsin* (u jednini *epiqoros*) – osoba koja niječe proroštvo i providenje.

- *Pa sad si pročitao da se ovaj zakon odnosi i na minim i epikorsim, šta ste se zakačili oko pitanja da li je baš izdajnik? – umiješa se ponovo Isak Arama.*
- *Min nije sigurno – jer on je postao Jišmaeli, a oni vjeruju u jednog Boga koji je prvi i posljednji i nije tijelo – jednako kao i mi – pohita Hajim da mu odgovori. -*
- *A nije ni epikoros – jer epikoros je onaj koji niječe da Bog govori s ljudima, da je poslao Mojsija našeg učitelja, i da je svjestan ljudi i njihovih djela, a Jišmaelim vjeruju u sve ove stvari jednako kao i mi – pridruži se odgovoru i Benjamin.*
- *Otkud ti to da oni nisu epikorsim. Ako prihvataju Toru što je onda ne drže? – upita Hajim Benjamina.*
- *Oni ne niječu Mojijevo poslanstvo, samo vjeruju da su zapovjesti koje je on donio opozvane.*
- *Samo!?*
- *Nisam rekao da je to tačno ili dozvoljeno. – Ali, oni koji tako vjeruju su koferim, nekateљи Tore – a ne epikorsim.*
- *Znači, da sažmemo – ponovo će Isak koji nije imao živaca za alahičke rasprave – izdajnik nije - jer nije nikog izdao, min nije..., epikoros nije... – pa šta onda jeste...*
- *Ko ti je rekao da se ova uputa odnosi na današnje stanje. Možda naš Mošiko već koliko šutra postane nešto od ovo troje – zaključi Benjamin, bacajući pismo u mangal – a mi ćemo tad već znati šta nam je činiti. To kazavši izađe bijesno iz dućana, a za njim i ostali.*

Ne htijući širiti paniku u narodu, ili otvoriti vrata onima sa više srca a manje mozga da sami uredе stvar prema vlastitim omjerima i nahodенju, odlučіше opštinski prvaci da ne obnaroduju haham-bašijevu uputu cijelom opštinstvu. Ali i bez haham-bašijeva pisma, travnički Jevreji koji su svi mahom imali rodbinu u Sarajevu brzo su dočuli zlu vijest.

None su smjesta objasnile unucima da se Mošeu sve to desilo zato što nije stavljao tefilin - pa je zato zaglupio, i tako u toj gluposti mu se učinilo da je turski zakon bolji. Mlađi su, opet, raspolagali pouzdanom informacijom, 'ravno iz Saraj'va', da je pravi razlog Mošeovog obraćenja trebalo tražiti u činjenici da se on rodio kao monđo²¹⁵ - pa bi se, da je ostao Jevrejin, kako kod Jevreja nema kaluđera, morao i oženiti - i tako bi se otkrila cijela bruka i sramota. Zato je Moše pronašao jeftin izlaz. Umjesto da prizna svoje tjelesne nedostatke - on je jednostavno prešao na drugu vjeru u kojoj će, izigravajući gorljivog derviša, moći ostati neoženjen bez da to privuče veliku pažnju ili osudu. Dok su se none i mlađarija, svak na svoj način, nosili sa ideološkim posljedicama događaja - muški su morali izaći na kraj sa političkim aspektom istog.

Ahmed se, čim je stigao u Travnik, smjestio u tekiju - posvećujući se samo, jedino i isključivo učenju. Duboko pogođen ponašanjem porodice koje nije bila u stanju shvatiti mudrost njegove odluke i veličinu njegove žrtve - tražio je utjehu u učenju. Kako nije znao arapski nije mogao učiti Kur'an na izvornom jeziku - no kako je, zbog svojih trgovač veza, prilično dobro znao turski - mogao je, nakon što je za nekoliko dana svještio arapsko pismo, čitati Kur'an u prevodu. Iz dana u dan prevrtao je Kur'an tražeći dokaz da Muhamedovo poslanstvo nije u suprotnosti sa Torom. Posredstvom jednog derviša nabavio je Tanah na hebrejskom sa ladino prevodom - pa je sate provodio tražeći metafizičko ili ideološko opravdanje za stanje u kome se našao. Nazad nije imao gdje (porodica ga je već, čuo je, oplakala) sve i kad bi smio od Turaka - a za naprijed nije imao unutrašnju podršku niti smjernice. S vremenom, kako nije pronalazio dokaze za svoju novu vjeru - nalazio je sve više dokaza protiv stare (a to se, nekako, svodi na isto). *Ako*

²¹⁵ Ladino: *mondjo* - eunuh.

su Jevreji stvarno u pravu – što ih onda sam Bog progoni gdje god stigne? Zašto je uništio svoj slavni Hram – a njegove ruševine dao u ruke boljima od njih da na njima izgrade mesdžid²¹⁶ koji, evo, i danas stoji? – I nije li jevrejska patnja dokaz uzaludnosti njihove vjere, a mir i blagostanje muslimana dokaz božanskog milosrđa i izabranja? Zar treba puno pameti da se uvidi da je taj narod već odavno izgubio božansku naklonost. Šta više, iz pokoljenja u pokoljenje on biva sve većma i većma kažnjen. – A zašto? Zbog tvrdoglavosti, samoživosti, sebičluka, prisvajanja Boga i Božije ljubavi, zbog njihove nesposobnosti da shvate da je Bog nezavisan od njih i da može uključiti u svoj naum unapređenja svijeta i druge – posebno nakon što su se Jevreji pokazali nesposobnima da drže Toru koju su primili, ili da prime drugu objavu. Niti drže onu koju su primili, niti hoće drugu umjesto nje. Ne koriste objavu za sebe – nego protiv drugih.

Sa svakim novim danom njegova mržnja prema krilu koje ga je iznjihalo bivala je sve grđa i grđa. Hadži-hafiz Abdulah-efendija, šeh tekije u koju se smjestio Ahmed, nije bio pretjerano oduševljen novim dervišem. Nije da je imao nešto protiv pridošlica - Bože sačuvaj. Poslanje je svakog vjernika, a posebice derviša, da pridobije što više ljudi za svjetlo prave vjere. *Jok*, evo sad se provjerava, *nije to nikakva surevnjivost korjenovića prema skorojeviću u vjeri – nego ima, brate, u tom momku nešto što odbija.*

Ostali derviši, specijalno mlađi među njima, čije poznavanje ljudske duše nije sezalo do šehovih dubina bili su opčinjeni događajem i njegovim mogućim posljedicama. U slučaju hrišćanina koji bi prešao na Islam, što i nije bila rijetkost, muslimanska čaršija je padala u kratkotrajni zanos. Opšte zadovoljstvo zbog širenja prave vjere uopšte

²¹⁶ Arapski: *mesdžid* – mjesto na kome se klanja, džamija.

- a posebno među onima koji su svojim istrajnim opiranjem svjetlu dina bacali sjen optužbe prevjeravanja na one iz njihovog roda koji su se njenom pozivu odazvali – te prizvuk uspješnog koraka ka konačnoj pobjedi Islama godili su prije svega domaćim Turcima, skretali njihove misli na božansko, opšte i ideale – u svjetlu kojih su svi i sve izgledali ljepše i uzvišenije nego obično. Gradske vlasti su upriličavale procesiju koja je trebala da osnaži srca muslimana – a raji dadne primjer za ugled. Pred novim muslimanom stupao je čauš koji je davao na znanje čaršiji da je taj i taj privatio din – i da se od sad zove tako i tako, te da se moli i očekuje od mumina grada da novog muslimana podrže u lijepu naumu i dobroj odluci. Trgovci su ili sami izlazili iz radnji dajući posebnom događaju i posebnu naznaku – ili, kada je ushićenje čaršije iz samo njoj poznatih razloga izostajalo, barem slali momke da čaušu predaju novčanu pomoć za novog vjernika. U Ahmedovom slučaju ushićenje čaršije bilo bi još veće – samim tim što je pojava da Jevrej in pređe na Islam u Turskoj uopšte bila rijetka (ako se izuzmu sljedbenici lažnog mesije Sabitaja Sevija koji su skupno prešli na Islam slijedeći svog vođu) – a u Bosni uglavnom nepoznata. Iz nekog razloga, možda baš zbog nesklonosti ka nepoznatom, procesija je ovaj put izostala. U Sarajevu se, ako zatreba, to moglo opravdati činjenicom da je Ahmed odmah napustio grad – a u Travniku time da nije tu prihvatio din nego u Sarajevu. S tako dobrim opravdanjem koja bi vlast provjeravala bilo u narodu i omogućavala usukobljavanje mjesnih muslimana i Jevreja kad niko nije znao kako bi na takav sukob i ono što bi mogao izroditi reagovala Porta čijih su se kao nožem sječenih uputa lokalne vlasti plašile više nego sudnjeg dana, i čiji su interesi provincijskim vlastima često bili nepoznati ili nerazumljivi. No, kao što to često biva, upravo ono što se krije postaje predmet opšteg interesa – dok javno obznanjene stvari nerijetko nemaju nikakvu draž. Teško je znati da li su mlađi derviši prvi

osjetili kako čaršija diše – pa tome samo dali spoljni izraz, ili je čaršija osjetila da derviši Ahmedu daju poseban status – pa se na njih ugledala i za njima povukla – ali, bilo kako bilo, Ahmeda je od prvog dana u novoj vjeri okruživala posebna pažnja. Učeniji su od njegovog poznavanja Tevrata očekivali, ako Bog da, nove vjernike iz njegovog bivšeg ummeta,²¹⁷ drugi su željni vjerskog zanosa, tražili nadahnuće u cijelom slučaju – a treći su, jednostavno, tražili zanimaciju. Svaki Ahmedov izlazak iz njegove sobe dovodio je do spontanog okupljanja mladih derviša. Jedni su mu postavljali neka pitanja kao da je on učio Islam a ne oni, drugi su se, eto, raspitivali za njegovo zdravlje – dok su treći samo buljili – što u njega, što u prve i druge.

U međuvremenu travnički Jevreji su čekali da vide odakle će izbiti zlo, a izbiće, nisu sumnjali - i odakle će ih Ahmed napasti kada bude dokazivao, a htjeće, svoju odanost svojoj novoj vjeri i novom narodu.

Nisu morali dugo čekati. Tokom jedne od bezbrojnih smjena na stolici bosanskog vezira, u iščekivanju novopostavljenog vezira, Derviš Mustafa-paše, gradom je upravljao kajmakam²¹⁸ blizak dervišima – što su ovi i iskoristili – pa, predvođeni Ahmedovim osvetničkim bijesom, potvoriše mjesne Jevreje da su ubili jedno muslimansko dijete da bi od njegove krvi napravili pashalne obredne hljepčiče. Kajmakam je optužbu prenio kadiji, tražeći da pravda bude zadovoljena čim prije – a zločinci primjereno kažnjeni. Kadija nije znao šta da čini. Nije se povukao za svjetinom da povjeruje u optužbu. Šta više, očekivao je nešto slično još odavno. Kad je u konaku odlučivano da li da se u čaršiji obilježava Ahmedovo prihvatanje vjere on je

²¹⁷ Turski: *ümmet* (od arapskog *umma*) sveukup pripadnika određenog vjerozakona.

²¹⁸ Turski: *kaymakam* – vezirov zamjenik.

jedini bio za tvrdeći da je *bolje da se svijet malo istutnji – pa će i to čudò proč'*, i *bolje da se istutnje sad i oko ovog – pa mirna Bosna - nego da im se skuplja – pa da kad negdje prevrši hrupi iz njih sve i odjednom*. Muselim je na ovakvo njegovo razmišljanje odgovorio surevnjivim *otkud znaš da se neće puno istutnjat'* – pa, pošto kadija nije htio odgovorom preuzeti odgovornost, nemade kud – nego se složi *da je bolje ne čačkat' miečku*. U dubini duše, međutim, znao je da je muselim u krivu i da su svijetu ostali dužni veselje i zanos – a svjetina ne prašta. Bilo mu je, dakle, jasno da je priča izmišljena – a znao je i kako i zašto. S jedne strane nije htio prljati ruke krvlju nedužnih (nije pametno ni pred Bogom ni pred sultanom), ali se, s druge strane, valjalo plašiti optužbe s kojom bi prerevnosni mogli dočekati novog vezira. Već ih je vidio okom duha kako tvrde pred vezinom da su ga Jevreji potplatili da izvrne pravdu – pa je on koji bi trebao biti utvrdom šerijata dozvolio da nevjernici dignu glavu i krše zakone Božije i sultanove, ubijajući njegove podanike da bi vršili svoje mračne čarolije. Znao je da vezir koji upravo stiže iz Istanbula gdje Jevreji nisu bili nepoznati ne bi povjerovao u optužbu da jevrejski zakon zahtijeva takvu nečovječnost. Ali nije bilo bitno znati samo šta vezir vjeruje – a šta ne. Trebalo je znati i šta su njegovi interesi, kakav je čovjek i kako je naumio vladati ovom Bosnom koja sama ne zna - a na se ne da (svidila mu se ova rečenica jednog od travničkih koljenovića i u zadnje je vrijeme hvatao sebe kako je sve češće ponavlja i sve više stvari njome objašnjava). Zakon je zakon – ali njegova primjena tako često i tako potpuno zavisi od čovjeka da je kadija već odavno prestao voditi računa o onome što piše u knjigama, obraćajući pažnju samo na ono što piše u ljudima koji knjige sprovode po svojim tabijatima. Nekad je sve mjerio harfom²¹⁹ – i nikako nije znao gdje bi s ljudima koji se nisu smještali u uredne

²¹⁹ Arapski: *harf* – slovo.

linije šerijatskih propisa – nego mu se, tako mu se činilo, razbarušeno kreveljili ispod i iznad i sa svake strane – ali uvijek mimo kalupa. A onda, s godinama, toliko se zagledao u ljude i tako lijepo naučio da ih čita da već nije znao šta bi s harfovima - jer sad su mu se oni kreveljili iznad, ispod ili o stranu ljudi koji su mu uglavnom bili jasni. Jednom je rekao šeh Abdulahu da nikako ne vidi kad treba ići s ljudima – a kad s knjigama – na šta mu je ovaj odgovorio da je sretan što je barem u Travniku šerijat u rukama osobe koja ne zna kad po ljudima a kad po slovima – *a više bi brin'o i teže bi mi bilo da si rek'o da znaš – jer tad bi znao da si ili glup ili zlikovac, vako si rek'o da si čoek, ni sveznajući (samo Allah sve zna) – a ni životinja (ipak mi nešta znamo) – nego, eto, samo čoek. Nije puno – al' nije ni malo. Šaka zemlje nad zemljom – a opet, misli, piše, pjeva i šućura. Da, baš mu je tako govorio – i još je dodao: I da znaš da je dosta taman kol'ko je – i da je više na jednu stranu ne bi moglo – a na drugu ne bi valjalo. Odgovorio je tad šehu kako ima onih koji tješe onim čega nema. Šteta zbog laži – a dobro je za utjehu. Ima onih koji plaše onim čega nema. Šteta zbog laži. – a šteta i zbog straha. Ti, efendija, nekako umiješ tješit' onim čega ima – i sve je isto, i ništa nisi slag'o – a čoek utješén. Ne kažeš ništa što čoek sam ne zna – ali tako nekako udesiš i poređaš da čoeku bude vel'ko što je ono što je, i što je kad je i što je đe je. Šeh je samo odmahnuo rukom uz riječi: Vala i da mu ne bude vel'ko – nego samo taman – pa je opet bolje nego da je insanu tijesno.*

Dobri stari šeh Abdulah, pomisli, lako je njemu znat' kako čoek ne mere znat' – ali šta da radim ja koji nešta moram napraviti'. Može bit' da je vezir pravedan čoek koji ne podnosi spletke i zulum – ali isto tako može biti da će se obradovati prilici da se kutar'se naslijedenog kadije i oslobodi mjesto za svog čoeka (a svaki koga postavi biće njegov) ili prilici da pokaže zube ejaletu – pa da znaju ko

je gazda i kol'ko se šali. Ako kaznim Jevreje – vezir može dokazat' njiovu nevinost. Ako ih oslobodim optužbe – vezir može mene optužit' za aljkavost u sprovođenju zakona. Najbolje će bit', zaključi, da ja Jevreje za svaki slučaj zatvorim – i tako do dolaska vezira, a poslije ću mu već pročitat' u očima s kojim je zakonom došao i koje će nam boje bit' šerijat za njegova vakta. Sretan što je našao načina da ne rješava danas ono što se sutra može razriješiti samo od sebe izdade naređenja – pa se prepusti čitanju Ibn Haldunove Mukadime. Dopadalo mu se što se isti aršini koji važe za ljude mogu primjenjivati i na skupine i razdoblja. Lična nemoć posmatrana kao zadatost koja se ponavlja i neminovnost od koje niko nije pobjegao činila mu se manjom i podnošljivijom.

Istoga dana deset najviđenijih travničkih Jevreja bjehu bačeni u tvrđavu. U toku slijedećih dvadeset dana, do dolaska vezirovog, osim zatvaranja Jevreja ništa drugo nije bilo napravljeno. Niko se nije sjetio čak ni da reda radi potraži tijelo djeteta koje su Jevreji, tobože, ubili - i zbog koga sjede u zatvoru. Kadija je znao da kao što Jevreji nisu ubili dijete isto tako sigurno ni derviši sigurno nisu uprljali ruke krvlju nekog muslimanskog djeteta samo da bi ga podmetnuli Jevrejima. Prema tome zašto tražiti nešto čega ne može biti.

Vezir, Derviš Mustafa-paša, učevan čovjek koji je u toku svog dugog boravka u Istanbulu upoznao mnoge Jevreje i razmjenjivao s njima mišljenja o smislu svijeta i smislu čovjeka odbio je optužbe sa indignacijom. Potpuni nedostatak dokaza, kao i činjenica da se niko nije ni potrudio da ih prikuplja, samo su ga dodatno utvrdili u viđenju da se radilo o političkoj spletki – a ne o stvarnom krvoproliću. Kada mu je sinjor Benjamin Pinto, predstavnik jevrejske opštine, još na prilično dobrom turskom (koji je govorio bolje nego mnogi prvaci domaćih Turaka) kratko i jasno (na racional-

nom jeziku politike koji je vezir odlično razumio) objasnio da se radi o ličnoj osveti osobe velikih želja a malih napora - Derviš Mustafa-paša naredi oslobađanje jevrejskih prvaka.

Dok je travnička opština još slavila oslobađanje svojih članova - Benjamin Pinto, koji je već prilikom prve posjete veziru zadržan na konaku jer je vezir htio njegovu procjenu i u drugim stvarima koje se tiču grada i pokrajine, i koji je (sada se to već moglo sa sigurnošću reći) stupio u vezirovu službu, posvetio se uvjeravanju vezira da je ova potvora vjerovatno bila derviš (muslimansko stanovništvo, posebno seosko, ga je već uveliko smatralo dervišem) Ahmedov prvi napad - pa je logično da su njegove prve žrtve bili oni koji imaju najmanje snage - i oni koje je sada najviše mrzio - ali svako ko misli da će se neko koga krasi toliko slavoljublje i častohleplje, neko toliko bujne mašte smiriti u tekiji pokazuje veliku sposobnost nadanja - ali ne i dobru procjenu stanja. *Pa da je on htio da se posveti učenju i bude poštovan zbog znanja i pobožnosti mogao je to postići i u ummetu u kom se rodio - ali, eto, zanimljivo, među Jevrejima nije bio poznat kao čovjek pera ili knjige - a nije da među Jevrejima takvih nema.* Kad ga je vezir poslije neke od mnogih opaski o Ahmedu upitao da li su ga dok se još zvao Moše zanimala stvari duha, Benjamin je otresito odgovorio: *Onoliko koliko su taj dan koštale u čaršiji.*

Ni Ahmed nije gubio vrijeme. Nedugo nakon neuspješne potvore travničkih Jevreja otpočeo je drugu spletku. I ovaj put prava meta bili su Jevreji - ali, koliko da stvar ne bi bila previše očigledna, u vatrenim propovjedima spominjao je sve nevjernike. Hodao je po muslimanskim selimā oko Travnika i obmanjivao lakovjerne seljake pričama o Poslaniku koji mu se ukazao u snu i pokazao mu dženetsku nagradu njegovom ummetu - zbog čega je, kao, Moše primio Islam - a nedavno mu se Poslanik ponovo ukazao i otkrio mu da Turke očekuje strašna kazna zbog neprimje-

njivanja propisa o ponižavajućem stanju u kome se moraju nalaziti zimije²²⁰ u islamskoj zemlji. – *I nije čudo*, tvrdio je, *što se tako opiru Božijem pozivu – kad ovdje i nema razlike između pravovjernog i kafira, kad se pravovjernom ne daje prvenstvo i kad kafiru nije pokazano mjesto koje ga spada.* Ahmed je iz dana u dan sve više vjerovao u vlastito poslanje. Htio se osvetiti zbog izopštenja nad njim izrečenog. Htio je prisiliti sve učesnike istog da se nađu u njegovoj koži. U stvari nije ni sam baš najbolje znao šta je htio – ali je to htio svim svojim bićem. Snaga volje kao da je nadomiještala nedostatak vizije. Vodilo ga je nekoliko nagona: sve jača vjera u vlastito poslanje, žeđ za ponižavanjem onih koji su ga ponizili - pa čak i, ma koliko čudno i nedosljedno se to činilo, želja da oni koji su ga izopštili iz Izraela sami budu prisiljeni napustiti Jevrejstvo. Svaki od ovih nagona imao je svoje ciljeve i sredstva – a Ahmed se predavao čas jednom čas drugom, dosljedan samo u intenzitetu doživljaja i dubini proživljavanja. Prva priča, ona o tome kako je pozvan u Islam, davala je vjerodostojnost i drugoj, a nije potrebno mnogo pa da čovjek povjeruje da njega spada više – a nekog drugog manje. Od sela do sela njegova se priča pomalo razlikovala. S vremenom ju je usavršio. - Nepogrješivo je uviđao pojedinosti koje su ostavljale najveći dojam na seljake – pa je kasnije upravo te podvlačio, proširivao i često se na njih vraćao. Središnja ideja je u svima ostala ista: derviš Ahmed bio je glasnik Božijeg Poslanika i najavljivao je kaznu za grijeh popustljivosti i snošljivosti prema nevjernicima koga su mnogi u narodu ionako bili svjesni i na koji su se neprestano žalili. Vezir je dobro znao kakve posljedice može imati unošenje vjerske smutnje među seoske mase - pa je, nakon saslušavanja nekoliko svjedoka, muslimana, koje je Benjamin Pinto doveo u konak, odlučio da ugasi iskru prije

²²⁰ Turski: *zimmi* (od arapskog *ḍimiy*) – zaštićeni, nemuslimanski monoteistički podanik Otomanske Carevine.

nego izazove požar. Naredio je da Ahmedu bude suđeno zbog fitneluka²²¹ i obmanjivanja – a kadija je laka srca donio smrtnu presudu koju je pročitao u vezirovim očima. Gradski Jevreji odahnuše, i među muslimanima stameniji, mudriji i bogatiji, s olakšanjem dočekaše povratak u kolo-tečinu. Poneki u ulemi su čak pomalo bili i sretni što je onaj koji se gradio boljim i preduzimljivijim od njih konačno kažnjen kao što smutljivcima i priliči. Muslimanski seljaci brzo pronađoše drugog snjevača čiji su snovi proricali kaznu koja mora doći – a hrišćanima nije bilo mrsko što se poturica nije nauživao u turkovanju. Jedini koji su ostali zaokupljeni Ahmedom i njegovim učenjem bili su travnički derviši kojima šeh Ahmed nije više bio ni dovoljno pobožan ni dovoljno revnosan. – A kako su njih krasile obje rečene osobine vrebali su priliku da se osvete Jevrejima za zavođenje muslimanskih vlasti, razvodnjavanje šerijata i ubistvo učitelja koji se borio za izvornu čistoću vjere.

²²¹ Turski: *fitnelik* – zavođenje, spletkarenje.

Šabat Aazinu. Rabinskom predajom Tora je podijeljena na dijelove čiji broj odgovara broju Subota u toku godine. Svake Subote čita se u hramovima određeno poglavlje, a za godinu dana završi se cijela Tora. Tako se uvriježio i običaj da se Subote nazivaju po prvim riječima njihovog sedmičnog čitanja. Subota u koju se čita trideset i druga glava Pete Knjige Mojsijeve koja počinje riječima aazinu – čujte, naziva se Šabat Aazinu.

Šabat Aazinu hiljadu i osamsto devetnaeste godine pamti se među sarajevskim Jevrejima kao posebna Subota – a evo i zašto:

Kao i svake subote Stari Hram (Jevrejsko stanovništvo Sarajeva poraslo je u tolikoj mjeri da je u međuvremenu izgrađen Novi Hram – usljed čega je prvi hram postao Stari) je pun do posljednjeg mjesta. Šahrit je priveden kraju. Hazan sjeda na sećiju pri teva – što je znak za gabaja, hramskog blagajnika, sinjor Lijača, da počne sa 'vender de las misvot' – licitacijom počasti. Starac obučen u subotnje odijelo, ogrnut talitom ukrašenim zlatom vezenim ornamentima, stupi na teva zapjevajući ritualnim glasom:

- *Sinjoris, kvantu dan pur la petiha?*²²²
- *Deset* - začu se prva ponuda.
- *Deset se daje za petiha, deset...*
- *Petnaest!* – podiže neko sumu.
- *Petnaest se daje za petiha, petnaest, petnaest se daje za petiha...*

Pošto niko ne ponudi više gabaj presudi: zaha – dobio je, pa hazan otpoče mehanički čantrati blagoslov za darodavca:

²²² Ladino: *Sinjores, kvanto dan por la petiha?* – Gospodo koliko dajete za otvaranje (ormara Tore)?

*Onaj koji je blagoslovio oce naše Avrama, Isaka i
Jaakova – On neka blagoslovi sinjor*

- *Moše ben David Kaveson – nadopuni gabaj.*
- *... Mošea sina Davida Kavesona – ponovi i hazan - koji daje petnaest akči ze petiha...*
- *Alijat Koen... – nastavi gabaj sa licitacijom, prelazeći na prodavanje prvog od sedam djelova sedmičnog čitanja – običajem dodijeljenog potomcima koanim, sveštenika jerusalimskog Hrama - koliko se daje za koensko čitanje?*

Haham-baši koji je na počasnom mjestu porəd ehala značajno se nakašlja - što je za gabaja bio znak da haham ima primjedbu ili uputu. Tromim staračkim korakom siđe sa teva, pristupi hahamu, ovaj mu promrmlja nešto na uho – pa se gabaj okrenu prisutnima objavljujući:

- *Alijat Koen je prodata sinjor Rafaelu Kamhiju za sto akči.*

Unatoč činjenici da je sinjor Rafael bio dobrostojeći trgovac, velikodušni prilog od sto akči začudi prisutne. Osim toga sinjor Rafael nije bio Koen, što znači da je misva kupio za nekog drugog. Najčudnije od svega bilo je to što je i sam sinjor Rafael djelovao začuđen prilogom koji mu se pripisivao.

- *Ašlama, haham sta fazjendu la ašlama – pomirenje, haham sprovodi pomirenje - poče se šapatati po hramu.*

Sada su već sve oči bile uprte ka hahamu koji podigavši se sa svoga mjesta kako bi pridao veću važnost onome što će reći, objavi da sinjor Rafael čini čast sinjor Salamonu Koenu. Oči prisutnih počeše skakati sa sinjor Rafaela na

sinjor Salamona i natrag. Haham se pravio da se ništa posebno ne dešava – te Lijačo nastavi sa licitacijom, prodajući drugo uspinjanje na čitanje iz Tore, običajem dodijeljeno potomcima plemena Levi:

- *Alijat a-Levi, sinjoris, koliko se daje za levitsko čitanje?*
- *Dvadeset!* – povika neko – samo da bi priveo kraju prodaju druge alija – kako bi se moglo preći na sljedeću.
- *Alijat a-Levi dvadeset. Alijat a-Levi... dvadeset drugi put. Alijat a-Levi dvadeset. - Zaha!*

Hazan zazva božanski blagoslov i na ovog darodavca, sve pogledajući ispod oka hahama, i očekujući s nestrpljenjem, kao i ostatak opštinstva, da vidi kako će proći 'pomirenje'. Rafael i Salamon bili su viđeni članovi opštinske uprave, dobri i pobožni Jevreji, imućni trgovci i veliki prijatelji. No, kako se to često dešava, prije nekoliko mjeseci nešto su se sporječkali oko nekog posla - i otad, ne samo što su prestali govoriti jedan s drugim – nego su, polako ali sigurno, počeli dijeliti i cijelu Opštinu. Prijatelji i saradnici sinjor Rafaela nisu se prijatno osjećali razgovarajući sa sinjor Salamonom, znajući da će se uvijek naći neko ko će sinjor Rafaelu prenijeti vijest o njihovom približavanju sinjor Salamonu. Isto se dešavalo ljudima bliskim sinjor Salamonu. Neki od onih koji su ovisili o njemu čak su otišli tako daleko da su okretali glavu ako bi naišao neko od 'rafelista'. S vremenom, netrpeljivost između dvojice prvaka postade opštinskim problemom – te loše vijesti dođoše i do samog hahama, koji je pokušao posredovati pozvavši obojicu na jednu kaficu na Šabat, ora di minha²²³ – ali su se obojica uglednika, nakon što su ispipali da je i druga strana pozvana, ispričali prilično neuvjerljivim objašnjenjima. Nakon toga stvari su postale još gore. Kada bi jedan od

²²³ Ladino: *ora de minha* – u vrijeme popodnevene molitve.

dvojice ušao na sjednicu opštinske uprave drugi bi odmah izašao. Mnogi od opštinskih prvaka pokušase da se posavjetuju sa hahamom – ali njegovo rabinsko *sve će doći na svoje mjesto* nije im ulilo baš mnogo nade. Ove Subote, međutim, svima postade jasno da je haham ipak odlučio uzeti stvar u svoje ruke, koristeći se starom institucijom pomirenja. Niko od prisutnih nikad dosad nije prisustvovao pomirenju – ali je većina čula od starijih koji su, opet, čuli od svojih starijih da je tad i tad taj i taj haham nametnuo pomirenje dvojici namćora ili inadžija. Sada se ista stvar odvijala pred njihovim očima.

- *Alijat šeliši, sinjoris, koliko se daje za treće čitanje?* – nastavi sinjor Lijačo sa prodajom počasti.

Haham se ponovo zakašlja retorički. Hramom zavlada potpuna tišina. Gabaj pristupi hahamu, sasluša uputu – pa se okrenu prisutnima obznanjujući: *Treće čitanje je sačuvano za sinjor Rafaela. Kupio ga je za sto i pedeset akči sinjor Salamon Koen.*

Hazan se odmah dade na zazivanje božanskog blagoslova za štedrog darodavca, dok je ovaj posljednji samo bacao ljutite poglede na hahama. Ostatak počasti bjehu prodane o čas posla i za male pare – ne bi li se pozornica oslobodila za nastupajuću scenu. Svi su napeto iščekivali rasplet. Ako jedan od dvojice uglednika prihvati počast – moraće i drugi – pa tako od njihove svađe neće ostati ništa. Ako se, pak, neki od njih dvojice ne uspne na čitanje iz Tore – time kao da je omalovažava - a po sefardskom narodnom vjerovanju takva se drskost kažnjava ili skraćanjem života – ili, u najmanju ruku, sigurnom propašću u poslu – jer: *Bog nije mačka i ne grebe odmah – ali ko se s njim zavadi na kraju će se htjeti svojom rukom dokrajčiti – a neće moći.*

Moše Kaveson bogobožno otvara ormar Tore. Iznosi svitak i predaje ga onom ko je kupio počast nošenja svitka. Donose ga na teva, podižu ga prema opštinstvu – i hazan srebrenim pokazivačem pokazuje početne riječi ovosedmičnog čitanja.

Vjernici polako sjedaju u klupe otvarajući knjige kako bi pratili nastupajuće čitanje. Slabo ko se usuđuje da baš pilji u sinjor Salamona – ali ga svi drže na oku. Poneki od prisutnih, oni učeniji ili bogatiji, ohrabruju ga pogledom išareteći mu da se ne skanjuje - nego da prihvati ponuđenu počast. Pogledi ostalih ne odaju ništa osim ustreptale znatiželje. Sinjor Rafael se pravi da cijela stvar nema baš mnogo veze s njim, i prevće po knjizi tražeći ovosedmično čitanje. Otkad je haham odmjerio Salamonu sto – a njemu od sto i pedeset akči 'dobrovoljnog priloga' – obuzela su ga oprečna osjećanja. Dio njega radovao se mogućem kraju nepotrebne svađe. S druge strane, činilo mu se da je njegov udio u svađi manji od Salamonovog. Znao je da je haham bogobožan sudac koji bježi od nepravde – i da ne bi donio ovakvu presudu da to ne nalaže Božiji Zakon (a ko je on, Rafael, da daje primjedbe na zapovijesti Tvorca) – ali pristati na ovakvu presudu značilo je pristati da je on krivlja strana u cijelom sukobu. Čekao je i na Salamonovu odluku. Ako on prihvati počast – onda neće imati baš puno izbora. *Ako on proguta ponos – progutaću i ja svoj* – odluči. Za trenutak pomisli i na tolike pare, moglo je proći i bez toga – ali brzo odbaci takvu primisao. *Vazda i te pare – promrmlja - il guerku ki si luz jevi – Đavo ih ponio.*

Sinjor Salamon, sa svoje strane, osjećao se slično – ako ne i gore. Na koncu, na njega je palo da izađe prvi. *Šta ako Rafael kasnije ne prihvati da se uspne na treće čitanje?* Bilo je za pretpostaviti da se Rafael neće poigravati sa hahamovim očiglednim uputstvom – ali, ipak, njemu ostaje otvorena mogućnost da pljune u Salamonovu ispruženu

ruku. Lično, sinjor Salamon je već odavno bio umoran od ove glupe igre ponosa i časti koja je počela od sitnice – a završila ambisom između dvojice prijatelja. Ipak, Rafael je bio njegov najbolji prijatelj – i tek otkako su prestali razgovarati shvatio je koliko je bilo stvari koje je govorio samo njemu – a koje su sada ostajale razbacane po njegovom mozgu kao neko teško kamenje koje čovjek sam ne može pomjeriti. Mислеći o mnogim lijepim stvarima koje su ga vezivale za sinjor Rafaela, sinjor Salamon se diže sa svog mjesta i krenu odmjerenim koracima ka teva. Kada je trebao proći pored sinjor Rafaela, najedanput se okrenu, i pružajući mu ruku reče:

- *Ne uče hahamim džabe. Vidiš kako je ovaj naš lijepo uzdurisao da bar hram vidi neke fajde od našeg inata i gluposti.*

Sinjor Rafael, prihvatajući, naravno, Salamonovu ispruženu ruku, kroz suze (koje su odnekud znale kad da se pojave), odgovori:

- *Moj Salamone, ne svađa se čovjek s nepoznatim – nego sa svojim, sa najbližim. I za svađu kao i za ljubav treba imati prijatelja. Sam sa sobom čovjek se ne može ni posvađati.*

Nakon dirljivog čitanja Tore ostalo je još samo da se kaže musaf²²⁴ pa da se svako zaputi kući da tek nastalu legendu podjeli sa ukućanima. Tako su mislili dobri Jevreji – ali Bog je, izgleda, mislio drugačije, kao što je rečeno Isaijom prorokom 'Jer moje misli nisu vaše misli – niti su vaši putevi poput mojih puteva – riječ je Gospodnja.'²²⁵

²²⁴ Hebrejski: *musaf* – četvrta dnevna molitva Subotom i praznikom.

²²⁵ Biblija, Isaija 55:8.

Prorok Amos nas, opet, uvjerava da *'Gospod Bog ne čini ni jednu stvar bez da otkrije tajnu svojim slugama prorocima'*²²⁶ – a Ham Ribi Moše ako i nije Božiji prorok – ono sigurno jeste Božiji sluga – te se nije za čuditi što je bio udostojen da mu budu otkrivene tajne Zakona. Odmah iza aftara, odlomka iz Proroka koji se čita nakon Tore, kada je hazan već spremao svitak za vraćanje u ehal, haham stupi na teva i otpoče deraša. Prisutni pretpostaviše da haham želi reći još nekoliko riječi o događaju koji je tek prošao i koji je još uvijek zaokupljao svačiju maštu - ali haham otpoče proročkim glasom:

- *Dobri Jevreji, djeco Avrama, Isaka i Jakova, Šabat šalom*²²⁷ i neka bi vam bila prihvaćena molitva! Poznat je iskaz naših mudraca, neka bi njihova uspomena bila na blagoslov, kako nema ni jedne stvari koja nije naznačena u Tori. Mudraci kabale drže da ne samo da su sve stvari koje tek treba da se dese već zapisane u Tori – nego da je sva budućnost svijeta već naznačena upravo u našem ovosedmičnom čitanju – u perašat aazinu. Poslovica veli: *'al buen entendidor pokas palavras'*²²⁸ - pa sam i ja htio da vam sa malo riječi dadnem jedan primjer veličine našeg svetog Zakona – kako biste dali slavu i hvalu Svetome blagosloven On, znajući kad dođe nevolja da je i to iz Njegove blagoslovene ruke, kazna za naše grijehe – odnosno: poziv na pokajanje.

Da, braćo u Zakonu, nikada nemojte zaboraviti da je Njegova ruka uvijek otvorena da primi one koji se vraćaju u Njegovo okrilje. Čak i kada smo kažnjeni – On je spreman da razvrgne kaznu koju smo zaslužili - i posveti na nama svoje Sveto i Veliko Ime – samo ako

²²⁶ Biblija, Amos 3:7.

²²⁷ Hebrejski: *Šabbat šalom!* – pozdrav, Mir subotnji!

²²⁸ Ladino: *al buen entendidor pokas palavras* – onom koji dobro razumije dovoljno je malo riječi.

zakucamo na vrata pokajanja koja se nikad ne zatvaraju, i ako se povratimo od svojih zlih puteva. Znajte braćo stih u našoj peraša veli:

*'Aazinu šamajim - vaadebera,
vetišma aares imre fi.
Jaarof kematar likhi,
tizal katal imrati...'*

*'Slušajte nebesa – govoriću,
i čuj zemljo riječi usta mojih.
Neka popadne kao dažd nauk moj,
neka padne kao rosa riječ moja...'*

Prva riječ drugog stiha - 'popadne' – 'jaārōf' – sastoji se od četiri slova – i u ta je četiri slova stalo ono što će se desiti s nama Jevrejima Saraj-Bosne.

Hramom je vladala mrtva tišina. Oči svih prisutnih bile su uperene u hahama. Nesvakidašnjost cijelog današnjeg dana, glas koji je ham-Mošē uživao među svojim suvjernicima - i ozbiljnost koju je on sam pridavao onome što je govorio stvorili su atmosferu prijemčivosti za natprirodno.

- *Ova četiri slova, nastavljaio je haham, Yud, ajin, reš i pe tvore notarikon koji od šest dana stvaranja čeka da bude otkriven.*

I sidoše u Egipat, i izadoše 'snagom velikom i mišcom podignutom',²²⁹ i stupiše na Sinaj, i primiše Zakon, i udoše u zemlju Izraela, i sagrađiše Hram, i zgriješiše - i bjehu odvedeni u Vavilon, i vratiše se Bogu - i On ih povrati na Sijon, i izgradiše Drugi Hram, i zgriješiše Gospodu Bogu svome – i bjehu odvedeni u sve narode,

²²⁹ Prema V Knjizi Mojsijevoj 4:34.

i dođoše i u Španiju, i ondje zgriješiše puštanjem predubokog korijenja u tuđoj zemlji i pretvaranjem kazne u način života – pa i otamo bjehu protjerani – i dođoše ovamo - i zasjedoše. A zajedno s nama dođe i zli nagon koji nas ni ovde ne ostavlja da držimo propise našeg svetog Zakona – i toliki među nama preziru naloge mudraca, drugi, gluho i daleko bilo, postupaju lakomisleno i sa samim odredbama Tore. Većina nije učena Zakonu – i ništa ne čini da to ispravi – a naši mudraci vele: 'Nema neuka koji se boji grijeha - ni neotesana koji je postao bogougodnik'. Kako neko ko ne uči može držati zakone koje ne zna? A šta na sve to kaže naš Milosrdni Otac? - 'Ako se sami pokaju – dobro je; a ako li, pak, ne – podići ću na njih kralja čiji će dekreti biti teški kao Amanovi – pa će se onda već pokajati.'

Jevreji! Braćo! – ova četiri slova nisu nego upozorenje:

jud, ajin, reš i pe

jud: JAAMOD,

ajin: ALENU,

reš: RUŽDI,

pe: PAŠA.

JAAMOD ALENU RUŽDI-PAŠA!

USTAĆE NA NAS RUŽDI-PAŠA!

Zato, vratite se, vratite se braćo moja – a Bog će posvetiti Svoje ime na nama pred svim narodima.

Ovdje je haham završio svoju deraša, i sjeo na svoje mjesto – kao da je ono o čemu je govorio bio rutinski poziv na

strožije obdržavanje propisa – a ne proročanstvo koje se ticalo budućnosti Opštine, budućnosti nad kojom su ionako svi drhtali, i koja se i onako činila prilično crnom – jer otkako je Derviš Mustafa-paša pozvan da se vrati u Istambul (u Bosni je ostao samo dvije godine), i otkako je na njegovo mjesto zasjeo Ruždi-paša koji je i sam pripadao jednom od derviških tarikata²³⁰ (što je obradovalo derviše koji su odmah počeli tražiti načina da se osvete Jevrejima za smrt derviš Ahmeda kog su mnogi među njima već držali mučenikom za vjeru) bosanski Jevreji nisu imali mira, strahujući od pravca koji bi stvari mogle uzeti. Sad se tim strahovima pridružilo i hahamovo 'proročanstvo'...

Molitelji izadoše iz hrama sa tišabeavskim licem. U skupinama od dvoje-troje (strah je lakši kad se s nekim dijeli) zaputiše se kućama, razgovarajući o svemu sem o onom što je haham rekao – što je bio najbolji dokaz da su svi ozbiljno shvatili njegove riječi.

Ima jedna poslovice koja kaže: Zlo koje treba da dođe – bolje da dođe što prije. – Ali poslovice su poslovice – a zla niko nije željan.

Zlo o kome je govorio haham, međutim, došlo je - i to brzo i odjedanputa. Kao trudovi. Ma koliko da ih žena očekuje, oni uvijek nađu načina da napadnu iznenada. Nekoliko mjeseci po svom dolasku u Bosnu, odluči Ruždi-paša da iskoristi dervišku revnost i njihovu ozlojeđenost spram Jevreja kako bi popunio vlastitu kasu. Dok je ishodovao vezirski položaj morao je podmititi mnoge posrednike - i sad je, činilo mu se, kucnuo čas da povrati ono što je u svoj položaj uložio. Istini za volju mala jevrejska zajednica u Travniku nije predstavljala posebno izazovni plijen – ali ko je rekao da se kazna (od koje se može otkupiti samo uz

²³⁰ Turski: *tarik*at – put, derviški red.

ogromnu protivnaknadu) mora sručiti baš na malobrojne i posiromašne travničke Jevreje? Sarajevski bi, recimo, puno bolje poslužili svrsi. Stoga, slično Đohi koji je dukat tražio ne tamo gdje ga je izgubio – nego tamo gdje je bilo svjetlije - i vezir odluči da svoj šerijat ovaj put primjeni na bogatiju sarajevsku opštinu. Često je dolazio u Sarajevo, bančio u vezirskom konaku u Begluku, sve na račun Sarajlija, teferičio po okolnim brdima – a usput, malo po malo, prikupljao i podatke o opštini, njenim vođama i odličnicima. Ko je bogat, a ko uticajan, ko je imao veze u Bosni – a ko u Istanbulu... Poslije izvjesnog vremena, kad je ponovo boravio u Sarajevu, tobože nekim državnim poslom, odlučio je da sprovede u djelo svoj naum. - Već je imao spisak sa imenima ključnih ljudi sarajevskog Jevrejstva, njih deset (ne računajući haham-bašu, Rav Danona, čijim je imenom spisak počinjao - i za kog je Ruždi-paša računao da bi mu i sam mogao donijeti cjelokupan otkup) - pa naredi da ljude sa spiska uhapsu u jedan mah i zajedno izvedu pred njega. Kako se vezirska ne poriče – za kratko mu javiše da je naređenje ispunjeno, i da su optuženi dovedeni u konak kako je i naredio. Odgovori da će ih sam saslušati u divanhani.

Dočekaoh ih je sjedeći na sećiji i prevrćući ćilibarski tespih u ruci. Nesrećnici stupiše u prostranu sobu presamićujući se do zemlje, nastojeći da ostanu što bliže vratima, otkrivajući tako da se ničem dobrom nisu nadali. Obliveni hladnim znojem, dršćući i blijedi kao zidovi učinili su mu se nedostojni dokazivanja njegove moći. Nije ih trebalo lomiti – oni su došli slomljeni. *Daj da završim i s ovim, gade mi se* - pomisli – *mislio sam da ko ima vlast može klesat ljude po svom hatoru, a ovi došli ko glina. Koje crno klesanje – možeš ih rukama mijesiti.* Dopala mu se ova pomisao. Možda bi trebao početi zapisivati svoje misli... U tom trenutku pažnju mu privuče pojava koja je otkakala od cijelog prizora – djelimično čudnom neovosvjetskošću – ali

prvenstveno odsustvom straha. Odmah shvati da dostojanstveni starac obučen u džube,²³¹ pokriven fesom opasanim čalmom, ne može biti niko drugi do čuveni gradski hahambaši. Osjeti kako mu se mijenja raspoloženje. Vrijedalo ga je što starac nije pokazivao strah. *Čudna je vlast - pomisli – osamljuje, s njenih visina svi nekako ispadnu krivi. Neko što se plaši previše – a neko što se ne plaši dovoljno.* Uživao je u svojoj ulozi. Nije mu se žurilo. Ako ništa hahambaši je stvari učinio malo zanimljivijima. *Možda na koncu bude i neke borbe – prođe mu kroz glavu - nije zanimljivo pobjediti već na prvom micanju.* Odlučio je da se još malo poigrava sa svojim žrtvama. Neizvjesnost je očigledno već donosila prve plodove. Jedan od privedenih, stariji čovjek od svojih pedesetak godina, tresao se tako vidno da je prizor već postajao smiješnim...

- *Zvao nas je!* – prekide ham-Mošę mučnu tišinu.

Vežir se trgnu. Nije očekivao da će Jevrejini imati smjelosti da prvi progovori. Nedostatak straha u hahamovoj pojavi sve mu se manje dopadao. Taj je Jevrejini govorio s njim kao da je on, Mehmed Ruždi-paša, jedan od njegovih džematlija²³² – ili kako se to kod njih već zove. Ni 'svijetli i poštovani veziru' ni 'čestiti pašo' – nego puko 'zvao nas je'. *Jevrejine, Jevrejine – s vatrom se ti meni igraš.*

- *Ko vas je zvao?* – upita zagrobnim glasom, naglašavajući riječ ko.

Od njegovih riječi gevirim se ponovo preznojiše. Haham na to odmahnu rukom, pa nastavi svakodnevnim glasom.

²³¹ Turski: *cübbe* – poseban kaput koji su nosili i jevrejski i muslimanski učenjaci.

²³² Turski: *cemaatlı* – parohijanin.

- *Dobro, ako vezir ne zna ko nas je zvao – biće najbolje da mi polako krenemo da ne traćimo više ni njegovo - a ni naše vrijeme...*

Neki od privedenih počеше klepetati vilicama ne mogavši suzdržati strah. Vezir, već na rubu strpljenja, diže se sa sećije kratkim i otsječnim vojničkim pokretom – pa poče obilaziti oko hahama koji je stajao malo izdvojen od ostalih. Haham, umjesto da obori pogled i konačno se počne tresti, okretao se zajedno sa vezirom gledajući ga u oči, bez prkosa, bez mržnje, bez borbe – ali i bez posustajanja, kao da nije bio svjestan situacije. *Ovaj je ili poludio - ili nije nikad ni bio sav svoj*, pomisli Ruždi-paša. *Još su blesaviji ovi koji ga, ovakog blesavog, drže za vođu. Želeći proniknuti u tajnu njegovog mira, vezir mu se unese u lice - pa poče vikati:*

- *A to si se prevario, ako si mislio da je ovde vlast vaš Daud ili Sulejman - a ne sultan, halifa pravovjernih, nosilac barjaka Islama i božanska sjena na zemlji. Šta se tebi učinilo pasji sine, pa si fursat uhvatio?*

Ovo rekavši, okrenu se prema ostalim. Njegove posljednje riječi u kojima je hahama nazvao pasjim sinom izazvale su samrtni strah kod odličnika. Znali su da nijedan otomanski službenik ne bi tek tako, šale radi, izvrgavao ruglu nekoga ko je bio postavljen sultanovim ukazom, i u ime sultana sudio i upravljao sarajevskim Jevrejima. Vezir ide na nešto veliko, bilo im je jasno – i ići će do kraja, a taj bi kraj vrlo lako mogle biti i njihove sopstvene glave.

- *Molim te lijepo, on ovda sudi po svom zakonu kao u svom – nastavljao je Ruždi-paša. Otkad je to u ovoj zemlji grijeh prihvatiti Islam? Otkad to gost sudi domaćinu?*

- *Derviš Ahmed, ako je to ono što vezir ima na umu, kažnjen je po nalogu njegovog prethodnika - vezira Derviš Mustafa-paše. Suđeno mu je kao Turčinu, po turskom zakonu – i sudili su mu Turci. Jevreji s tim nisu ništa imali.*
- *Kakav milet, kakav milet, niti lažu nit se stide. Prevariti vezira lažno mu predstavljajući činjenice i dovodeći pred njega lažne svjedoke – sve je to tebi ništa? Koristiti šerijat da bi se kaznio onaj koji je pogriješio po vašem zakonu koji prihvatanje našeg zakona smatra grijehom – i to je tebi ništa? Predstavljati mumine²³³ i evlije²³⁴ kao neprijatelje vjere i carstva – jeli ti i to ništa? Kazniti muslimana zato što je postao musliman – i to u muslimanskoj zemlji i rukom muslimanskog suda?*
- *Derviš Ahmedu nije suđeno što se poturčio – nego što je varao neuk svijet gradeći se evlijom i tvrdeći kako mu se prorok Islama javlja u snu.*
- *Gradeći se evlijom? Gradeći se evlijom? Čujete li ovo muslimani, evo ko će nam odlučivati ko jeste a ko nije evlija. A šta ako mu je Muhamed, alejhi selam, stvarno u snu rekao da prihvati pravu vjeru? Toga se vi i bojite... da ostali ne uzmu primjer, da se ne uzmu u pamet. Zato ste ga i potvorili veziru, koji od dima vaših obmana nije vidio u koju pećinu vode tragovi.*

Ruždi-paši se počela sviđati njegova vlastita patetika. Iako je još uvijek bio svjestan da je cijelu priču započeo ne bi li se domogao njihovih para – svejedno, sa svakom novom riječju optužbe bivao je sve ubjeđeniji da, nezavisno o njegovom prvobitnom motivu, ovi Jevreji stvarno jesu neprijatelji vjere, koji su stvarno ubili onog među njima koji je otkrio istinu i time potkopao tvrdavu njihovog

²³³ Arapski: *mu'min* – vjernik.

²³⁴ Turski: *evliya* – bogougodnik.

otpora. Iz trenutka u trenutak njegovo uvjerenje u krivicu Jevreja s jedne – te u važnost vlastite uloge u šticeњу Islama s druge strane, bivalo je sve veće. Od kad je odlučio da usmjeri napad na brojnije i bogatije sarajevske Jevreje znao je da optužba ne može biti samo Ahmedova smrt – jer ta se optužba mogla nekako baciti na travničke Jevreje – ali na sarajevske baš nikako. Sada, u toku rasprave sa hahamom postalo mu je jasno za šta bi mogao optužiti sarajevske Jevreje – za spletke i obmanjivanje vezira u cilju izvrtanja pravde i progona muslimana.

- *Moj prethodnik, vezir Derviš Mustafa-paša, nije razabrao da ga varate. Izvrtanje pravde koje je usljedilo nije njegov – nego vaš grijeh. Vezir je povjerovao u iskrivljenu sliku derviš Ahmeda koju ste vi pred njim stvorili. Mubareč²³⁵ krv evlijina na dan suda neće, euzubillah²³⁶, biti optužba veziru – nego vama koji ste izokrenuli sud.*

Ovdje privede kraju svoju tiradu – pa se, zadovoljan načinom na koji je odigrao ulogu, okrenu optuženima – i, gledajući ih netremice u oči, sa samozadovoljnim smiješkom na usnama, obznani:

- *Na osnovu svega rečenog čini mi se da je jedini način da pravovjerni grada Travnika i cjelog ejaleta dobiju barem kakvu takvu zadovoljštinu da jevrejska opština plati pedeset kesa groša kao kaznu za svoju tvrdoglavost i osionost.*

Prikupljanje pedeset kesa groša, a svaka kesa je hiljadu groša, predstavljalo je neispunjiv zadatak za neveliku opštinu kakva je bila sarajevska. Kad bi svi sarajevski

²³⁵ Turski: *mubarek* – blagosloven, čist.

²³⁶ Arapski: *neuddu bi-llah* – Bože sačuvaj.

Jevreji prodali sve što su imali – to još uvijek ne bi dostajalo da se sakupi tolika suma. Svejedno, neki među prvacima osjetiše izvjesno olakšanje. Znači, vezir ipak nije fanatični derviš koji želi osvetu same osvete radi. Nije želio njihove glave – nego njihove pare – a za to su mu potrebni živi. Tačno je da sarajevska opština ne može sakupiti tolike pare – ali i sam vezir to sigurno zna. Suma koju je izbacio bila je, pretpostavljali su, samo početak cjenkanja – a tu su oni već bili kod svoje kuće. Najbitnije je bilo da su njihovi životi izvan opasnosti – a to im se sada već činilo izvjesnim. Počeli su se polako povraćati u život, malo po malo, i baš u trenutku kad je jedan od smjelijih zaustio da zatraži razumniju cijenu - haham-baši, na čijim je usnama takođe treperio samozadovoljni smiješak, primakavši se veziru dva-tri koraka počeo prijateljskim glasom: “

- *Nema sumnje da je veziru stalo da očisti šerijat mrlje smrti jednog nedužnog čovjeka. Mrlje koja, po onome što su veziru ispričali, kalja ime i ugled šerijata – ali neka vezir dobro razmisli – uzimajući od Jevreja pare kao obeštetu za nedokazani zločin – samo će dodati još jednu mrlju na barjak šerijata. – Jer ako smo krivi – onda nas nikakve pare ne mogu očistiti – a ako nismo krivi – tada će ove pare biti kao da su ukradene. Kako god da se okrene ime uzvišenog šerijata biće uprljano.*

Ako su već prve riječi Rav Danonove razbjesnile vezira – ove potonje su ga izvele iz takta. Zjenice su mu se raširile toliko da se činilo još malo pa će mu oči ispasti, crven od bijesa počeo urlati:

- *Ti mene da učiš kako se vodi računa o pravoj vjeri, kako se čuva čast šerijatu, ti... jedan čifut²³⁷ prljavi; jedna uš, gnjida. Mogao bih te zgnječiti između prstiju*

²³⁷ Turski: *çifut* – pogrđno ime za Jevrejina, pas.

kao stjenicu... Ne pedeset, petsto, pet stotina kesa groša ima da isplatite ako hoćete ikad više da vidite svjetlo dana. Petsto! – Ne pedeset, ne sto, ne dvjesto – petsto! Pa ćeš naučiti kako se razgovara sa vezirima. Tri dana – petsto kesa groša. Nema groša – nema glava.

Čuvši viku zaptije udoše u divan.

- *Nosite mi ih s očiju, bacite ih u zindan, stavite ih u lance – zapovjedi. Ja ću njemu pokazati, on mene da uči...*

Glas da su deset jevrejskih prvaka zajedno sa hahambašijem koji je zbog učenosti i pobožnosti bio cijenjen i poštovan i među ljudima drugih zakona proširi se od usta do usta. Nisu prošla ni tri cijela sata od hapšenja – a cijela stvar je već postala osnovnim predmetom svih čaršijskih razgovora te srijede. Na sve strane mogla su se čuti došaptavanja u kojima bi se malo po malo mogle razaznati riječi vezir, Jevreji, petsto kesa... S vremenom šapati počеше prerastati u sve otvorenija i glasnija negodovanja, a kako su ova nailazila na opšte odobravanje – usljediše i krupnije riječi:

- *Otkako su ih počeli mijenjat' k'o da su gaće a ne veziri evo su postali k'o bijesne mačke. Prije su uzimali pomalo i na paraćeske – sad hoće sve i objene. I ovi, baksuzi, šta su mu oni skrivili – nego pare, pare – to je ono što njega zanima.*

Ulema, takođe, nije imala druge teme. Njih je, međutim, bolilo izvrtnje šerijata i pravde.

- *Vidjeste li na bigajri haku²³⁸ hi zatvori?*
- *Ja, i još, kobajagi, u ime šerijata.*

Dobro odmjerene kadije, učeni muderisi, bogobožne mule, smireni hafizi,²³⁹ hatibi²⁴⁰ zlatnih usta, uzorni mualimi,²⁴¹ krotke softe, skromni mahalski imami – svi redom su se osjećali ogorčenim, izdanim i iznevjerenim.

- *Zalim,²⁴² zalim!*
- *Neuzubillah!*
- *Ni mjere ni stida.*
- *Pa da su Vlasi – pa da kažeš radili negdje nešto vjeri o glavi, odmetnuli se... – ali ovi... – manji od makovog zrna, usta imaju jezika nemaju.*
- *Il' da hi je pobio – pa kažeš... krivi, il'... nisu krivi – nego pogriješio – ali ovako... ačik-ašićare zin'o na pare...*
- *Ja, čuo sam. K'o biva ako mu plate oslobodiće ih.*
- *Koja sramota, ja evo vazdan ne mogu pred drugom vjerom dić' pogleda – sve mi se čini svi mi se smiju.*

Ajani su opet imali svoj ugao gledanja:

- *Dovlače hi odnekle kao da ovde nema vjernih sultanovih sinova koji su se borili za carevinu i stekli imena i zemlje u ratu.*
- *Nit' koga poznaju – nit' im je stalo do ljudi. K'o pčele, svuđe skupljaju sebi med. Dvje-tri god'ne ovde – pa ode*

²³⁸ Arapski: *bigayri* – bez, *haqq* – pravda, na bigajri haku – na pravdi Božijoj, bez krivice.

²³⁹ Turski: *hafiz* – osoba koja zna Kur'an napamet.

²⁴⁰ Turski: *hatib* – džamijski propovjednik.

²⁴¹ Arapski: *mu'ellem* – učitelj u mehtebu.

²⁴² Turski: *zalim* – silnik, ugnjetač.

s punim čekmedžama²⁴³ naših para, našeg znoja i naše krvi.

Među Jevrejima se u isto vrijeme širila priča kako je neko od usuznjenih pitao haham-bašija šta mu bi da onako odgovori 'onom kopilanu' – na šta je on samo zavjerenički odgovorio: '*Leagdil et a-nes*'.²⁴⁴

Tokom drugog dana zatvora proču se među Jevrejima da ne samo da ih je vezir dao okovati – nego da ih je udario i na različite muke. Nekima su noge bile metnute u falaka,²⁴⁵ drugi su postavljeni pod česme da im voda kaplje na čela svo vrijeme... Mudraci i učeni ljudi odmah propisaše post, pa niko među Jevrejima nije jeo ni pio – kao da je Jom a-Kipurim. U hramu su mudraci podsticali narod da sagleda vlastite propuste – jer kazne ne dolaze ni za šta, i Bog je pravedan sudac. Iznošen je i sefer Tora iz kog je čitana Mojsijeva molitva za narod koji se žestoko ogriješio – poslije čega su još duvali u šofarot²⁴⁶ kao poziv na pokajanje. Po svim kućama gorila su kandila i čule se usrdne molitve Bogu da ukine zli savjet dušmaninov i spasi Jevreje.

U petak vezir, do koga je već doprlo negodovanje čaršije, i kome je već bilo jasno da je jedini način da iz svega izađe sa barem malo obraza bio da ne primi pare – nego da upravo smakne Jevreje, što bi još možda moglo stvoriti privid da je od početka imao na umu samo kažnjavanje oholosti a ne ličnu korist - naredi da podignu binu za javno smaknuće gdje su sutra, baš na Šabat, četvrtog dana mjese-

²⁴³ Turski: *çekmece* – drveni sanduk koji umjesto poklopca ima ladicu.

²⁴⁴ Hebrejski: *lehagdil et ha-nnes* – kako bi čudo bilo veće.

²⁴⁵ Turski: *falaka* – naprava za šibanje po tabanima.

²⁴⁶ Hebrejski: *šofarot* (u jednini šofar) – ovnujski rogovi.

ca Mar-Hešvana,²⁴⁷ jevrejski uglednici trebali biti smaknuti. Muslimani koji su zatvarali radnje da bi stigli na džumu²⁴⁸ prolazili su pokraj stratišta ne podižući pogled, puni nemoćnog bijesa. Gradski hrišćani kao da nepotrebnim pojavljivanjem nisu htjeli dovesti do toga da se neko prisjeti i njihovog postojanja tog su dana nekako iščezli sa javne scene.

U petak uveče, noći di Šabat, molitva u sinagogi je ličila na sve samo ne na svečanu molitvu. Više je sličila tišabeavskoj. Radosne subotnje pjesme otpjevane su teko koliko da se otalja obaveza. Kerijat Šema²⁴⁹ sa blagoslovima rečena je u pola glasa, jednako kao i 'beraha meen ševa' koja se inače, obično, pjeva. Jedini Jevrejin koji je unekoliko, ipak, sijao prazničkim raspoloženjem bio je stari saraf-baši²⁵⁰ Rafael a-Levi, koji je među sva četiri zakona u Sarejvu bio poznat kao hasid, bogougodnik. Većina njegovih suvjernika nije ni primjetila njegovu odskačuću pojavu – a onim malobrojnim kojima nije promakla, prođe kroz glavu da je starac ili pomatušio pa i ne zna šta se dešava, što i ne mora biti tako loše – ili je možda baš zbog onog što se dešava malo šenuo umom.

Po završetku bogoslužjenja starac se, umjesto da se kao svaki dobar Jevrejin uputi kući kako bi kazao kiduš, posvećenje Subote i počastio tijelo u čast dana od odmora – zaputi od jednu od muslimanskih mahala, pa uđe u mehanu - što nije običavao činiti ni radnim danom – a kamo li na sam Šabat. U Sarajevu su postojala nepisana ali svima

²⁴⁷ Hebrejski: Marḥešwan – drugi mjesec hebrejske godine (Septembar – Oktobar).

²⁴⁸ Turski: *cuma* – središnja sedmična molitva u Islamu koja se održava petkom u podne.

²⁴⁹ Liturgijski tekst koji se sastoji od određenih biblijskih odjeljaka kojima prethode i kojima slijede posebni blagoslovi.

²⁵⁰ Turski: *saraf* – mjenjač novca; *saraf-baši* - čelnik mjenjačkog esnafa.

znana pravila. Po jednom od tih pravila nemuslimani nisu zalazili u muslimanske mehane. Vidjevši starog saraf-bašu poznatog po pravednosti i držanju do riječi kako stupa u mehanu svi se prisutni iznenadiše. Ajd' što nemuslimani načelno nisu zalazili u muslimanske mehane, ajde što Jevreji nisu uopšte hodali po mehanama – ali ovdje se nije radilo o bilo kom Jevrejinu. Rafael a-Levi je važio za učenijeg i pobožnijeg među njima. Povrh svega, danas je bio Šabat, prođe kroz glavu nekolicini zanatlija koji su znali kako su njihove jevrejske komšije u čaršiji striktno obdržavale zabranu rada na taj sveti dan. Prisustvo pobožnog Jevrejina u muslimanskoj mehani na večer Šabata bilo je previše neuobičajeno da bi iko znao kako da se postavi. – A kad čovjek na zna kako da se postavi, najbolje mu je da se i ne postavlja – tako su mislile Sarajlije u onoj mehani, pa su tako i napravili. Svako je ostao na svom mjestu, pušeci svoju nargilu i pijući kafu sa - ili rakiju ispod stolića. Sinjor Rafael naruči kafu – pa kad mu je doniješe, na opšte čuđenje prisutnih, samo spusti dukat pored svog fildžana – i tiho napusti mehanu, ne popivši kafu – i ne čekajući kusur. Nije ni izašao – a u mehani već poče razgovor o značenju tajanstvene posjete. Haham Rafael, međutim, kao da nije napravio dosta iznenađenja te večeri, iz ove se mehane uputi u drugu, pa u treću – dok na kraju nije obigrao svih osam sarajevskih mahala sa svih osam mehana, dovodeći u svakoj do razgovora na temu njegovog nesvakidašnjeg postupka.

Kad se iz posljednje mehane zaputio kući na Bilava (tako on i njegovi zovu Bjelave) gdje su živjeli toliki sarajevski Jevreji, zateče dvadesetak – tridesetak ljudi pred svojom kapijom. Odmjereno i dostojanstveno pruži korak – i krenu im u susret. Ljudi mu se počeše primicati dajući mu ruku, i gledajući ga pravo u oči - što je na mjesnom jeziku tijela značilo mnogo više nego bilo kakva izrečena podrška ili obećanje. Odjednom, između njega i svijeta stvori se Ah-

med, bjelavski barjaktar, čovjek poznat cijelom Sarajevu po svojoj snazi – i to kako tjelesnoj – tako i po snazi duha. Sažimajući misli i osjećanja svih mahalalija, neposrednim kratkim i jasnim glasom saopšti sinjor Rafaelu:

- *Da si učen u svom zakonu, i da Bogu nije mrsko kako mu služiš – to znamo. Ono što ne znamo je šta si, a nešto jesi, htio rijet svojim večerašnjim obilaskom naših mehana – jer ako si prekršio svoj zakon, mor'o si za to imat' važan razlog. Koji je – svi slutimo. Ako imaš šta da kažeš – reci. Dobar si čoek – a ni mi nismo gori ljudi... reci šta ti je na srcu.*
- *Pravo zboriš, kako pravu čoeku i priliči. Dobri ste ljudi, znam – među vama živim. I tebe znam – i znam da ako nisi isprednjačio ljudskošću – nisi, vala, ni drugim. Ali znam ja čaršiju. Nisam džabe tol'ke god'ne bio saraf. Znam, ako krenem od jednog do drugog – svi će me razumjeti - a kod nas kad te svi razumiju – to ti je isto k'o da te niko ne razumije. Svako bi mi od vas – ovdje se okrenu svima –rek'o da je nepravda koja se sručila na naše glavare, na bigajri haku, neizdrživa. K'o što i jest'. Ali kak'e ja fajde imam od tog što je to tačno, i što svi znaju isto kao i ja da je to tačno, i kak'e fajde od tog imaju ovi kojima se smrt već osmjehuje, ni krivim ni dužnim? Nikak'e! Da sam pokuš'o riječima da vas saberem... Šta su riječi? Umjesto da pomognu da se ljudi sporazumiju - one pomažu da se ne razumiju. Da sam sto godina prič'o ne bi' uspio da se u tako kratkom roku tako birani ljudi nađu u isto vrijeme i na istom mjestu, i svima jedna – njihova – a ne moja, misao u glavi. A da smo se dogovarali – nikad se ne bi dogovorili. Ovako, ja znam šta vi mislite, vi znate šta mene mori...*

Ovdje prisutni počеше drmati glavama u znak odobravanja, kao da govore – nije čudo što ga njegovi drže mudracem,

stvarno zna šta priča. Ohrabren, haham se pope na avlijski basamak²⁵¹ - pa nastavi:

- *Sarajlije, komšije, ljudi... Svi znate kao i ja da su neki od nas zatvoreni. Ja ne tražim mnogo. – Samo jedno: ako su krivi – nek i' pobije, ako nisu – nek i' pusti. On im nije ni sudio. Krivicu nije ni provjerav'o. Njega pravda i ne zanima. Daj pare – mo'š ić' - ja kriv, ja prav. Nema para – ode glava, ja kriva, ja prava. Nego, ašićare, gladan para – pa našao kurbana. Nas i ako oglobi – ko će mu zabranit'? Ako nas i pobije – ko će stat' pred njega? Al' kad vuk koji se ne boji ni Boga, ni sultana, ni sudnjega dana jednom omiriše krv jagnjeću – blesav je pastir koji misli – e sad se on zasatio, pa su barem ostale ovce na miru. Jok, efendisi benum,²⁵² malo para što od nas iskamči njemu 'vakom ne mogu potrajat', a onda će doći red i na vaše pare. Danas naše pare – sutra vaše pare. Danas naši prvaci – sutra vaši prvaci. Danas naši učenjaci – sutra vaši učenjaci. Danas mi u zatvoru ni za šta – sutra vi u zatvoru ni za šta. Ali ovaj katil,²⁵³ ja vam dobar stojim, neće maknut' odavle dok u cjeloj Bosni ide ima i jedna bijela para u ijednom jedinom dušek, dok ide ostane kap krvi što nije popio. Ja, što sam imao – to sam i rekao. U ovim god'nama – od toga više i ne mogu. I nije moje. Sad mogu s mirom stat' pred Boga u molitvi, znajući da sam ono malo što je bilo u mojim rukama da se spriječi nepravda ja i napravio. Dao Bog svakome da tako predanj stane, da mu se u očima ogleda – a da ga ne sprže, vatra je ono... nije čoeuku nekad lako ni drugom u oči pogledat'... ja čoeuk čoeuku – a đe Bog i Njegov pogled...*

²⁵¹ Turski: *basamak* – stepenik.

²⁵² Turski: *efendisi benim* – moj gospodine.

²⁵³ Arapski: *qatil* – egzekutor, ubica.

Ovdje starac podiže ruku čalmi, čineći svima temena²⁵⁴ – i, stupi u avliju ne okrećući se. Svijet, posebno mlađi među njima, postidjeni okrenuše kućama bez velikog razgovora.

Sutra nisu otvorili čaršiju. Ono malo trgovaca koji nisu predosjetili bijes čaršije - pa su krenuli da otvore radnje kao i svaki dan - već su na ulasku u čaršiju shvatili da je 'počelo'. Nijemo su se okretali u mjestu i vraćali kućama.

U međuvremenu Ahmed-barjaktar poče dizati asker, spremajući se kao da će u rat. Stotine ljudi su mu se pridruživale. Svako sa svojim oružjem i konjima, pokazujući i sebi i svijetu da se ovdje neizgovorene riječi najdalje čuju, netražene usluge najbrže čine, i nepreuzete obaveze najbrže ispunjavaju. Vezir koji je proveo noć sa jednom od svojih priležnica u Beglučkom konaku nije ni slutio šta se dešavalo po mahalama. Kad je ordija prešla latinsku ćupriju i ušla u Latinluk, katolički dio grada, već su brojali preko tri hiljade duša. Tu su pali i prvi pucnji. U nekoliko minuta konjanici stigoše i do konaka savlađujući zaptije koje su stajale na straži. Vezirov asker proba utvrditi konak – ali kako je broj pobunjenika nekoliko desetina puta prevazilazio njihov broj – na kraju nemadoše drugog izbora – nego ili umrijeti ili se predati. Vezir je, s početka, još davao upute i pokušavao organizovati suprotstavljanje pobunjenicima, ali kad je sagledao veličinu pobune postalo mu je jasno da će dobro proći ako odavde iznese glavu na ramenima. Kako je bio preduzimljiv, odmah se dade na traženje najboljeg načina da što prije i što bezbjednije pobjegne sa poprišta. Obukao je feredžu²⁵⁵ u kojoj su mu juče doveli priležnicu – pa, koristeći opštu gužvu, polako, polako izađe na jednu od kapija. Odande se užurbanim

²⁵⁴ Turski: *temenna* – simbolično klanjanje.

²⁵⁵ Turski: *ferECE* – tursko žensko odijelo koje pokriva i tijelo i lice.

pokretom, ali bez trčanja, uputi drugoj strani rijeke, pokušavajući da to izvede onako kako bi to činila prava žena koja se slučajno zatekla na nezgodnom mjestu u nezgodno vrijeme. Tako se izšuljao iz grada, a poslije njegovim dukatima već nije bilo teško da nađu ljubav i razumijevanje – pa se tako, uz pomoć nekih seljaka kojima nije u potpunosti otkrio ni ko je ni šta je, prebacio do Travnika. U međuvremenu sarajevski ustanici na svoje zaprepaštenje otkriše da vezira nema ni u konaku – niti bilo gdje drugo u gradu. Uvidješe da je do sada već morao napustiti grad – tako da je držati ga u pritvoru do dolaska carskog mufetiša,²⁵⁶ kako su planirali na početku, već bilo nemoguće. Desilo se, dakle, ono najgore. Vezir je vjerovatno već stigao u Travnik, odakle će obavjestiti portu o sarajevskom ustanku, opisujući ga vjerovatno kao bunu protiv sultana - a ne protiv vlastitog zuluma. Bilo je vjerovatno da će sultan povjerovati veziru – a u tom se slučaju današnjim sarajevskim junacima crno piše. Oslobođeni Jevreji, po prvi put uključeni u zbivanja u gradu kao ravnopravni, obećашe da će, na žalost u tome su imali iskustva, iskoristiti sve svoje veze i umijeće da spriječe da vezirova optužba stigne do sultana prije arzuhala²⁵⁷ koji bi mu uputili svi ljudi od imena, mača, duha ili knjige cijelog grada Sarajeva. Kako boljih prijedloga nije bilo, ulema i prvaci se dadoše na pisanje arzuhala, koji, onda, Jevreji po tataru poslaše na ruke čuvenom Čelebi Behoru Karmoni, sultanovom draguljaru, za kog se znalo da je imao poseban tretman na carskom dvoru, mogavši ući pred samog sultana u svako doba dana, i bez najave. U popratnom pismu Jevreji mu objasniše da je u njegovoj ruci arzuhal koji su potpisali dvije stotine i četrdeset i devet sarajevskih muslimanskih odličnika, koji su svi od reda potvrdili da je Ruždi-paša zalim koji je na grad nametnuo dadžbine koje su bile u

²⁵⁶ Turski: *mufetiş* - inspektor.

²⁵⁷ Turski: *arzuhal* - molba.

suprotnosti sa carskim hati-humajunima²⁵⁸ koji su oslobađali grad Sarajevo od teških poreza, *tekjalifi šakaj urfije*, te sa ustanovljenim običajem po kome je vezir u gradu, na trošak Sarajlija, mogao boraviti samo tri dana – dok je rečeni Ruždi-paša ostajao i po nekoliko puta po desetak dana, udarajući tako dodatni namet na ionako siroto stanovništvo grada. Događaj sa Jevrejima potisnut je u arzuhalu u stranu. Tako je, čini se, svima odgovaralo. Na koncu, nije ovo prvi vezir s kojim se Sarajlije mjere. Bio bi prvi s kojim se nisu odmjerili. Svoj su oni račun s njim svodili. Čija je Bosna, i čija je vlast i moć. Pitanje pravde, ali i pitanje ko je dijeli. Mnoge su Sarajlije mislile da im vezir po Jevrejima šalje poruku: evo šta sve mogu, i ko mi šta može? U rečenom arzuhalu je još pisalo kako je Ruždi-paša izmislio lažne optužbe protiv grada, baš tako je pisalo – protiv grada, i kako je prilikom posljednjeg boravka u Sarajevu, dva dana prije nego je krenuo za Travnik zahtijevao da mu grad isplati petsto kesa groša – i kako je, budući da stanovništvo nije bilo u stanju ispuniti njegove neosnovane i pretjerane zahtjeve, bacio u zatvor odličnike jevrejske i hrišćanske. Grad mu je ponudio nekoliko puta pet hiljada groša – ali on nije htio ni čuti. Ujutru kad je vezir krenuo za Travnik u pratnji sejmena²⁵⁹ koji su tjerali ispred sebe okovane sužnje, neki su ljudi izašli da gledaju povorku – ali su sejmeni pomislili da su ljudi krenuli da ih napadnu – pa počеше pucati u ljude, ostavljajući za sobom nekoliko mrtvih. – Poslije je vezir odlučio da izmjeni događaje, opravda sebe i potvori Sarajlije koji su vjerni carevi sinovi i koji danonoćno mole za carstvo, pa je u svojoj bujruniji²⁶⁰ lažno optužio narod da se podigao protiv njega, da su ga opkolili u konaku, i povrh svega, kao da do sad nije bilo dosta laži, kako su se na njega digli s

²⁵⁸ Turski: *hattihūmayun* – carski proglas.

²⁵⁹ Turski: *seymen* – stražar, policajac.

²⁶⁰ Turski: *buyrultu* – ukaz koji je potpisao valija.

topovima, i slične izmišljotine i bajke. Zato su se evo iskupili svi prvaci – dvije stotine i četrdeset i devet duša: Fadil-paša, petnaest kadija, muftija, pet muderisa, dva dersiama, tri vajiza,²⁶¹ dvadeset i osam hatiba, četiri muallimu sibjana,²⁶² muteselim, trinaest mutesarifa²⁶³ i zaima,²⁶⁴ dva mustahfezana, sedamnaest derviša, pedeset i dva trgovca, sedamnaest ihtijar-odžaka,²⁶⁵ šest seturnaja, dvanaest hasečija,²⁶⁶ trideset i šest serdengečija,²⁶⁷ dvadeset i četiri barjaktara, devet seratika – i jedan bez titule – da posvjedoče da su sve riječi vezirove laž, a njegovi vodi okrutnost i izvrtanje pravde.

Posredstvom sultanvalide, sultanove majke, uspio je Čelebi Behor ishodovati od sultana ferman na ime kapudan-baše Sidki Zajima, čovjeka od njegova povjerenja, kojim se rečenog ovlaštava da odmah krene u Travnik, svrgne Ruždi-pašu sa vezirskog položaja i sprovede ga u Istanbul. Čini se da su ruke sultanvalide zadržale i bujrunciju Ruždi-pašinu, kako se ne bi pojavila pred sultanom prije sarajevskog arzuhala.

Od toga dana slave sarajevski Jevreji četvrti dan mjeseca Mar-Hešvana kao praznik izbavljenja, nazivajući ga Hag a-Asirim - Praznik Zatvorenika ili Purim di Saraj - Sarajevski Purim.

²⁶¹ Turski: *vaiz* - propovjednik.

²⁶² Arapsko-turski: *mu' allem sibyan* – učitelj djece.

²⁶³ Turski: *mutesarraf* – upravitelj male provincije.

²⁶⁴ Turski: *zaim* - zemljoposjednik.

²⁶⁵ Turski: *ihiyar ocak* – penzionisani oficiri otomanske vojske.

²⁶⁶ Turski: *haseki* – članovi specijalne dvorske vojne jedinice.

²⁶⁷ Turski: *sedengeçti* – zapovjednici otomanske carske vojske.

**DRUGA PJESMA NEPOZNATOG AUTORA (PREUZETA IZ
ISTE RUKOPISNE PJESMARICE JOSEFA SINA RIBI ELIJAU
HAVILJA, SASTAVLJENE 5661. ili 1899. GODINE U SARAJEVU)
U KOJOJ JE OPJEVAN DOGAĐAJ KOJI SE ZBIO RAV MOŠE
DANONU I GLAVARIMA SARAJEVSKE JEVREJSKE OPŠTINE,
ČETVRTOGA DANA MJESECA MARHEŠVANA 5580. ili 1819.
GODINE, A KOJA JE OVDE I NA NAŠ JEZIK, U OSMERCU,
PREPJEVANA.**

**Savida ez la maravija,
I kontada en largija.
Aremos čika poezija.
En favor del Rav Danon.**

**Poznato je već to čudo,
I pričano na dugačko,
Pjesmu malu sad spjevajmo,
U čast našem Rav Danonu.**

**Lej muča ke el savija
Savido era a la Đuderija,
Por ombre de pervizija
Non konosijan al Rav Danon.**

**Da je Tore mnogo znao,
Jevrejstvu je bilo znano,
Al' ko čojka vidovita,
Ne znadoše Rav Danona.**

**Un dija fueron apresados,
Kon feropejas enserrados,
Ejos fueron asegurados,
De el nuestro Rav Danon.**

**Jednom bjehu uhapšeni,
U okove zatvoreni,
Al' ih sviju tad hrabraše,
Glavom baš naš Rav Danon.**

**'Munča angustja alkansimos,
Ke ansi lo meresimos,
Al revelio ja deverijaremos.'
Les aseguro el Rav Danon.**

**'Mnogo zla mi dočekasmo,
Jer smo tako zaslužili,
Zbog odmeta deverač'mo.'
Uvjeri ih Rav Danon.**

**'Saved fuimos enkapados,
Por algunos pekados,
Presto seremos eskapados.'
Lis dišo el Rav Danon.**

**'Znajte da smo zapretani,
I kažnjeni grijeha radi,
Brzo ćemo s'izbaviti.'
Tad im reče Rav Danon.**

**'En esfuenio de la alvorada,
La koza mi fue deklarada,
En verso YAaRoF asegurada.'
Deskuvrijo el Rav Danon.**

**'U jutarnjem jednom sanku,
Stvar mi bješe objavljena,
JaaRoF riječju potvrđena.'
Otkri njima Rav Danon.**

*'En este nos aki pozados,
Todos seremos aislados,
De mi seeš bien asegurados.'*
Lez dišo el Rav Danon.

*'Još dok ovdje mi stojimo,
Bićemo svi zaštićeni,
Ja vas u to uvjeravam.'*
Rek'o im je Rav Danon.

Segun su avlo ez dičo,
Konfirmo el Djo bendičo,
Baldo kunsežo del maldičo,
Por zahut del Rav Danon.

Kako bješe riječ rekao,
Blagosloven Bog potvrdi,
Prokletnika savjet skide,
Sa zasluge Rav Danona.

Djo azien maravijas,
Sako de ansja a alegrija,
A la nuestra Đuderija,
Por zahut del Rav Danon.

Bog kojino čuda čini,
Na veselje iz nevolje,
On izvede Jevreje nam,
Sa zasluge Rav Danona.

Siempre aga maravijas,
Asigun la primerija,
Nos sako a alforija,
Por zahut de Rav Danon.

Uvijek čini Taj čudesa,
Koliko je već potrebno,
Izvede nas do slobode,
Sa zasluge Rav Danona.

Anjos kinjentos i i očenta
Sinko mil a muestra kuenta,
Fue toda esta reboltina,
Ke kapito al Rav Danon.

God'ne petstojosamdese',
Pet hiljada računa nam,
Zbi se cijeli ovaj obrat,
Što se desi Rav Danonu.

Diez anjos dopo la istorija,
Bivjo kon mucha gloriya,
Supito suvjo en memoria,
Suvir a Tiera de Sijon.

I poslije deset ljeta,
On živiljaše s vel'kom slavom,
Odjednom mu na um pade,
K Sion zemlji on da ide.

Ke aji non seja enterado,
A el li era bien sigurado,
Asigun lo a deklarado,
En su partir el Rav Danon.

Neće tamo bit sahranjen,
Već mu j' bilo to sigurno,
Jer je tako sam objavjo,
Kad je poš'o Rav Danon.

**En Stolac fue pozado,
Se vido muj desesperado,
Dišo: 'Aki vo ser ripozado' –
Kon avla klara el Rav Danon.**

**U Stocu je bio stao,
Činio se obeznađen.
Reče: 'Ovdje ću počinut'.
Rječju jasnom Rav Danon.**

**Una vinja kuvdisioza,
Eja fue bien venturoza,
Ke sovre eja repoza,
El kuerpo santo de Rav Danon.**

**Jedna loza plemenita,
Što j' imala sreće te,
Da baš pod njom sad počiva,
Sveto tijelo Rav Danona.**

**Mučos anjos pasarija,
Ulvidado fue de la Đuderija,
Ke non tenija pasadija,
Por vižitar al Rav Danon.**

**Mnoge god'ne otad prošle,
Jevreji ga zaborav'se,
Nisu više bili željni,
Ić posjetit Rav Danona.**

**En Mostar fueron resentados,
Varonis pokos bien kontados,
Kon firmamientos fueron atados,
Por vižitar al Rav Danon.**

**U Mostaru s'obnoviše,
Malo ljudi, al' odličnih,
Zavjet'ma se povezaše,
Da posjete Rav Danona.**

**Asementaron una hevra,
Por kavod del Rav gadol nora,
Ir en dija de su petira,
Azer izjara al Rav Danon.**

**Osnovaše jedno društvo,
U čast Rava vrlo vel'kog,
Da na dan od njeg've smrti,
Hodočaste Rav Danonu.**

**Varon de grande umanidad.
Non li fue por deričidad
En poder de estranjadad,
Seja pozado el Rav Danon.**

**Čovjek od čovještva vel'ka,
Kome nije pravo bilo,
Da sred nekog tuđeg mala,
Kopan leži Rav Danon.**

**Ombre grande i onrado,
Danijel Salom ez nombrado,
Para siempre seja nombrado,
Djo kavod al Rav Danon.**

**Čovjek velik i poštovan,
Po imenu Danijel Salom,
Zauvijek će bit zapamćen,
Čast ukaza Rav Danonu.**

**Muča moneda si li presjo,
A el nada le paresjo,
Dispues ke el mirisjo,
Akistar pozada del Rav Danon.**

**Mnogo novca što potroši,
Ništa njemu činjaše se,
Nakon što mu bješe dato,
Rav Danonu spraviti grob.**

**Tambien tuvo gran pasion,
Fragvar kaza de la orasion,
Su nombre seja membrasion,
I bendičo por zahut de Rav Danon.**

**Otad bješe njemu strast.
Podić kuću od molitve,
Da ostane njemu ime,
Blagosloven nek bi bio,
Rad' zasluge Rav Danona.**

**Bien mučo demasiado,
Del Djo seja kongrasijado,
Non seja mas ansijado,
Por zahut del Rav Danon.**

**Dobra, mnogo izobilno,
Da m' od Boga bude dano,
I nemaio više muka,
Rad zasluge Rav Danona.**

**Ariva el a la alta edad,
Kon muj grande sanidad,
Mereska azer muča bondad,
Por zahut del Rav Danon.**

**Nek dočeka vel'ku starost,
Sa sve zdravljem vrlo vel'kim,
Nek zasluži činit sevap,
Rad zasluge Rav Danona.**

**Su vida pase kon alegrija,
Asta su ultimo dija,
Veja bien a su famija,
Por zahut del Rav Danon.**

**Život u veselju prošo,
Do posljednjeg svoga dana,
Dobro doma stigo vidit,
Rad zasluge Rav Danona.**

**Agozados todos viažadores,
Aun todos kon amores,
Al Djo dar mučo loores,
Dasteš kavod al Rav Danon.**

**Svi putnici vi veseli,
Sad zajedno u ljubavi,
Bogu dajte hvale mnoge,
Daste počast Rav Danonu.**

**Del Djo sejaš agurados,
Mučo sejaš prosperados,
Anjos mučo mežorados,
Deš onor al Rav Danon.**

**Bogom bili pomognuti,
Nek vam dadne On napretka,
Mnogo ljeta, i sve boljih,
Dajte hvalu Rav Danonu.**

**Resivida seja vuestra orasion,
Delantre Djo de la salvasion,
Tengaš grande prosperasion,
Por zahut del Rav Danon.**

**Molitva vam bila kabul,
Ispred Boga Spasitelja,
Vel napretka vi imali,
Rad zasluge Rav Danona.**

**De El sejamus ajudados,
Seed mucho akavidados,
Azer todos los sus mandados,
Komo mos ambizo el Rav Danon.**

**Od Njeg' da smo pomognuti,
Al' pažljivi vrlo bud'te,
Zapovjesti da se vrše,
Košto uči Rav Danon.**

**Esto aremos atension,
En aziendo la orasion,
Delantre grande de nuestra nasion,
El ez nuestro Rav Danon.**

**Na to treba svratit pažnju,
Kad se čovjek Bogu moli,
Pred vel'kanom naroda nam,
Kojino je Rav Danon.**

**Mersedes a su Maestad,
Por su grande amistad,
Nos izo 'cug' la meatad,
Para la izjara de Rav Danon.**

**Počasti i Veličanstvu,
Rad njegova prijateljstva,
Pola puta voz nam skрати,
Hodočastit Rav Danonu.**

“Pošto bi se, Marko, poturčio?
Ni za pare ni za pusto blago – već za
inat Bogu i ljudima.”

Srpska narodna pjesma

Potez deseti:

Inat

Ako je postojalo nešto što je ujedinjavalo sva četiri naroda i sve četiri konfesije u Sarajevu – onda je to bio inat. Sarajlije često, ukazujući na tursko porijeklo same riječi, tvrde da su im i inat, a ne samo ime mu, Turci ostavili u amanet. Oni koji dobro poznaje Turke, barem ove današnje, kažu da je u turskom poimanju svijeta inat prvenstveno inat s drugim. U Sarajevu, međutim, inat je bio prvenstveno inat sa samim sobom – pa tek onda, ako čovjeku ostane vremena i živaca (ipak je svak sam sebi najpreći), i s drugima. Prevario bi se ko bi ustvrdio da je inat sociopsihološka pojava. Možda negdje drugdje. U Sarajevu inat je bio stil, način života, životna filozofija – a nerijetko i nekakav

i nečiji smisao života. Nije se živjelo i sa inatom – nego za inat. Nek crknu neprijatelji, nek zavide dušmani. Inat je bio jedna od rijetkih stvari koja je bilo dobro podjeljena i između i unutar raznih grupa koje su tvorile Sarajevo. Sarajevski Srbi citirali su mnogo češće od beogradskih onu narodnu pjesmu po kojoj se Marko ne bi poturčio ni za pare ni za pusto blago – dok, recimo, za inat već bi. Bez da trepne. Ako, i imao bi rašta. Muslimani, su, opet, sa posebnom afekcijom pokazivali spomenik inatu – kuću, koja je svojevremeno stajala na mjestu Vijećnice – pa su je Austrijanci srušili (uz protunaknadu, Austrijanci k'o Austrijanci) – a vlasnik kuće samo prešao na drugu stranu Šeher-čehajine ćuprije i podigao istu onakvu kuću kakvu su mu srušili, u zeru istu – pa joj narod, znajući uvijek prepoznati i odlikovati prave vrijednosti, nadjenu ime inat-kuća.

Vele da se tamo ne inate samo ljudi. Jok, nego i rijeke, i planine, i vjetrovi – pa čak i zgrade. Kuće, džamije i česme inate se jedna s drugom. Tako, recimo, ima džamija koja se zove Pobjeguša. Bio jednom neki trgovac, bogat i duševan čovjek. Jednom tako misleći koji bi sljedeći sevap mogao upisati kod Boga učini mu se da nema većeg i ljepšeg djela nego podići džamiju. Kako je rekao tako je i učinio. Uvakufi dio imanja, od čega se trebala izdržavati zgrada, kupi polje i japiju,²⁶⁸ uze radnike – i s bismiletom²⁶⁹ započe posao. Prvo su napravili samu džamiju, jednostavnu ali čvrstu građevinu od bijelog kamena sa prozorima u poluluku. Kad su priveli kraju gradnju džamije počeo se graditi minaret. Radnici su radili cijelu cijelcatu sedmicu – i pred očima mahalalija počeo se nicali čusta kamena minara. Krajem desetog dana privedoše radove kraju. Ostalo je samo još da sutra pokriju bakrom špicasto kube minareta – i mirna Bosna. Ali tu se prevarili. Minaret im je oštro

²⁶⁸ Turski: *yapi* – materijal za gradnju.

²⁶⁹ Arapski: *bismillah* – u ime Boga.

zamjerio što su ga počeli graditi tek kad je džamija bila gotova, kao siročić – onako za potkusur. Nije im htio kvariti posao na početku. Jok, čekao je da završe – a onda, eto, te noći koja ga je razdvajala od pokrivanja odlučio da im pokaže svima, i trgovcu, i radnicima, i mahalalijama – pa, na koncu, i samoj džamiji kojoj, izgleda, ionako nije bilo posebno krivo što su se tako ponijeli prema minaretu – jer za svo vrijeme nepravednog zapostavljanja nije rekla jedne jedine riječi. *E saćete svi vidjeti da i minaret ima čast, jašta radi* – govorio je minaret upinjući se iz petnih žila da se odmakne od džamije – i, vjerovali ili ne, uspio je prevaliti dobrih dvadeset metara, sve sa temeljima, i bez da mu i jedan kamen otpadne. Tolika je snaga inata i kod običnog minareta. Ujutru dođoše oni radnici. Nisu mogli vjerovati svojim očima. Bez mnogo priče, jer ko bi im vjerovao, srušiše minaret, preniješe kamenje do džamije – i dadoše se na rad. Malo po malo, minaret je ponovo rastao na svom prvom mjestu, i već je bilo dogovoreno da će tog i tog dana u novoj džamiji po prvi put klanjati sabah. Sav se komšiluk spremio da obilježi taj svečani događaj. Pred zoru, s prvim pijetlovima, trgovac koji je naumio tog dana biti imamom u svojoj zadužbini, praćen većom skupinom vjernika grabio je prema džamiji krupnim koracima. Polako im se razdanjivalo pred očima, i u nevjerici vidješe da je minaret pobjegao od džamije dobrih tridesetak metara. Šta da rade? Ovo džamija nije. Džamija bez minareta – to ima. Ali minaret bez džamije? To niti ima niti može biti. Odogodiše, proklanjavanje, sazvaše ponovo radnike, srušiše minaret i ponovo ga podigoše. Ali obnoć minaret ponovo pobježe. Sedam puta su ga rušili – i sedam puta im je bježao. Sedmi put stari mahalski hodža reče trgovcu: *Slušaj, minaret ima vremena - ali mi nemamo*. Odlučiše da stvar ostave onako kako i jest. Otad je vele običaj kod sarajevskih muslimana da se džamija i minaret grade zajedno, mic po mic, koliko da ne bude zazora i podozrenja među njima. Razboru skloniji tvrde da je tako nešto nemoguće – i da je cijelu

storiju sa minaretom izmislio neki neimar pjano koji od rakije nije vidio gdje mu je džamija a gdje minaret, a radnici nisu obraćali pažnju šta i kako grade – jer su bili plaćeni da grade kako im se kaže - a ne da misle i paze. Ja, i tako sedam puta – odgovarali su im zainaćeni sagovornici koji su više vjerovali u prvu verziju. U drugoj ionako nije bilo ništa za vjerovati.

Jevrejska su djeca prolazeći pored ove džamije često izvikivala stih iz Psalama: *'Im Adonaj lo jivne vajit – šav amelu bonav bo'* – *'Ako Gospod ne gradi dom – džaba se trude oni koji ga grade'*.²⁷⁰

Tako je to bilo u ona vremena kad su ljudi hvaleći inovjerca pazili da se slučajno ne pomisli kako mu hvale i vjeru. Hrišćani bi muslimanu, kad bi ga hvalili, rekli: *alal ti vjera* (ili *alal mu vjera* – ako su ga hvalili u odsustvu) – nek ti je prosta vjera. Dobar si čovjek – opraštamo ti što pogrešno vjeruješ. Ni muslimani nisu smatrali da to što i hrišćana ima dobrih ljudi govori nešto o Hrišćanstvu. Hvaleći hrišćanina obično bi dodali: *ne hvaleć' mu zakona*. K'o biva: on je dobar – iako mu vjera ništa ne valja. Ni jednim ni drugim nije bilo čudno što baš hrišćani alale – a ne opraštaju, i što baš muslimani govore o zakonu – a ne o dinu. Bitno je da su se lijepo podjelili – i da se zna šta je čije.

Poslije su u čaršiju došli neki novi ljudi koji su bolje čuli šta se govori – nego što su vidjeli ko i kome, pa su pobrkali red do te mjere da danas ljudi iste vjere (uključujući i ovu komunističku u čovjeka i bolje sutra) govore jedan drugom *(h)alal:(ti) vjera*. Istini za volju, muslimani kažu *halal* – a hrišćani *alal* – ali sve druge konotacije su se odavno izgubile.

²⁷⁰ Psalam 127:1.

Neprevaziđena legenda sarajevskog inata bez sumnje je Nikola Teški Radnik. Ko ga je znao – znao ga je pod tim imenom. Bio je malo 'u pet kod ringišpila', kako se to u Sarajevu lijepo kaže – ali uz to, ili možda upravo zbog toga, i oči, uši – i, što je najvažnije, usta grada. U turska vremena budale su bile više neka vrsta društvene ustanove nego li lično stanje duha. Biti na svoju ruku nosilo je sa sobom društvenu odgovornost. Budale su bile ventil koji je regulisao i popuštao pritisak u loncu u kome su se svi kuvali. Njima je bolest duha obezbjeđivala bezbjednost tijela – i zato su uglavnom neometani mogli govoriti javno ono što je ležalo zapretano duboko u srcima njihovih sugrađana, šprdati se s onim od čega je čaršija strahovala, i vikati na sav glas ono što se po čaršiji šaptalo. Kada se sve ovo uzme na um postaje jasno zašto su budale predstavljale vitalni interes svih segmenata gradskog društva. Jedna poštena kasaba kojoj je stalo do imena i ugleda morala je imati i dežurnu budalu. Nedostatak iste bi je degradirao u najobičnije selo. Nije da na selu nije bilo duševnih bolesnika. Jednostavno, tamo su oni bili obični bolesnici, bez ikakve posebne društvene uloge. Nije ih se slušalo, njihove riječi se nisu prepričavale, niko ih nije podsticao i ohrabrivao da govore ono što drugi ne smiju. U gradovima Orijenta budale su bile besplatno pozorište, narodni parlament. Stoga i nije čudo što su budale postale indikator razvijenosti nekog mjesta. I drugdje se grad bez pozorišta smatra većim selom. Vele da su Andrića jednom pitali da li i danas svaki bosanski grad ima po jednu budalu – a da je on odgovorio da danas ima po jedan pametan.

Svakodnevna dobro odmjerena kombinacija straha i smijeha bile su u Turskoj, izgleda, najbolje sredstvo za spriječavanje ustanaka i pobuna. Na koncu, neosporno je da oni krvnici koji su u svome bijesu kažnjavali i budale nikad nisu uspjevali dugo zadržati vlast. Sarajlije tvrde da je osoba kojoj je Bog uzeo pamet ili strašan grješnik ili veliki

pravednik. Bilo kako bilo u njih ne treba dirati – Bog ih je sebi obilježio. Ako se radi o pravedniku, Bog će ga osvetiti – a ako li, pak, o grješniku – onda mu je to očigledno bila dobro odmjerena kazna kojoj nije trebalo ni oduzimati ni dodavati – jer Bogu ne trebaju pomoćnici.

Bilo kako bilo, Sarajevo je dobilo u naslijeđe, a potom još i usavršilo otomansku instituciju narodnog glasnika. Kad su u II Svjetskom Ratu Nijemci ušli u Sarajevo ovu je časnu funkciju obavljao rečeni Nikola Teški Radnik. Odmah je uvidio da je posla mnogo – a vremena malo, pa zavrnu rukave i baci se na posao. Na sam prvi dan kad je prašnja kolona njemačkih vojnika ulazila u grad, negdje u Aleksandrovoj ulici Nikola se baci na cestu koliko je dug i širok, pa ležeći pred njemačkim kaminonima poče vikati koliko ga grlo nosi: *Halt! Halt! Halt!* Vozaču kamiona nije dugo trebalo da shvati da pred sobom ima bolesnog čovjeka. Kamion se zaustavi, vojnik izađe iz kamiona i pristupi Nikoli da ga ukloni s puta. Ovaj skoči na noge lagane pa poče objavljivati: *Samo dva čovjeka u cijeloj Evropi mogu zaustavit' njemačku vojsku - ja i Hitler.*

Jugoslavija ubrzo bi podijeljena između okupatora i njihovih domaćih sluga. Dalmacija s ostrvima bila je dodijeljena Italiji – ali je ustaška vlada u Zagrebu dobila zadovoljštinu u okupaciji Bosne. Njemačke su trupe Bosancima, ili barem arijevcima među njima, donijele novo NDH državljanstvo. Bosanski Jevreji, sada Židovi, morali su biti izdvojeni od ostatka populacije kako je ne bi kontaminirali tjelesnim i duševnim nedostacima svoje rase. Na mnogim je kafanama već u prvim danima okupacije osvanuo natpis: *'Židovima i psima zabranjeno'*. Oni koji su njemačkim predrasudama po svaku cijenu htjeli dodati i svoje lokalne proširivali su slogan u: *'Židovima, Srbima i psima zabranjeno'* - a posvećenici Hitlerovog rasnog nauka ponosni kako su brzo i dobro savladali gradivo nisu preskočili ni

Rome – nego su na svoje radnje stavljali natpise: *'Židovima, Srbima, Ciganima i psima zabranjeno'*.

Židovi ne smiju prodavati arijevcima. Židovi ne smiju kupovati od arijevac. Židovi se ne smiju kretati ulicom iza šest uveče. Židovi moraju nositi žutu traku na kojoj će crnim slovima tog i tog omjera stajati napisano *'Jude - Židov'* – samo su neki od rasističkih zakona krvave NDH.

...

Nikola, usta grada i njegov um, nije se smirio dok nije našao način da pokaže šta misli o NDH, njenim zakonima i njenom rasnom čistunstvu. Jednog jutra Isusov kip koji je s pročelja sarajevske katedrale blagosiljao prolaznike osvanu okičen žutom trakom. Svijet koji je prolazio ispred katedrale vjerovatno ne bi ni obratio pažnju na detalj, barem ne tako brzo, ali Nikola se već pobrinuo da im lično skrene pažnju. Stao je ispred katedrale i pokazujući prstom na Isusa počeo galamiti koliko ga grlo nosi:

- *Šta si ti zamislio? Ti sam od svih Jevreja da prođeš bes trake? A, ne, ne, ne može kod mene! Jok, jok! Nikako!*

Svijet se smijao od srca – a Nikola je nastavio sa svojom tiradom:

- *Jeste vid'li vi pokvarenog Jevrejina? – pitao je, unoseći se ljudima u lice. Viditel' će se sakrio? U samu crkvu. Misli crkva će ga spasit'.*

Vrijeme baš i nije bilo za smijanje – ali ljudi koji su zatekli pred katedralom naprosto su pucali od smijeha. Nikola se opet okrenu Isusu:

- *Jesil' ti stvarno mislio da te nećemo prepoznat'? Da te nećemo dojaviti'. Glumiš tu nekog vel'kog katolika.*

Ustaška policija ubrzo prekide zabavu. Nikolu prebiše na licu mjesta, svijet rastjeraše – a Isusovom kipu, s mnogo muke, skidoše traku.

U to je vrijeme počeo izlaziti i ustaški list 'Hrvatski Narod' koji je sebi u zadatak stavio objašnjavanje i razlaganje Hitlerove rasne teorije. Ni tu Nikola nije časa časio, odnekud nabavi izvjesan broj primjeraka rečenog lista – pa poče vikati po cijelom Sarajevu:

- *Hrvatski Narod dvije kune! Hrvatski Narod samo dvije kune! Hrvatski Narod – još malo pa nestalo!*

Sarajlijama nije trebalo mnogo da razumiju Nikolinu igru. Namjerno, kako bi mu omogućili da što duže izvikuje svoj slogan, niko nije htio kupiti posljednji primjerak lista koji mu je ostao u ruci. Nikola je prolazio iz ulice u ulicu i vikao:

- *Hrvatski Narod samo dvije kune! Hrvatski Narod – skoro nestalo! Posljednji primjerak Hrvatskog Naroda!*

Trojica ustaša, u novim uniformama, svježe obrijani, ispeglani i uređeni šetkali su se srijedom Ferhadije ulice, očekujući da njihovi ulašteni pištolji i paradne uniforme otvore put ka srcu pripadnica ljepšeg pola.

- *Jesil' vidio – obrati se jedan od njih drugoj dvojici – kako mi se smiješila ova djevojka?*
- *Nije se smiješila tebi – insistirao je drugi – nego meni.*
- *Gledaj, evo i ova mi se smiješi – ponovo će prvi.*
- *Meni se čini – treći i najtiši među njima će – meni se čini da se svi nešto smijulje.*

Druga dvojica pogledaše unaokolo. I njima se učini da se svi prolaznici pomalo čudno smiju.

- *Hrvatski Narod – posljednji primjerak!* – povika Nikola u njihovom pravcu.

Ivan, odmah shvati razlog zavjereničkog osmjeha na licima prolaznika. Njegov seljački um istreniran da u svakom čovjeku vidi neprijatelja i u svakoj stvari opasnost bez greške je dešifrovao skrivenu poruku u riječima prodavca novina. Okrenu se prema svojim drugovima. Iz zbunjenog izraza na njihovom licu uvidje da njima još uvijek nije bilo jasno o čemu se radi.

- *Tako je i bolje* - pomisli. Posljednje što je želio bilo je da jedan od njih nanjuši priliku da iskaže lojalnost sistemu koji ga je izveo iz potpune anonimnosti.

Lično, stupio je u vojsku da bi se spasio od oca pjanca koji, osim kad ga je tukao ili kada je galamio na njega, nije pokazivao druge znakove svijesti o njegovom postojanju. U djetinjstvu, batine su bile njegov jedini odnos s ocem. Zajedno s njim rastao je i očev strah da bi mu jednog dana Ivan, mogao platiti s kusurom za sve batine koje je dobio. Zbog tog straha i ni zbog čeg drugog batine su se prorijedile – pa sasvim prestale kao da ih nikada nije ni bilo. Tako je prestala da postoji i jedina veza između oca i sina. Ivanu se ponekad činilo da bi mu draže bilo kad bi se otac digao i prebio ga – samo da ga vidi, da pokaže da je svjestan njegovog prisustva. Otac je, čini se, uvidjeo da ignorisanje Ivana boli više od batine – pa mu se dopalo da ga tako muči ako se već više nije usuđivao dići ruku na njega. Stupio je u vojsku da bi pobjegao od zla koje mu se činilo, i već mu je bilo jasno da se ovdje od njega očekuje da čini zlo. Sada je on trebao da bude taj u čijoj je ruci sila. Nije mu se dopadala nova uloga. Strepio je od životinja koje su se otrzale s lanca u njegovim prijateljima. Stoga pohita Nikoli

ne bi li nekako spriječio incident prije nego neko od njegovih drugova shvati provokaciju.

- *Gospo'n oficir, jeste li za Hrvatski Narod?* – upita ga Nikola naivno.

Znao je da će ako odgovori odrično izazvati buru smijeha kod prisutnih. Istovremeno nije želio nikakvo zlo ni tom prodavaču novina za koga uopšte nije znao je li blesav ili samo hrabar. Razmišljao je grozničavo. Pokuša se prisjetiti šta bi uradio neko od starijih iz njegovog sela. *Oni bi se i sami pravili blesavi* – pomisli.

- *Stvarno nisam pročit'o zadnji broj* – reče Nikoli, pružajući mu dvije kune.

Nikola je još neko vrijeme izvrgavao ruglu novu vlast – a onda je ubijen, kao i toliki drugi. Neki državotvorac našao je za shodno da zaštiti NDH od Nikole Teškog Radnika. Narod vjeruje da vlast koja ne štedi ni budale ne može biti duga vijeka – i, barem ovaj put, bio je i u pravu.

TREĆA PJESMA NEPOZNATOG AUTORA (PREUZETA IZ REČENE RUKOPISNE PJESMARICE JOSEFA SINA RIBI ELIJAU HAVILJA, SASTAVLJENE 5661. ili 1899. GODINE U SARAJEVU) U KOJOJ JE OPJEVAN DOGAĐAJ KOJI SE ZBIO RAV MOŠE DANONU I GLAVARIMA ŠARAJEVSKE JEVIJSKE OPŠTINE, ČETVRTOGA DANA MJESECA MARHEŠVANA 5580. ili 1819. GODINE, A KOJA JE OVDE I NA NAŠ JEVIJSKI PREPJEVANA.²⁷¹

Mi kamoḥa needar beḥol dar wedar,
A tu ijo ki sto mira d'ayudar,
Ne zor aylay uglum çiker bu kadar.
Zašto čineš tako naše Gospodar?
Neeman, neeman, neeman Šur Goali,
Ya'ale, ya'ale, ya'ale šir miluli.

*Ko je kao Ti u svakom koljenu čaščeni?
Tvom sinu, što no jesam, gledaj pomoći!
Kol'ko mjeseci teških tako sin moj pati?
Zašto činiš tako naš Gospodaru?
Vijerna je, vijerna Stijena mog Spasenja,
Uzdigni se uzdigni pjesmo rječita.*

²⁷¹ Pjesma se sastoji od šest strofa od po četiri stiha. Prvi stih svake strofe je na hebrejskom jeziku, drugi na ladinu, treći na turskom – i četvrti na srpskom. Pjesma je bila poznata i među prištinskim Jevrejima koji su jedini sačuvali melodiju do naših dana. Zabilježena je raši pismom, a označeni su i vokali. Očigledne greške upravo u izgovoru domaćeg jezika nisu *lapsus calami* – nego, radije, odražavaju stepen do koga su Jevreji u ono vrijeme ovladali jezikom sredine. Ni stihovi na turskom jeziku nisu pošteđeni grešaka.

**Tešalah ħaroneħa beoħele 'ami,
Komo los kulevro(s) me morden a mi,
Efendum Sultanum baken elimi,
Otima na dušman, ajduk, harami.
Neeman...**

*Izlij gnijev svoj na uništitelje naroda mi,
Baš kao zmije ujedaju me oni,
Gospode moj, Kralju moj, vidi bijedu mi,
Otima nam dušman, ajduk, harami.
Vijerna je...*

**Timħe eġ 'Amaleq ki yad 'al kes Ya,
Tanbien a Yišma'el ke es mala ħaya,
Mahmi dilir duya, duya,
Boska me ostave bres košulja.
Neeman...**

*Amaleka zatri - ruku što podiže na presto
Božiji,
Tako i Jišmaela koji se prozli,
Mal moj hoće – nezasiti, nezasiti,
Bosa me ostaviše i bez košulje.
Vijerna je...*

**Yišma'el ha-aħzar bekoħo gavar,
M'enkargo la karga sin poder salvar,
Akle, fikyeri bizde ĉuk malvar,
Ne mogu dateglim toliko tovar.
Neeman...**

*Jišmael okrutni još se podkuveti,
Naprti me teretom od kog se ne mogu spasti,
U umu mu i mislima mi smo strašno bogati,
Ne mogu da teglim toliki tovar.
Vijerna je...*

**Hoša' et 'ameħa meereş ŧeviya,
Por las tus mercedes manda a Eliya
Djelbinum Efendum buyur Saraja.
Nosimo eskoro na naša zemja.
Neeman...**

*Spasi svoj narod iz zemlje ropstva,
Tvoje radi milosti pošalji Elijaua,
Dođi, moj Gospode, u Sarajevo, molim Te.
Nosi me uskoro na našu zemlju.
Vijerna je...*

**Ĥazaq le'ameħa hamşe terufa,
Diti yo espero medit i bipa,
Çuk zifke sorolum bizde şıfa,
Dosta tvoj sin tegli toliko čipa.
Neeman...**

*O Ti snažni, izlječenje daruj narodu si,
Od Tebe se nadam spasenju i vjernosti.
Mnogo među nama traže si lijeka,
Dosta Tvoj sin tegli toliki tovar.
Vijerna je...*

Potez jedanaesti:

Popis

Balkance uopšte, a Bosance posebno krase posebna vrsta, urođene rezignacije za sve što ima veze s vlašću. Nije bitno da li se radi o njihovoj ili o tuđoj vlasti – jer svaka vlast je u Bosni nekom njegova – a nekom tuđa.

Zbog ovog neprijateljstva što ga prosječan Balkanac gaji prema vlastima, u Bosni i u Crnoj Gori uvriježio se običaj da se u razgovoru među pristojnim svijetom vlast i njene institucije ne pominju po imenu. Umjesto imena institucije treba koristiti zamjenicu – i to ne muškog ili ženskog – nego srednjeg roda. Sračunali su, valjda, da to najviše

ponižava. Primjerice, Sarajlija će uvijek prije reći 'odvelo tog i tog' – nego što će se udostojiti da spomene policiju koja je dotičnog odvela. Jest da je ponekad teško pogoditi o kojoj se instituciji radi – ali ponižavanje institucija je valjda dovoljno bitno da se malo izgubi na preciznosti. Nekad, kad baš nema drugog izlaza, spomene se i institucija – ali tek na kraju rečenice, iza redovnog ponižavajućeg srednjeg roda – na primjer: 'tog i tog pozvalo u vojsku'.

Pred sam rat napravljena su u Bosni dva popisa stanovništva. Prvo redovni popis koji se u Jugoslaviji ionako vršio svakih deset godina, da bi mu uslijedio lokalni, bosanski, koji se vršio pod firmom izbora - iako rezultati nisu bili mnogo drugačiji od rezultata popisa. Na prvom popisu mnogi su našli za shodno da iskažu svoj revolt prema podjelama koje su se dešavale u zemlji pa su odlučili da se deklariraju kao Eskimi ili Indijanci. Drugi, opet, sa više razumjevanja za lokalpatriotizam i plemensku posebnost, deklarirali su se kao Komanči, Apači i slično.

U to je vrijeme Sarajevom kružio vic o dva prijatelja koja su se našla u nekoj kafani – pa, pričajući o ovome i onome, na koncu nadoddoše i na politiku i popis. Jedan prijatelj upita drugog:

- *I dobro, kako si se deklarir'o na popisu?*
- *Ko Indijanac, brate, a ti?*
- *Ko Apač.*
- *Ohoho, separatističke tendencije...*
- *Ti ni jedne, unitaristo jedan unitaristički.*

Bilo je onih koji su se htjeli prijaviti kao Marsovci. Jedan se osjećao pingvinom, a kažu da je bilo i nekoliko magaraca – ali su odbijeni pod izgovorom da ove nacionalnosti nisu priznate u Jugoslaviji.

U istom tom tragi-komičnom duhu broda koji tone ali se divno zabavlja pristupili su popisu i malobrojni sarajevski Jevreji. U jednoj porodici potučeni su svi rekordi jugoslovenskog apsurdna. Ispalo je da od šest članova porodice nema ni dvoje koji pripadaju istom narodu, istoj vjeri - ili, ako ništa, bar govore isti jezik. Najapsurdnija od svega je činjenica da se u rečenoj porodici niko nije morao pretjerano truditi da pretjeruje, preuveličava ili laže. Dovoljno je bilo reći puku istinu iz vlastitog kuta. ...

Nono, Bension, izjavio je da je po nacionalnosti Jevrejin, po vjeroispovjesti Sefard (ovde se okrenuo da objasni ženi da su Sefardi i Aškenazi zapravo isti narod – a da imaju različite sinagoge), dok mu je maternji jezik ladino. Odmah poslije njega, nona Klara, je izjavila da je po nacionalnosti Sefardkinja, po vjeroispovjesti Jevrejka – a da joj je maternji jezik španski.

Sin, Solomon, čovjek od svojim šezdesetak godina izjavio je da je po nacionalnosti Jevrej - a po vjeroispovjesti Jugosloven. Kad mu je na to popisivačica saopštila da Jugoslovenstvo nije religija prekinuo ju je bijesno:

- *Ja po Ustavu imam pravo da vjerujem u šta hoću – je li tako?*
- *Naravno... ali....*
- *E onda ja koristim svoje ustavno pravo i vjerujem u Jugoslaviju.*
- *Ali, gospodine, vjeroispovjest je pitanje... – a ne...*
- *Ja ne shvatam u čemu je problem. Ovom se ukazala gospa, onom se ukazalo ono, meni se ukazala Jugoslavija. Ja sam, gospođo, ne morate mi vjerovat', Jugoslaviju vidio svojim očima, i ja vjerujem da Jugoslavija postoji. To je moje najdublje vjersko uvjerenje. Na koncu, to je moje ustavno pravo.*

Nemajući ni volje ni živaca da se dalje raspravlja, popisivačica u rubriku vjeroispovjest upisa Jugosloven.

- *Maternji jezik?* – upita ga.
- *Srpski!*

Popisivačica mehanički napisa srpsko-hrvatski – ali je Salamon prekinu:

- *Nisam rekao srpsko-hrvatski - nego srpski.*
- *Deša agora*²⁷² – prekide ga nona, obračujući mu se na ladinu da gošća ne bi razumjela – *a ti ke ti sali komu lu jaman.*²⁷³
- *Ja sam hrvatski govorio u Gradišci, što sam mor'o – i više mi ne pada na pamet* – odbrusi joj Salamon.
- *Samo da ne bude poslije 'prcale se tuđe koze – a mog jarca muda bole'* – rezignirano zaključí nona diskusiju.

Popisivačica izbrisa riječ hrvatski – pa se, prekidajući neugodnu situaciju, okrenu Greti, Salamonovoj ženi:

- *Šta ste vi po nacionalnosti?*
- *Jugoslovenka.*
- *Vjeroispovijest?*
- *Komunista.*

Ne htijući ulaziti u nove rasprave o ustavnim pravima, popisivačica zabilježi ono što joj je rečeno.

- *Maternji jezik?*
- *Njemački.*

Ovdje popisivačica podiže pogled. Nije znala procjeniti da li se to zavitlavaju s njom. Posljednja stvar koju je očeki-

²⁷² Ladino: *desha agora* – ostavi sad, pusti se toga.

²⁷³ Ladino: *a ti ke ti sali komu lu jaman* - šta tebe briga kako ga zovu.

vala nakon svega što je čula u ovoj kući bila je izjava o njemačkom kao maternjem jeziku. Preleti pogledom po prisutnima. Niko se nije smijao. Ponovo spusti pogled na papir, bilježeci iskaz i konstatujući pitajućim tonom:

- *Interesantno...*
- *Znate - poče Greta nespretno objašnjavati – mi smo Jevreji – pa smo kod kuće govorili njemački.*
- *Zar Jevreji govore njemački? – upita popisivačica.*
- *Jevreji ne govore njemački - potrudi se nona da objasni - Jevreji govore španski. Aškenazi govore njemački.*
- *Nono, Jevreji govore hebrejski i žive u Izraelu – ispravi je unuk, David.*
- *Šta, a ja nisam Jevrejka? – upita nona.*
- *Mi sad više nismo ništa. U Španiji smo bili Judejski izgnanici. U Turskoj smo postali Sefardi – Jevreji prognani iz Španije. U Austro-Ugarskoj Izraeliti sefardskog obreda. U staroj Jugoslaviji Jevreji Sefardi. U NDH Židovi. U novoj Jugoslaviji Jugosloveni jevrejskog porijekla (ovdje pogleda Gretu). Saćemo valjda bit' Bosanci jugoslovenskog porijekla jevrejsko-sefardske vjere komunističkog obreda (ovde pogleda Salamona). E pa, gospodo, samo vi nastavite skupljat' porijekla – al' bez mene.*
- *A šta ti fali da budeš samo čovjek? - upita ga Lea, starija sestra.*
- *Pa kad smo svi samo ljudi – što nas popisuju? Evo, hoćeš ti prva reći da si po nacionalnosti čovjek, i po vjeroispovjesti čovjek? Možete svi vi ležat' potrbuške i smišljat' kako se danas osjećate, i kako biste se sutra deklarirali. Izađi sad pa pitaj nekog na ulici šta si ti Lea Kaveson po nacionalnosti – svi će ti odma' reći da si Jevrejka, mo'š ti glumit' Bosanku kol'ko očeš.*
- *Ti si kreten – dreknju na njega Lea. Upišite slobodno – reče, obračavajući se popisivačici – u sve rubrike. - Nacionalnost: kreten, vjeroispovijest: kreten...*

- *Mama – obrati se David Greti – maloprije kad gospođi nije bilo jasno otkud ti Jugoslovenka govoriš njemački – šta si joj rekla? Znae mi smo Jevreji...*
- *Ti zvučiš k'o pravi mali jevrejski Šešelj. – ponovo će Lea.*
- *Što, bil' to bilo bolje da zvučim k'o jevrejski Alija?*
- *Mama, jesi li ti sigurna da si ti rodila ovog kretena?*
- *Pusti ga Lea – prekide je nona – svako od vas će napraviti' ono što smatra ispravnim. Moj brat Hajim je ovako govorio trideset i devete, četrdesete. Da ga je, bogdo, tata posluš'o – sad bi svi bili živi.*
- *Nono kako možeš nasjesti na njegove priče? I ti si preživjela – a nisi otišla za Izrael.*
- *Da, tako je tata odlučio onda, i tako sam ja odlučila četrdeset i osme. Hajim je otišao graditi' Izrael - a ja sam ostala graditi' Jugoslaviju. David će – čini mi se za Hajimom, a ti ćeš, po svoj prilici, k'o i nona ti. Bojim se samo da te ne upita starost đe ti je bila mladost.*

Popisivačica, zaboravljena od sviju, nakašlja se retorički – pa kad se svi pogledi obratiše na nju upita Davida:

- *Kako se ti zoveš?*
- *David, David Kaveson.*
- *Zanimanje?*
- *Student.*
- *Nacionalnost?*
- *Izraelac.*
- *Pa, ne možeš biti Izraelac, to je... šta ja znam, to je... druga država.*
- *Je li vama neko rekao da se ja ne mogu izjasnit' kao Izraelac – ili vi to onako... iz glave?*
- *Pa je li imaš ti izraelski pasoš?*
- *Šta ste vi po nacionalnosti?*
- *Zašto?*
- *Onako...*

- *Muslimanka.*
- *I, jel' imate muslimanski pasoš?*
- *Davide! – viknu Greta.*
- *Mama, samo pitam.*

Bez suvišnih komentara popisivačica pristade i na ovu autodefiniciju – pa nastavi s pitanjima u želji da se što prije dočepa neke malo normalnije porodice:

- *Vjeroispovjest?*
- *Jevrej.*
- *Maternji jezik?*
- *Hebrejski!*
- *E, sad si ga pretjer'o – prekide ga Greta – ne samo da ne znaš hebrejski - nego kad je bio kurs u opštini, i kad sam te zvala da dođeš samnom – nisi htio. Na kraju sam ja Jugoslovenka učila hebrejski – a ti Izraelac si iš'o po kafićima.*
- *Da, ali si ti išla.*
- *Ja jesam – ali ti nisi.*
- *Pa šta oćeš? Gospođa me je i pitala koji mi je maternji jezik. Je si li mi ti majka? – Jesi. Govoriš li hebrejski? – Govoriš. Znači koji je moj maternji jezik? – Hebrejski. Nije me niko ni pit'o koji ja jezik govorim.*

Ovde se i popisivačica već počela smijuljiti. Greta ga pogleda pogledom punim ljubavi – pa se okrenu popisivačici:

- *Tvrdoglavo, moja gospođo, tvrdoglavo.*
- *Imam i ja jednog ovakog kod kuće. Svima nam stalno drži predavanja. Valjda im to dođe u tim godinama, ili je tako vrijeme...*

Lea se nakašlja tek koliko da prekine razgovor. Nije voljela kad hvale Davida u njenom prisustvu.

- *Kako se ti zoveš, sine* – upita je popisivačica, koja se već osjećala poprilično kod kuće.
- *Lea Kaveson.*
- *Zanimanje?*
- *Student.*
- *Nacionalnost?*
- *Bosanka* – odgovori podignutim glasom, kao da je time željela nadoknaditi nedostatak sigurnosti.

Očekivala je reakciju. Niko, čak ni David, nije rekao ni riječi. Izgleda da svim tim Jevrejima, Sefardima, Jugoslovenima i Izraelcima nije smetalo da u porodici imaju i Bosanku. Svima je bilo jasno da njen novi identitet proističe iz njene ljubavne veze, ali se niko nije petljao. Svak je na jedvite jade pronašao svoju ravnotežu – tako da nikom nije padalo na pamet da remeti tuđu.

**Esti il pan di la afrision
ki kumjerun muestrus padris in tiera di Ajifto.
Todu el ki tieni fambri
- venga i koma.
Todu el ki tieni diminister
- venga i paskve.
Esti anju aki.
- A el anju il vinjen en tiera de Jisrael.
Esti anju aki siervus.
- A el anju il vinjen en tiera de Jisrael izus forus.**

*Ovo je hljeb bijede
kog su jeli očevi naši
u zemlji misirskoj.
Ko god je gladan
neka dođe i neka jede.
Ko god osjeća potrebu
neka dođe i svetkuje Pesah.
Ove godine ovdje,
a sljedeće godine u zemlji Izraela.
Ove godine ovdje robovi,
a sljedeće godine
u zemlji Izraela slobodni.*

(Uvodni odjeljak Pashalne Hagade)

**Esti pan dil partizan
ki kumjo la Đudirija
in il Kordun i la Banija.
Todu el ki tieni fambri - buenu era ki si muera.
Todu el ki tiene diminister - ki durma pur afuera.
Esti anju aki –
i el anju il vinjen
biviremus raki.
Esti anju aki, guaj –
i al anju vinjen
muz iremus a Saraj.**

***Ovo je hljeb partizanski
kog su jeli Jevreji
na Kordunu i Baniji.
Ko god je gladan
bilo bi dobro da krepa.
Ko god osjeća potrebu
neka spava napolju.
Ove godine ovdje,
a sljedeće godine
pićemo rakije.
Ove godine ovdje, joj,
a sljedeće godine
ići ćemo u Sarajevo.***

(Iz Partizanske Agade Šanija Altarca)²⁷⁴

²⁷⁴ Italijanske okupacione vlasti držale su na Rabu internacioni logor za jevrejske izbjeglice. S kapitulacijom Italije internirci postaju slobodni. Zbog njemačkih operacija u neposrednoj blizini njihov život je bio u opasnosti - te hrvatski partizani, uz svesrdnu pomoć lokalnog stanovništva, organizuju prebacivanje svih 3.577 jevrejskih izbjeglica preko Velebita do slobodne Like. Ratno sposobni među izbjeglicama formiraju jevrejski bataljon – dok stari, bolesni i djeca preostale dvije godine rata provode u zbjegu sa partizanskom vojskom. Negdje iza Pesaha 1945., u sam osvit oslobođenja, Šalom

Potez dvanaesti:

Stari partizan

Nekako u to vrijeme, poslije popisa, srušeno je nekoliko nadgrobnih spomenika na jevrejskom groblju na Kovačićima. Neki su spomenici samo oboreni i ostavljeni tako, dok su drugi ukradeni – vjerovatno da bi bili iskorišteni za gradnju. Kad je vijest o vandalskom činu dospjela u Jevrejsku Opštinu – prisutni su se, kao da su sudjelovali u pozorišnom aktu na temu II Svjetskog Rata, odmah podijelili u dvije grupe - jednu koja je glasom odbačenog proroka upozoravala: *'Počelo je, znali smo, odakle će počet'*

Šani Altarac (1914. – 1975.), kulturno-prosvjetni referent pozorišne trupe stvara parodiju na Pashalnu Hagadu pod naslovom Partizanska Hagada. Priča o izlasku iz Egipta, lutanju kroz pustinju i dolasku u obećanu zemlju zamijenjena je pričom o ratu, lutanju po Kordunu, Baniji i Lici – te povratku u izmijenjeno Sarajevo. Tekst Partizanske Hagade se ponekad u stopu prati tekst Pashalne Hagade (kao u ovom uvodnom odjeljku) – a ponekad sasvim slobodno odluta.

ako ne od Jevreja, prvo od mrtvih – pa će preć' na žive...', i drugu koja je tješila prvo sebe – pa onda ostale riječima: *'Dajte ljudi prekinite sa nepotrebnom dramtizacijom. Spomenike su mogle oboriti ovce ili nevrjeme, ima hiljadu objašnjenja – ne morate uvijek mislit' na najgore'*.

Zaključak opštinskih aktivista i užeg rukovodstva bio je da na godišnju skupštinu Jevrejske Opštine treba pozvati i predstavnike gradskih i republičkih struktura (tad su se još uvijek tako zvali) – te drugih vjerskih zajednica, kako bi apel koji bi na sjednici bio upućen dopro do onih koji mogu puno više od preostalih malobrojnih sarajevskih Jevreja.

Godišnje skupštine obično su se održavale nedeljom, kako bi što više članova moglo učestvovati u radu skupštine. Nije bilo lako pronaći vrijeme koje bi odgovaralo svim trima generacijama. Kao što u takvim situacijama često biva, odabrano je vrijeme koje nikome nije odgovaralo (iako, istovremeno, nikome nije bilo ni potpuno neprihvatljivo). Na taj način svi su se morali pomalo žrtvovati, nalazeći istovremeno zadovoljštinu u spoznaji da ni drugima nije lakše. Tako se uvriježio običaj da godišnje skupštine i druge javne manifestacije tog tipa počinju uvijek u isto vrijeme – deset sati ujutru. U tom slučaju srednja generacija i omladina nisu morale bitno skraćivati nedeljno izležavanje – dok seniori ne bi zakasnili s podnevnim obrokom više od jednog sata. Tako je to izgledalo u teoriji. U praksi mlađi su dolazili u jedanaest (kao što su od početka i predlagali), a seniori su odlazili oko dvanaest (kao što su lijepo rekli u obrazloženju svog predloga, i kao što su radili svake nedelje). Glasanja su se obično obavljala nakon ulaska mlađih – a prije izlaska starijih.

Dodatni problem sastojao se u činjenici da su mnogi članovi stizali u Opštinu samo na praznike i događaje od opšte važnosti (čak i tada uvijek sa zakašnjenjem). Njihovo

pojavljivanje dovodilo je do malog miliona upadica i prekida programa. Jedni su ih pozdravljali. Drugi su se raspitivali kod trećih 'ko je ovaj što je ušao' i 'čiji je on'. Četvrti su ionako došli samo da se vide s prijateljima – pa kad bi se neki od njih pojavio otpočeli bi razgovor, napuštajući veliku salu i prelazeći u foaje. Gabaj²⁷⁵ se obično smiještao blizu vrata kako bi odmah mogao 'uhap-siti' neredovne platiše članarine. Pustio bi ih da uđu, skinu kaput, raskomote se – a onda bi se niotkuda stvorio pred njima žaleći se kako je '*sramota što se tako rijetko vidamo*' i slično, pozivajući se kod njih na jednu kaficu ('*da raspravimo neke opštinske stvari*'). Uviđajući da će članarinu platiti i ovako i onako – a da im se izbor slobodne volje svodi na odluku da li da je plate sad (pa, makar, uštede gnjavažu oko posjete) – ili poslije (sa sve ispiranjem mozga), većinom bi se na licu mjesta mašili za novčanik govoreći: *Svakako, svakako, dođite nam – ali prije toga sam htio platiti članarinu, znate kako je, ne stigne čovjek*. Gabaj bi na to odgovorio: *Takav je život postao – sve neka trka-frka...*, a kad bi mu žrtva pružila novac prihvatao bi ga tobože negodujući: *Ajde, ne'sh pobjeć', ne moraš baš sad, vidi njega...* Na kraju ovog rituala platiše bi obično krenule da se vide s ljudima zbog kojih su i došli – ali im gabaj ne bi dao da se odmaknu dok im ne popuni priznanicu. S obzirom na njegove godine to je trajalo par minuta – pa bi ga platiše, koje ionako nisu imale mnogo vremena, prekida-dale riječima: *Nemojte se mučiti', nema potrebe, svoji smo* – a on bi odgovarao: *Čist račun duga ljubav*.

I pored svog opisanog haosa, skupština je za svo to vrijeme nastavljala sa radom. Uvijek je postojalo tvrdo jezgro od dvadesetak-tridesetak svjesnih aktivista koji su pažljivo slušali izlaganje koje je u tom trenutku bilo u toku, obez-bjeđujući tako, unatoč očiglednim preprekama, kontinuitet

²⁷⁵ Hebrejski: *gabay* - blagajnik hrama.

sjednice. Dvoje-troje zaspalih slušača svjedočilo je o ozbiljnosti izlaganja.

Ni ovog jutra stanje nije bilo ništa drugačije. Oko devet u Opštini je već bilo mnogo svijeta, uglavnom starijih koji su ispijali svoje kafe, pušili i diskutovali. Oko deset počeli su puniti veliku salu.

Budući da su protagonisti zbitija opisanog u sljedećim redovima hvala Bogu još uvijek u životu – ili je, u najmanju ruku, njihova uspomena živa među njihovim najbližim – u cilju izbjegavanja konfrontacije ovog hroničara sa prvima ili drugima pominjanje imena je izbjegnuto. Čitaoci time ne gube mnogo - opštinari će i ovako znati o kome se radi, a ostalima imena ionako ne bi ništa značila.

Predsjedavajući sjednice otvori skupštinu riječima:

- *Dame i gospodo, poštovani gosti i dragi članovi. Ove godine, na žalost, rad naše skupštine biće u sjeni brutalnog skrnavljenja našeg starog groblja. U starim civilizacijama grob je bio sveto mjesto. U našoj civilizaciji iskazivanje minimalnog poštovanja prema grobovima je pitanje stava prema ljudskom životu uopšte. U stara vremena svetinja groba bila je šticeana posredstvom prokletstava, strašnih priča o sudbini koja je zadesila one koji bi se drznuli da obesvete nečiji grob, putem priča o osveti pokojnika, o zlim anđelima, vješticama i demonima. Tako su u stara vremena stvarani tabui koji su štitili grobove. Poslije, kako je čovjek sve više i više gospodario svojim instinktima – pa su, shodno tome, nastajala sve uređenija i uređenija društva – skrnavljenje groba je od religijskog zločina koji je često bivao u nadležnosti bogova postalo civilnim zločinom u nadležnosti države i njenih sudova. Od onda pa do danas u svim civilizo-*

vanim državama svijeta sknavljenje groba je kažnjivo državnim zakonom, čime se samo pokazuje osjećaj što ga ljudska zajednica gaji prema posljednjem boravištu bilo kog čovjeka. Poučeni našim dugim iskustvom, specijalno tragikom naše novije istorije, mi Jevreji znamo da Zlo počinje probavajući svoje snage prvo na najslabijima. Prije ili kasnije, po samoj svojoj prirodi, ono na kraju prelazi na krupnije zalogaje. Stoga naša opština u ovom nehumanom i morbidnom aktu vidi ne samo zločin prema uspomeni na pokojne – nego i upozorenje široj društvenoj zajednici. Anti-semitizam nikada ne završava samo na Jevrejima. Zato smo na našu današnju skupštinu pozvali i naše uvažene goste, predstavnike republičkih i gradskih struktura, te predstavnike vjerskih zajednica da vidimo šta nam je činiti – jer ovaj problem nije samo naš problem, niti mi kao zajednica imamo načina da se borimo protiv njega. Ovim otvaram javnu diskusiju.

Nakon što je predsjedavajući završio uvodno izlaganje, na binu stupi stari opštinski aktivista, predratni ilegalac, nosilac Spomenice i drugog ordenja za učešće u NOB i revoluciji kao i za mirnodopske doprinose razvoju socijalističkog društva, pukovnik JNA u penziji. Uoči II Svjetskog Rata on je agitovao među sarajevskim Jevrejima propagirajući oružanu borbu protiv njemačkog zavojevača u slučaju da i Jugoslavija bude napadnuta, ponavljajući stalno da oni koji se bore imaju šansu da prežive – a oni koji se predaju nemaju ama baš nikakve šanse. Na žalost, prvenstveno njegovu, bio je u pravu. Većina pasivnih nije preživjela. Otada je bio nepopravljivi pobornik ideje da se na vatru odgovara vatrom, i to ako je moguće sto puta većom.

Vidjevši kako od svih mogućih opštinaru za govornicu prvi stupa emocionalni pretjerivanju i ekstremnim izjavama skloni stari partizan, neki od članova upravnog odbora

zažmire se negirajući stvarnost. - Znali su: gotovo je s odmjerenošću i diplomatijom.

Starac, međutim, za razliku od očekivanja počeo sasvim smireno:

- *Drug predsjedavajući je aludirao da je mogući izvor ovog neljudskog djela anti-semitizam. Meni se ne čini da se ovdje radi o anti-semitizmu...*

Članovi upravnog odbora počeli polako otvarati oči, još uvijek ne vjerujući da ove odvagane riječi izgovara penzionisani pukovnik.

- *Ne čini mi se da se u ovom slučaju može govoriti o anti-semitizmu... pogledom preleti po sali, onako kako to već rade oficiri kad drže govor - pa nastavi nešto povišenim glasom: jer su spomenike odnijeli najobičniji primitivci koji ne znaju ni šta je to semitizam. Dodatno povisivši glas postavi si retoričko pitanje: Semitizam? Ma o čemu mi pričamo? - Pa oni ne da ne znaju šta je to semitizam - oni ne znaju šta znači anti. Primitivčine koje će od spomenika napraviti garaže i šupe.*

Predstavnici vjerskih zajednica koji, za razliku od predstavnika vlasti nisu poznavali govornika, počeli se okretati oko sebe da vide kakav dojam njegove riječi ostavljaju na ostale. Starac još jedanput povisi glas. Sad je već galamio:

- *Anti? - I ja sam otkrio Ameriku, ne znaju šta je anti. Pa oni ne znaju ni šta je grob... Kod njih kad neko umre oni ga bace u klozet...*

Omladina koja je sjedila u posljednjim redovima poče se valjati od smijeha. - Što zbog tipičnih pretjerivanja govornikovih – a što zbog totalne zbunjenosti koju su odavala lica gostiju kojima su sefardsko pretjerivanje uopšte, i savršenstvo do koga ga je doveo ovaj govornik bili uglavnom nepoznati. Neki među njima počеше mu klimati sa odobravanjem. Omladinska podrška na trenutak ga odobrovolji – ali odmah nastavi u istom pravcu.

- *Ma kakav klozet... – pa oni ne znaju ni šta je klozet. Kod njih kad neko umre oni ga bace s balkona. Ma ne znaju oni ni šta je balkon. Kod njih kad neko umre – sad je već urlao - oni ga, valjda, pojedu... Ljudožderi!!!*

Članovi upravnog odbora na čijim se licima čitala molba 'zemljo otvori se' počеше se hvatati za glavu ili pokrivati oči rukama, ne želeći nikako povjerovati da je od svih mogućih puteva ova sjednica krenula baš najgorim. Predstavnici republičkih i gradskih struktura koji su na sjednicu stigli sa unaprijed napisanim govorima počeli su se vrpolti na svojim stolicama. Pripremili su se za još jednu protokolarnu razmjenu lijepih riječi, pukih obećanja i ritualnih zaklinjanja u bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti koje moramo čuvati kao zjenicu oka. Činilo im se da poslije ovog spontanog govora neće priličiti da pročitaju sastave svojih sekretarica o toleranciji, 'avetima prošlosti i silama mržnje i mraka koje ponovo dižu svoju ružnu glavu', o 'preživljenim idejama i prevaziđenim ideologijama'.

Starac je nastavljao sve ushićenije:

- *Pošto oni jadni ne znaju šta je to grob – meni se nekako čini da je najbolje rješenje da lijepo stavimo na groblje nekoliko omladinaca sa šmajserima – pa kad divljaci dođu da ruše spomenike - da ih lijepo*

pobiju. Po kratkom postupku... E pa, kad ubiješ jednog, dvojicu, trojicu – onda će se zapitat' šta se ovi biju – a mi ćemo im onda lijepo objasniti': kod nas kad neko umre mi ga ne pojedemo. Mi ga zakopamo u zemlju – pa, onda, odozgo stavimo kamen.

Ovdje napravi značajnu stanku – a onda saopšti i kako bi, po njegovom mišljenju, trebao izgledati i zaključak tog vaspitnog razgovora:

- *Takni kamen - jebaću ti mater!!!*

Posljednje riječi stari partizan je izgovorio s podignutim kažiprstom, prijeteći onima koji traže kavgu – ali, kao i uvijek, spreman da se s njima obračuna.

Omladinci počеше frenetično pljeskati. Prvo im se pridružiše seniori, a potom i srednja generacija koja je imala najviše da izgubi – pa je stoga bila najopreznija. Na koncu počеше pljeskati i političari i drugi gosti, a s njima i opštinsko rukovodstvo kome je laknulo kad su uvidjeli da starčeve riječi nisu ostavile loš utisak na uticajne goste.

Svi koji su nakon toga izašli za govornicu i sami su govorili iz srca i spontano, i za trenutak se učinilo da se starac ni onda ni sada nije borio uzalud.

Godinu i nešto poslije toga počeo je rat.

**Trumpetas ja tanjen,
El mundo retemblo,
El Djo moz s'apijado,
I a Sijon moz tornu.**

**Vamos ermanos
A Tjera de Sijon,
Onde se bive ermozo,
Ermozo i mazalozo.**

***Trube već trube,
Svijet se potrese,
Bog nam se smilovao,
Na Sijon nas vratio.***

***Ajdemo braćo
U Zemlju Sijonsku,
Tamo se živi lijepo,
Lijepo i baš sretno.***

(Pjesma cionističke omladine Sarajeva iz perioda između dva svjetska rata)²⁷⁶

²⁷⁶ Kao i srpska rodoljubiva pjesma "Tamo Daleko" – i ova se cionida pjeva na melodiju popularne solunske ljubavne pjesme poznate u dvije jeziče varijante: jevrejsko-španskoj i grčkoj.

Potez trinaesti:

Novi stari počeci - ili kud koji mili moji

Septembar 1992. Jevrejska Opština organizuje još jedan konvoj kojim se izmještaju stari i bolesni, članovi i prijatelji Opštine, prijatelji članova Opštine i prijatelji prijatelja Opštine. U jednu od ove četire kategorije ulazi većina građana Sarajeva - ali mnogi nisu mogli izaći, vojna obaveza, radna obaveza... Istini za volju neki nisu ni htjeli izaći. Drugi su provjerili - pa kad su vidjeli da ne mogu - odlučili su da i neće. Treći su se borili. (Svako ko se borio zna za šta se borio. Valjda. Nekima se pokazalo naknadno. Najlakše je bilo onima koji su se borili za goli život, oni su sigurno znali za šta se bore.) Neki su se borili zato što su htjeli. Drugi zato što su morali. Neki su, opet, uvidjevši da moraju odlučili i da hoće. Većina se ipak borila da izađe iz grada. Zgrada Opštine je puna onih koji jesu na spisku - ali se boje da će ih neko skinuti, onih koji nisu na spisku - ali se nadaju da bi još uvijek na njega mogli upasti, žena koje se lome između odlaska s djecom i ostavljanja muža koji ne može izaći - i slanja djece i ostajanja s mužem (njima je najteže, odluka je u njihovim rukama - o ovim drugim

odlučuje neko treći – pa im je lakše). Djeca kojima su strahote rastanka veće od straha od rata ponavljaju da oni nigdje ne idu. Majke im govore da se radi o nekoliko dana. Ako je nekoliko dana zašto onda da ne ostanem kući? – pitaju djeca. Majke šute. Vođa puta po hiljaditi put napominje da u stvarima ne smiju nositi bilo kakve dokumente (osim putnih isprava), audio ili video zapise. *Je li jasno?* – pita. *Jeste!* - odgovaraju mu i ne slušajući ga. *Treba li da ponavljam? Ne treba!* – odgovaraju mu. On ipak ponavlja: *Ne smijete iznosit iz grada bilo kakve dokumente osim putnih isprava, audio ili video zapise, bilo kakav materijal koji bi mogao kompromitovati cijeli konvoj ili bilo šta što bi dovelo u pitanje sigurnost ostalih. Je li jasno?* Jasno jeste. I nerazumno. (Ko je rekao da je rat najbolje vrijeme za vježbanje logike?) Gdje će ljudi bez dokumenata? I ovako nisu nigdje prispjeli. I kako će se sutra vratiti ako ne ponesu zalog povratka?

Konvoj na koncu ipak kreće. Stvari su već utovarene. Pozdravi, poljupci, slutnje, strepnje, strahovi, nade – i sve staje u jedan stisak ruke, jedno tapšanje. Oni kojima to nije dosta plaču. Neki bi u posljednjem trenutku odustali. Drugi su već s obje noge napolju – i jedva čekaju da se obredi rastanka završe. U duhu oni već odavno nisu ovdje. Kreću. Približavaju se prvoj kontrolnoj tački. Rutinska kontrola. Sve je već dogovoreno. Na putu ih čeka još nekoliko kontrolnih tačaka. Svako se boji neke. Većina se boji svih. Sad su već izvan grada. Nekoliko kilometara od Sarajeva život izgleda normalno. Trava, drveće, voda, ljudi jedu u nekoj kafani pored ceste. Prolaze još jednu kontrolnu tačku. Provjera spiskova, letimično provjeravanje putnika, komentari. Ljudi šute. Vojnici izlaze iz autobusa. Prošlo je i ovo. Niko nije skinut. Nastavljaju. Negdje u Herceg Bosni zaustavlja ih HOS. Ovo nije bilo predviđeno. S njima niko ništa nije dogovarao. Vođa puta objašnjava da je sve dogovoreno sa hrvatskim vrhom, da ljudi putuju za Hrvat-

sku, da im je ulaz odobren, da imaju obezbjeđen smještaj, da poslije oporavka nastavljaju – ko za Izrael a ko negdje drugo. *Ništa ja ne znam* – kaže časnik odjeven u crnu odoru. Na džepu od košulje ima izvezeno ime jednog od koljača iz prošloga rata. *Samnom niko ništa nije dogovorio* – veli. *Neka pripreme dokumenta*. Neki se preznojavaju. Časnik traži da otvore spremište autobusa. *Izbacite sve kofere* – kaže. Vođa puta pokušava da ga odgovori: *nazovite... provjerite... čovječe, kažem vam, imamo jemstvo hrvatske vlade. Ovde sam ja vlada* – kaže časnik, *hrvatska vlada*. Smije se. Vođa puta se smije s njim. Časnik zateže lice. *Izvadite ovaj kofer* – kaže, pokazujući na veliki kožni kofer. *Bolje da provjere jedan kofer pa da idemo* – misli vođa puta i vadi kofer iz spremišta. Blanka Avramović prepoznaje svoj kofer. Staje na vrata od autobusa. Časnik otvara kofer. Na vrhu kofera fascikla i u njoj drama Ester u nekoliko činova (uspomena na školsku predstavu, preživjela je i onaj rat), recepti (dio na ladinu), diplome (djeca koja su izašla ranije molila da ponese), tapija od kuće i ugovor za stan. Vođa puta zaustio da urlikne *koji je kreten ponio dokumente*. Časnik odmiče fasciklu u stranu. Ispod nje plišana kutija. Vadi je i otvara. Ordenje. Mamijevo ordenje iz II Svjetskog Rata (rekao je da bez njega ne ide – pa ga je morala spakovati). *Dobro, ko je ponio ordenje?* – urla vođa puta. Blanka silazi sa autobusnog stepenika, prilazi koferu, zaklapa poklopac, diže pogled prema vođi puta s riječima:

- *Ma znaš šta, može on bit' ustaša kol'ko hoće. Ovo su moje privatne stvari - i nek mi ne kopa po koferu.*

Tajac. Časnik se smije. Ponovo se uozbiljuje. Izgleda da je vježbao ovu radnju. *Lijepo vi to gospođo, odsječno* – veli joj. *Znate šta mladiću, kaže mu ona, meni je ovo drugi rat* – *nisu ni ustaše što su nekad bile*. Sama vraća kofer u spremište. Niko je ne zaustavlja. Časnik traži pedeset maraka po osobi. Vođa puta skuplja pare. Ljude strah da posegnu za skrivenim mjestima gdje su ostavili pare. Ko za

đavola, sve na jedno mjesto. Oni koji i nemaju nego sto maraka vade i plaćaju za sebe i za bračnog druga. Konačno su svi prebrojani i glavarina plaćena. Nastavljaju s putem. More. Odmaralište nekadašnjeg Saveza Jevrejskih Opština nekadašnje Jugoslavije. Blanka i Mami nastavljaju za Izrael, tamo ih očekuju djeca. Dan po dolasku vode ih na izlet, u šumu gdje se svake godine na praznik Sukot sastaju Jevreji iz bivše Jugoslavije. Stižu. Mami prepoznaje drugove iz ha-Šomera. Tu su i neki od Sarajlija koji su pristigli u posljednje vrijeme. Ima i Zagrepčana, Beograđana i Novosađana. Čak i jedna Slovenka. Ori se muzika. Vatikim, stari useljenici, pjevaju neku sevdalinku. Mami kaže Blanki: *Da su Jevreji protjerani iz Španije sto-dvjesto godina ranije - ne bi znali ni jednu jedinu romansu. Otišli su tek kad su posve postali Španjolci. Onda su petsto godina sjedili u Bosni i bili Španjoli. Gledaj sad ove. Da su otišli prije sto godina iz Sarajeva ne bi znali ni jednu jedinu sevdalinku. Možda 'Kad ja pođoh na Bembašu'. Otišli su tek kad su postali Jugosloveni jedan kroz jedan. Saćemo valjda ovdje tristo-četristo godina biti Jugosloveni - ili Bosanci... pamtit' poslovice, pjesme i jezik. Pjevat' pjesme...*

- *Šta ti držiš predavanje o Španiji - upita ga Sado koji je izašao iz Sarajeva na samom početku rata. Znaš li da je grupa naših otišla i tamo? K'obajagi Sefardi se vraćaju kući. Neko mi je prič'o da su Leonu na izlasku iz aviona prišli španski novinari. Njih deset. Da ga pitaju šta misli k'o prvi Sefard koji se poslije petsto godina vraća iz Sarajeva u Španiju.*
- *I šta im je rek'o?*
- *A šta bi im ti rek'o, majke ti? Rek'o im je: Vuz puedu dizir ki la Espanja no si troko muču.²⁷⁷*
- *Zajebavaš - Mami će s nevjericom.*

²⁷⁷ Ladino: *Vos puedo dezir ke la Espanya no se troko mucho.* - Mogu vam reći da se Španija nije puno promijenila.

- *Eno, ja se zajebavam. Istorija se zajebava.*

Uto se prelijepom golanskom šumom počese razlijegati riječi:

*Od Vardara pa do Triglava,
Od Đerdapa pa do Jadrana,
Kako niska sjajnog đerdana,
Zlatnim suncem obasjana,
Ponosito sred Balkana,
Jugoslavijo, Jugoslavijo.*

Oba starca zapjevaše. Malo iz ubjeđenja. Malo zbog nostalgije. Malo za inat. I možda ponajviše onako, nekako, ljudski – bez neke velike pameti i razloga.

Eliezer Papo
SARAJEVSKA MEGILA

Edicija MOGUĆE

Izdavač: *Centar za stvaralaštvo mladih*

Za izdavača: *Ivan Džidić*

Urednik: *Vasa Pavković*

Lektura i korektura: *Ivan Džidić*

Korice: *Tatjana Kuburović*

Prelom: *Studio Čavka (Nebojša Čović)*

Tiraž: *1000 primeraka*

Štampa: *Standard 2*

Beograd, juni 2001

ISBN 86-83257-21-5

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

886.1-31

ПАПО, Елиезер

Sarajevska megila : skica za portret jednog svijeta u trinaest poteza / Eliezer Papo. - Beograd : Centar za stvaralaštvo mladih, 2001 (Beograd : Standard 2). - 238 str. ; 20 cm. - (Edicija Moguće)

Tiraž: 1000.

ISBN 86-83257-21-5

ID=92211468

U Zlatno Doba srednjovekovne Španije prominentni Jevreji bili su istovremeno rabini i filosofi, prosvetitelji i tumači, državnici i pesnici, naučnici i pripovedači. Sve dok su se držali ovog objedinjavajućeg pogleda na svet, ne zanemarujući svoja religijska ubeđenja i običaje, sefardski Jevreji su mogli učestvovati u svim aspektima života bez žrtvovanja vlastitog identiteta i integriteta.

Za sarajevske Jevreje ovo čudesno jedinstvo unutar sveta različitih interesa i profesija već je odavno okrnjeno, ako ne i ugašeno, delom zbog asimilacije i sekularizacije, ali prvenstveno zbog Velikog Uništenja tokom II svetskog rata.

Knjigom „Sarajevska megila“ Eliezer Papo je ponovo spreca razasute niti ove lepe tradicije, vraćajući je u život literaturom, nakon što se već činilo da je potpuno zamrla.

Yechiel Bar-Chaim
JDC Country Director
for the Nations of the Former
Yugoslavia

April 2001

This book was brought to publication with the help and encouragement of The American Jewish Joint Distribution Committee.

Izdavanje ove knjige je omogućeno zahvaljujući pomoći i podršci Americkog Jevrejskog Združenog Distributivnog Komiteta.

ISBN 86-83257-21-5

